

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

NR. 5 2012

terno

temp

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

Udgives af:

Nyt Selskab for Historie

Institut for Kultur og Samfund

Afd. for Historie

Aarhus Universitet

Jens Chr. Skous Vej 5, 4

8000 Aarhus C

Tlf. +45 8716 2308

Fax: +45 8942 2047

E-mail: temphist@hum.au.dk

Redaktionelle forespørgsler, indlæg og artikler til temp sendes til denne adresse.

Se i øvrigt hjemmesiden **www.temphist.dk** for forfatter- og skrivevejledning

Abonnement og løssalg bestilles på temp – tidsskrift for histories nethandelsside:

www.werkshop.dk/temp

Bestyrelse og redaktion:

Thorsten Borring Olesen (*formand og ansv. red.*)

Kristine Midtgaard (*omnibusred.*)

Karen Gram-Skjoldager (*temared.*)

Poul Duedahl (*temared.*)

Bertel Nygaard (*anmeldred.*)

Erik Strange Petersen (*kasserer*)

Per V. Klüver (*kasserer*)

Redaktionssekretær: Rosanna Farbøl

ABONNEMENT NR. 5-6 (2012-2013):

Standard: kr. 350 + porto og ekspedition (trykt + e-abon)

Studerende: kr. 200 + porto og ekspedition (trykt + e-abon)

Elektronisk abonnement (e-abon): kr. 200 + ekspedition

© 2012 temp – tidsskrift for historie og forfatterne

Sats, tryk og indbinding: WERKs Grafiske Hus a/s, Aarhus

Issn: 1904-5565 temp – tidsskrift for historie

Tidsskriftet støttes af Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

INDHOLDSFORTEGNELSE

ARTIKLER

Palle Svensson

Var vore forfatningsfædre demokrater? 5

Christian Egander Skov

Tilbage til normaliteten
– den højrekonservative parlamentarismekritik 28

Bertel Nygaard

Konservativ utopi?
F.C. Sibberns politik i 1840 52

Lone Kølle Martinsen

Bondefrihed og andre verdensbilleder
Idehistoriske studier af B.S. Ingemanns Danmarkshistorie 1824-1836 ... 75

Bo Fritzboeger

Mikrohistorie og Aktør-Netværks-Teorier:
Kontekst, repræsentation og relevans 104

Christian Ydesen

At skabe orden i skolen –
intelligenstestning på Frederiksberg i 1930'erne 126

Ulrik Langen

Historien er gammel og gerrig
Tiltrædelsesforelæsning, 19. september 2012 144

DEBAT OG ANMELDELSER

Jakob Egholm Feldt

Jødisk historie 156

Karl-Erik Frandsen

Ribe Bys Historie 168

Asser Amdisen

Moltke 174

Jens Wendel-Hansen

Københavns Befæstning

– ej blot til tvist? 176

Niels Jul Nielsen

Dansk fagbevægelse 179

Lars Schädler Andersen

Arbejdsmiljø 186

Klaus Petersen

Konspirationshistorier om den kolde krig 190

Martin Alm

Amerika, Danmark och amerikaniseringen 195

VAR VORE FORFATNINGSFÆDRE DEMOKRATER?¹

■ PALLE SVENSSON

Det er en udbredt forestilling, at demokratiet blev indført i Danmark i 1849. Forestillingen næres af hyppige gentagelser i officielle fremstillinger af den politiske styreform, af politikere på grundlovsdage² og af historikere, der skriver om 1800-tallet. Som et eksempel på de officielle fremstillinger kan nævnes, hvordan Folketinget beskriver vores styreform over for de opvoksede generationer: "Grundloven gav magten til folket. Og Danmark fik folkestyre – blev et demokrati."³ Som et af de seneste eksempler på den officielle opfattelse kan nævnes *Demokratikanonen* fra 2008. Her hedder det: "Danmark fik sin første demokratiske grundlov, *Danmarks Riges Grundlov*, den 5. juni 1849." Det indrømmes dog, at grundloven kun var betinget demokratisk. "Idet det kun var mænd over en vis alder, der havde stemmeret."⁴ Om den nationalliberale bevægelse i København hedder det derimod uden modifikationer, at den var "drivkraften bag indførelsen af demokrati i Danmark."⁵ Fremtrædende historikere bidrager også til forestillingen om demokratiets indførelse i 1849, for eksempel skriver Claus Bjørn: "De nyindførte stænderforsamlinger udviklede en voksende opposition til enevælden, og i 1840'erne truedes den bestående orden både af eksplosive modsætninger mellem dansk og tysk i Slesvig og af bøndernes krav om fortsatte reformer. Borgerkrigen og demokratiet kom i 1848 – og Grundloven den 5. juni 1849."⁶ Knud J.V. Jespersen, skriver på lignende måde: "Midt under den 1. Slesvigske Krig underskrev kongen

¹ Artiklen omfatter dele af min afskedsforelæsning på Aarhus Universitet den 24. august 2012. Den øvrige del af forelæsningen rummede ud fra Robert A. Dahls polyarki-begreb en analyse af, om den indførte styreform i 1849 kan betegnes som et demokrati, forstået som et polyarki. Tesen er her, at der ikke var tale om et polyarki, jf. Palle Svensson: *Demokratiets krise? En debat- og systemanalyse af dansk politik i 1970'erne*, Århus: Forlaget Politica 1996, s. 61-69.

² Se herom Anette Warring: *Historie, magt og identitet - grundlovsfejringene gennem 150 år*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2004.

³ *Demokrati på dansk – et undervisningshæfte om dansk demokrati*, Folketinget 2003.

⁴ *Demokratikanon*. København: Udvalget til udarbejdelse af en demokratikanon og Undervisningsministeriet 2008, s. 52.

⁵ *Demokratikanon*, s. 54.

⁶ Bagsidetekst i Claus Bjørn: *Fra reaktion til grundlov, 1800-1850*, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bind 10, Gyldendal og Politikens Forlag (2. udg.) 2003.

den 5. juni 1849 den nye forfatning, Danmarks første demokratiske grundlov.”⁷ Forestillingen finder også udtryk i et par af de nyeste fremstillinger om perioden: Tom Buk-Swienty: *Dommedag Als – 29. juni 1864* (2010) og Hans Vammen: *Den tomme stat* (2011). Buk-Swienty skrives blandt andet: ”De nationalliberale var en gruppering af politikere og borgere, der arbejdede for en nationalstat med en demokratisk forfatning.”⁸ Om Christian IX skriver Buk-Swienty: ”... han var konservativ og havde ikke helt forliget sig med kongens stærkt reducerede betydning i politiske forhold efter indførelsen af demokratiske institutioner i 1849”,⁹ og styreformens i 1864 karakteriseres som ”et ganske ungt demokrati”.¹⁰ Hans Vammen kalder Junigrundloven for ”Europas mest demokratiske forfatning med almindelig valgret til både Folketing og Landsting”,¹¹ og han omtaler A.F. Tscherning, I. A. Hansen og Balthazar Christensen, ”som kæmpede for at bevare Junigrundlovens demokrati.”¹²

Spørgsmålet er, om den udbredte opfattelse er en myte eller en korrekt beskrivelse af, hvad der skete i Danmark i 1848-49? Min tese er, at det er en myte,¹³ fordi demokrati først er blevet en anerkendt styreform inden for det sidste hundrede år og langt op i 1800-tallet blev forbundet med et direkte styre, hvor de fatige tog magten og brugte den i deres egen snævre klasseinteresse.

En hovedpointe i demokratiets historie er, at frem til slutningen af 1700-tallet blev demokrati og repræsentation opfattet som uforenelige modsætninger. Med den politiske udvikling i Amerika og Frankrig begyndte det skarpe skel at smuldre og blev efterhånden afløst af en ide om, at demokrati og repræsentation kunne forenes – første gang formuleret af Thomas Paine i 1792.¹⁴ Det tager dog tid for nye ideer at slå igennem, og først med Tocquevilles bøger fra 1830’erne begynder denne idé at brede sig i en større offentlighed, mens kravet om en fri forfatning længe var langt stærkere. Mogens Herman Hansen påpeger således:

⁷ Knud J.V. Jespersen: *Historien om danskerne 1500-2000*, København: Gyldendal 2007, s. 90. Grundloven betegnes også som ”temmelig vidtgående demokratisk”, s. 91 og s. 95. Strengt taget er det forkert, når Jespersen s. 90 skriver om Junigrundloven: ”Den var blevet til efter godt et halvt års forarbejde i en såkaldt grundlovgivende rigsforsamling bestående af valgte repræsentanter for den politisk aktive del af befolkningen.” Faktisk var en fjerdedel af rigsforsamlingens medlemmer *udnævnt* af kongen og ikke valgt, jf. senere.

⁸ Tom Buk-Swienty: *Dommedag Als – 29. juni 1864*, København: Gyldendal 2010, s. x.

⁹ Tom Buk-Swienty: *Dommedag Als*, s. 215.

¹⁰ Tom Buk-Swienty: *Dommedag Als*, s. 353.

¹¹ Hans Vammen: *Den tomme stat. Angst og ansvar i dansk politik 1848-1864*, København: Museum Tusculanums Forlag 2011, s. 29.

¹² Vammen: *Den tomme stat*, bagsidetekst.

¹³ Jeg står ikke ene med denne tese, se for eksempel Tim Knudsen i *Kristeligt Dagblad*, 17. april 2007.

¹⁴ Mogens Herman Hansen: *Demokratiets historie fra oldtid til nutid*, København: Museum Tusculanums Forlag 2012, s. 61.

I årene efter 1830 voksede retsstatsbegrebet frem som et krav om, at stater bør styres af love, ikke personer, og at loven bør beskytte borgernes personlige sikkerhed, deres ejendom og deres frihed ved at sætte grænser for statsmagten [...] Retsstatsbegrebet skabtes naturligt ved en kombination af to af tidens vigtigste strømninger: Liberalismens fokus på den individuelle frihed til at leve, som man vil, og konstitutionalismens krav om en forfatning, der kan begrænse statsmagten. Derimod var der endnu ingen i Europa, der forbandt liberalisme og konstitutionalisme med demokrati.¹⁵

I denne artikel undersøges, om forestillingen om demokratiets indførelse i Danmark i 1849 er holdbar eller en myte. Det gøres ved at undersøge, hvad man dengang mente, at man indførte med Junigrundloven, altså samtidens selvforståelse: Hvordan opfattede man dengang den styreform, der blev indført i 1849? Blev den konstitutionelle styreform opfattet som et demokrati? Kort sagt: Var vore forfatningsfædre demokrater? Undersøgelsen hviler på den antagelse, at de, der var politisk aktive i reformprocessen, og som opfattede sig selv som demokrater, ville anvende ordet "demokrati" og bruge det på en positiv måde. Modstandere af demokrati ville måske også bruge ordet, men forbinde det med noget negativt. Desuden antages det, at de, der slet ikke tog ordet "demokrati" i deres mund, ikke var demokrater, men virkede for en anden styreform, for eksempel et konstitutionelt monarki, en fri forfatning eller en blandet styreform. Disse antagelser undersøges ikke udtømmende i det følgende, da dette kræver en nærmere analyse af, hvad man i samtiden forstod ved "demokrati". En sådan analyse berøres i det følgende, men er ikke denne artikels hovedærinde. Undersøgelsen af, om vore forfatningsfædre opfattede sig selv som demokrater, gennemføres dels ved en kritisk redegørelse for nyere historiske fremstillinger – Claus Friisberg, Jeppe Nevers og Bertel Nygaard – dels ved en systematisk analyse af debatten på Den grundlovgivende Rigsforsamling.¹⁶

SELVFORSTÅELSEN IFØLGE NYERE HISTORISKE FREMSTILLINGER

Claus Friisberg er nok den i Danmark, der over en lang årrække har studeret dansk politik i 1840'erne mest grundigt. Han er lektor på gymnasiet i Varde og har en meget omfattende produktion om emnet – kronet med en stor disputats fra 2007: *Ingen over og ingen ved siden af Folketinget. Partiernes kamp om forfatningen 1848-1920*, hvori han hævder, at demokratiet blev indført i 1849. En af hans mange andre bøger (fra 1999) hedder ligefrem: *Demokratiets Triumf. Den første Junigrundlov*.

¹⁵ Hansen: *Demokratiets historie* s. 75.

¹⁶ Derimod bygger undersøgelsen af selvforståelsen ikke på ældre værker som det klassiske hovedværk af Niels Neergaard: *Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks politiske Historie fra 1848 til 1866*, Kjøbenhavn: P.G. Philipsens Forlag 1892.

I disputatsen skriver Friisberg indledningsvis i en note: "Formelt var den danske forfatning konstitutionelt monarkisk og blev af de ledende nationalliberale politikere betegnet som en fri forfatning. De talte dog også om et demokrati, jf. f.eks. Orla Lehmanns forsvarstale fra 1842." Det hedder videre i samme note: "Lehmann var tidligt ude med sin brug af demokrati i betydningen repræsentativt demokrati" og "Vedrørende de nationalliberales demokratiopfattelse, se Claus Friisberg: *Ideen om et frit Danmark*, 2003, s. 296ff."¹⁷

Men er det nu rigtigt, at de nationalliberale opfattede sig selv som demokrater? Går man henvisningen til *Ideen om et frit Danmark* nærmere igennem, finder man efter min opfattelse ikke belæg for, at de nationalliberale opfattede sig selv på den måde.

Friisberg hævder, at Orla Lehmann anvendte ordet "demokrati" i betydningen "repræsentativt demokrati". Det er der ingen klare belæg for i Lehmanns forsvarstale i Højesteret i 1842, som Friisberg henviser til. Lehmann skulle i Højesteret forsvare en tale han holdt til bønderne på Falster i 1841, idet han blev anklaget for at "udbrede had og misnøje mod landets forfatning." På Falster havde Lehmann hævdet den konstitutionelle statsforms fortrin frem for det uindskrænkede kongedømme, men også forklaret, at en fri forfatning ikke ville tage magten fra kongen. Kongen ville stadig være statens overhoved og stå i spidsen for regeringen og folket i såvel krig som fred: "Det er kun Magten til at skade, men ikke Magten til at gavne, som en fri Forfatning vilde berøve ham. Desuden maa De ikke tro, at Kongen i Virkeligheden er saa enevældig, som man efter Ordene skulde tro."¹⁸

Lehmann forklarede bønderne på Falster, at som enevælden fungerede, var det ikke kongen personligt, der regerede, men derimod embedsmændene. Men selv om de udøvede en stor del af den magt, der formelt tilkom kongen, så blev de ikke draget til ansvar, men unddrog sig ansvaret ved "at krybe i Skjul bag Kongekaabens Purpur". "I virkeligheden er det derfor snarere Kollegiernes, end Kongens Magt, man ønsker flyttet over til Stænderne; det er folkekaarne Raadgivere, man vil stille ved Tronens Side, istedetfor de selvkaarne."¹⁹ Om den ønskede forfatning sagde Lehmann videre, at "[...] en fri Forfatning vil gjøre det lettere for Regeringen at udrette noget Godt, vanskeligere at gjøre noget Slet, men umuligt at gjøre – slet Ingenting."²⁰

Er det disse "folkekaarne Raadgivere" – som var valgt med Stænderforsamlingernes meget snævre valgret, der krævede besiddelse af en vis ejendom – der får Friisberg til at gøre Lehmann til demokrat?

¹⁷ Claus Friisberg: *Ingen over og ingen ved siden af Folketinget. Partiernes kamp om forfatningen 1848-1920*, Varde: Vestjysk Kulturforlag 2007, s. 13, note 1.

¹⁸ Carl Ploug (red.): *Orla Lehmanns Efterladte Skrifter*, Tredje Del, København: Gyldendal 1873, s. 122f.

¹⁹ Ploug (red.): *Orla Lehmanns Efterladte Skrifter*, s. 123.

²⁰ Ploug (red.): *Orla Lehmanns Efterladte Skrifter*, s. 124.

Om den politiske styreform fremhæver Lehmann i sin Falstertale, at "Skattebevillingsretten er Hjørnestenen i enhver fri Forfatning; thi det kan ikke nægtes, at Pengevæsenet altid har været Enevældens svageste Side."²¹ Han taler om, at "snyltegæster", der ville leve højt og flot uden at arbejde, havde omgivet og misbrugt de danske konger, som havde haft svært ved at sige nej på grund af deres godhed eller svaghed. Det ville derfor være til deres eget bedste, "dersom Folkets Repræsentanter kunde paatage sig den Ulejlighed".

Jeg vil derfor kun endnu udtale den Overbevisning, at Spørgsmaalet ikke er, om Danmark skal have en fri Forfatning med Skattebevillingsret [...] Men naar det vil ske, og dette vil væsentligen bero paa, hvor klart Folket selv erkjender dens Gavnlighed, og hvor inderligt det længes efter at blive delagtigt i dette Gode.²²

I Falstertalen anvender Lehmann ikke ordet "demokrati". Det gør han til gengæld i Forsvarstalen i Højesteret i 1842,²³ men på en temmelig tvetydig måde. Orla Lehmann gav i Forsvarstalen udtryk for, at han ikke mener, at hans syn på de konstitutionelle forhold "ere tomme Abstraktioner og udsvævende Fantasterier", men derimod udsprunget af "en ret sund, praktisk Livsanskuelse", der ikke går på "en anarkistisk, revolutionær, antisocial Omstyrtning af det Bestaaende", men derimod på "en maadeholden, organisk Reform", idet han hævdede at have "modstaaet enhver Fristelse til at fraternisere med den plebejiske Livsopfattelse, som er Demokratiets Skyggesyde og værste Fjende".²⁴ Videre siger han om demokrati: "Jeg er mig bevidst i hin Forsamling af Almuesmænd lige saa lidt at have fornægtet det Aandens Aristokrati, der i mine Øjne er Demokratiets ædleste Blomst, som jeg her for Deres Majestæts Trone vil fornægte det rette Demokrati."²⁵

Hvad dette "rette Demokrati" indebærer, gør Lehmann ikke nærmere rede for i sin Forsvarstale, men han antyder dog, at det ikke indebærer, at man skal "tage Magten fra Kongen og give den til Stænderne". Han giver udtryk for, at det er hans første opgave "stærkt at fremhæve, hvorledes Kongedømmets Grundvæsen er opretholdt lige saa vel i det konstitutionelle, som i det absolutte Monarki. Til at vælge dette Udgangspunkt følte jeg mig saa meget mere tilskyndet som Almuens traditionelle Ærbødighed for Kongen stemmer overens med mine egne konstitutionelt-monarkiske Grundsætninger."²⁶

²¹ Ploug (red.): *Orla Lehmanns Efterladte Skrifter*, s. 125.

²² Ploug (red.): *Orla Lehmanns Efterladte Skrifter*, s. 126.

²³ Bertel Nygaard har dog påpeget, at teksten hos Carl Ploug bygger på en senere genudgivelse, der er kraftigt revideret efter 1848: "I den oprindelige udgaves tilsvarende passager bruges begrebet ikke." Se Bertel Nygaard: "Demokratibegrebets gennembrud i Danmark i 1848", *Historisk Tidsskrift*, 111, hæfte 1, 2011, s. 44, note 19.

²⁴ Ploug (red.): *Orla Lehmanns Efterladte Skrifter*, s. 145f.

²⁵ Ploug (red.): *Orla Lehmanns Efterladte Skrifter*, s. 146.

²⁶ Ploug (red.): *Orla Lehmanns Efterladte Skrifter*, s. 146.

Skulle det være en demokrat, der formulerer sig på den måde? Man kan selvfølgelig forestille sig, at Lehmann på grund den begrænsede ytringsfrihed i datiden og/eller af taktiske grunde ikke siger, hvad han faktisk mener, men der er nu flere indikatorer på, at dette ikke er tilfældet.

Efter Lehmanns opfattelse var det enevældige monarki allerede gjort gældende i en formildet form. Derfor ville overgangen til en fri forfatning ikke være så voldsom, som det umiddelbart kunne synes: "Mod det skarpe Alternativ, som laa i den Frase, 'at tage Magten fra Kongen og give den til Stænderne', stillede jeg den dialektisk mindre slaaende, men i Virkeligheden mere sande Paastand, at hverken har Kongen nu al Magten, ei heller vil han ved en konstitutionel Forfatning tabe den."²⁷

Lehmann giver altså ikke udtryk for, at man skulle lægge folkesuveræniteten til grund for styreformen i stedet for monarkiet. "Det rette demokrati" synes at indebære en form for sameksistens mellem kongemagt og folkemagt, mellem monarki og demokrati. At denne sameksistens indebærer et konstitutionelt monarki, hvor magten deles mellem kongen og folkets valgte repræsentanter, giver Lehmann ofte udtryk for i 1840'erne. Et godt eksempel er hans tale for indførelse af en fri forfatning i Stænderforsamlingen i Roskilde i juli 1846. Han går her ud fra, at der i denne stænderforsamling "kun findes meget Faa, som ikke i Realiteten ere overbeviste om, at det konstitutionelle Monarki er en højere og ædlere Form for et oplyst Folks Samfundsliv, end Enevælden, og tillige, at den konstitutionelle Ordning af vore offentlige Anliggender er den eneste Redning fra de Forviklinger, der faretruende omløjre vor Fremtid."²⁸

Lehmann fremhæver, at det er vigtigt, at både folket og kongen er med i styret. Om folket siger han:

Vor egen Erfaring godtgjør, at, hvor Folket er udelukket fra virksom Deltagelse i sine egne Anliggenders Bestyrelse, hvor det er indskrænket til at lade sig regere og til at betale Skat, eller i det Højeste at føre lidt ørkesløs Tale om de offentlige Forhold, der synker Fædrelandskjærligheden ned til et sygeligt Føleri, som kun med lange Mellemrum kan blusse op til et daadløst, snart hendøende Liv, – der blegner Bevidstheden om Værdighed og Borgerpligt, – der opløses Samfundsaanden i Privategoisme eller Standsegoisme eller, naar det kommer højt, i Provindsegoisme, som maa føre til Statens Opløsning.²⁹

Han siger her ikke noget om, hvem "Folket" er, og hvori dets deltagelse i styret skulle bestå, men understreger straks, at det ikke kun er i folkefrihedens navn,

²⁷ Ploug (red.): *Orla Lehmanns Efterladte Skrifter*, s. 147.

²⁸ Ploug (red.): *Orla Lehmanns Efterladte Skrifter*, s. 190f.

²⁹ Ploug (red.): *Orla Lehmanns Efterladte Skrifter*, s. 191f.

at han ønsker en fri forfatning, eller at friheden kun kan købes ”ved Opoffrelse af fast Orden og stærkt Regimente”:

Jeg kan for min Del forsikre, at hvad jeg savner her i Landet, er ganske vist et friskt og frugtbart Folkeliv, men i endnu højere Grad en stærk Regering. Jeg vilde kunne forstaa, at man lod sig imponere af Absolutismen, ja, at man med god Villie kunde slutte sig til den, naar den optraadte med Kraft og Glans, omstaalet af Krigens og Fredens Bedrifter, Kjærlighed vækkende og Frygt indgydende. Men jeg vil spørge Enhver – Enhver uden Undtagelse – om det er saaledes, Enevælden viser sig for os, eller om den ikke snarere staar der, bøjet af Tidernes Tryk og Answarets Overmaal, saa jeg synes, den selv maatte længes efter aflægge en Del af den Byrde, der er for tung for dens egne Skuldre, over paa hele Nationen.³⁰

Lehmann ønsker således en stærk og effektiv regering, hvor kongen fortsat spiller en vigtig rolle. Han rejser spørgsmålet, om ikke alle fædrelandssindede mænd vil være grebet af nødvendigheden af ”at paakalde al den Indsigt, al den Kraft, al den Hengivenhed, som Folket ejer – paakalde den, ikke til lovløs Indgriben, men til ordnet og ordnende Samvirken med Kongen og hans Regering for Fædrelandets Vel?”³¹

Disse udsagn viser, at Orla Lehmann og de nationalliberale krævede en fri forfatning og ved enkelte lejligheder gjorde de sig til talsmænd for et ”folkestyre”, men det var uden særlige præcise bestemmelser af, hvem der var ”folket”, og hvordan ”styret” skulle organiseres.

Med hensyn til, hvem ”folket” var, gik de nationalliberale – mere eller mindre modvilligt og først i 1848 – ind for, hvad de selv kaldte ”den almindelige valgret”. Det indebar blandt andet, at unge, fuldmyndige mænd i 25-29 årsalderen ikke fik valgret, ligesom ansatte uden egen husstand, fattige og visse andre ikke fik valgret. Hvad ”styret” angik, mente de nationalliberale, at kongen fortsat skulle have væsentlige magtbeføjelser. Magten skulle deles mellem kongen og en valgt rigsdag. Dette princip om magtdeling, hvor kongen tildeles den udøvende magt, kongen og rigsdagen tildeles den lovgivende magt, og domstolene tildeles den dømmende magt, var ikke blot en tom proklamation, men et helt bevidst normativt princip. To legitimeringsprincipper for politisk magtudøvelse – det gamle om Konge af Guds nåde og det nye om folkets suverænitet – blev kombineret og afbalanceret i forhold til hinanden i et konstitutionelt monarki.

Claus Friisberg mener derimod, at Lehmann i sin Falstertale i 1841 ikke blot taler for en fri forfatning og et konstitutionelt monarki, men også for folkestyre og demokrati. Som sagt var Lehmanns hovedargument i denne tale til bønderne på Falster, at en fri forfatning ikke ville formindske kongens magt, men at den

³⁰ Ploug (red.): *Orla Lehmanns Efterladte Skrifter*, s. 192.

³¹ Ploug (red.): *Orla Lehmanns Efterladte Skrifter*, s. 193.

ville forhindre, at hans rådgivere kunne skyde skylden for fejl over på kongen, selv om det faktisk var dem selv, der havde begået dem. Friisberg refererer i en af sine bøger – *Den danske vej fra enevælde til demokrati* fra 1998 (2. udgave, 2005) – talen loyalt,³² men i sine kommentarer glider hans sprogbrug, og han begynder at tale om Lehmanns argumenter for "det repræsentative demokratis overlegenhed",³³ hvilket Friisberg uden videre sidestiller med Lehmanns omtale af "den frie forfatnings overlegenhed". Men ser man nøjere efter, viser det sig som sagt, at Lehmann faktisk ikke gjorde sig til talsmand for folkestyre i 1841, og Friisberg erkender endog, at Lehmann i Falstertalen gik længere i sin tillid til folket, end hvad han egentlig mente, idet Friisberg henviser til, hvordan Lehmann nogle år senere (i 1855) talte om "den plebejiske ånds onde instinkter."³⁴

Da Orla Lehmann i juli 1846 i Stænderforsamlingen i Roskilde taler om indførelsen af en fri forfatning, kommer han ind på, hvordan denne skulle vedtages af en forsamling, der repræsenterer folkets enhed på samme måde, som regeringens enhed skal finde udtryk i et enigt ministerium:

Det er kun af en fri Forhandling mellem disse tvende Faktorer, at et godt og varigt Forfatningsværk vil kunne fremgaa. Men da det dog vil være ønskeligt, at det Nye saa nøje som muligt slutter sig til det Bestaaende, saa har jeg tænkt mig, at Kontinuiteten, den organiske Sammenhæng vilde kunne bevares ved at lægge den nuværende Valglov til Grund for Valget af en saadan Folkerepræsentation, kun med den ene Forandring, som Vigtigheden og Vanskeligheden af dens Hverv synes at paakalde, nemlig at Valgbareheden blev aldeles fri.³⁵

Lehmann kunne således i 1846 godt forestille sig "folket" repræsenteret ved en forsamling valgt med en meget snæver valgret, der hvilede på et krav om ejendomsbesiddelse, og som igen ville kunne finde på at kalde "almindelig".

Jeg konkluderer, at Friisberg ikke har dokumenteret, at Orla Lehmann – den fremmeste nationalliberale politiker – gjorde sig til talsmand for demokrati i 1840'erne.

Et par unge historikere har på det seneste taget spørgsmålet om demokratiopfattelsen i Danmark i 1800-tallet op til nærmere analyse.

Jeppe Nevers fra Syddansk Universitet når frem til konklusioner, der støtter min opfattelse, at demokrati ikke blandt de nationalliberale blev anset for at være den styreform, som de ønskede. I bogen *Fra skældsord til slagord. Demokratibegrebet i dansk politisk historie* (2011) skriver han således: "Demokratibegrebet

³² Claus Friisberg: *Den danske vej fra enevælde til demokrati. Borger og bonde i overgangsårene 1830 til 1848*, Varde: Vestjysk Kulturforlag 2005 (2. udg.), s. 178ff.

³³ Friisberg: *Den danske vej*, s. 183.

³⁴ Friisberg: *Den danske vej*, s. 185.

³⁵ Ploug (red.): *Orla Lehmanns Efterladte Skrifter*, s. 200f.

stod ikke centralt hos de danske liberale.”³⁶ Videre skriver han, ”at den danske grundlov ikke i udgangspunktet var knyttet til et ønske om skabelsen af et *Demokrati*. Tværtimod er der mange eksempler på, at de grundlovgivne institutioner var tænkt som et bolværk imod for meget demokrati.”³⁷

Nevers konkluderer, at ”demokratibegrebet endnu mod slutningen af 1840’erne var en sjælden gæst i den politiske debat, og at det var et langt mere radikalt og politiseret udtryk end for eksempel *Folket* eller *den frie Forfatning*.”³⁸ Mere konkret siger han, at på tidspunktet for junigrundlovens vedtagelse var ”*Demokrati*” endnu et meget kontroversielt begreb. Det er formentlig også grunden til, at heller ikke *Folkestyre* trænger sig på i kilderne fra 1840’erne.”³⁹

Bertel Nygaard fra Aarhus Universitet deler ikke helt disse konklusioner.⁴⁰ I en artikel ”Demokratibegrebets gennembrud i Danmark i 1848” formulerer han den tese, at ”En af de væsentlige forandringer i 1848 sås i demokratibegrebets gennembrud – ikke kun i Guizots Frankrig, men på europæisk plan, herunder i Danmark.”⁴¹

Hans udgangspunkt er, at den liberale bevægelse i 1830’erne og 1840’erne i meget af den seneste historieskrivning er blevet betragtet som den væsentligste forkæmper for demokratiet. Det synspunkt overtager han dog ikke. De liberales hovedkrav var nok en udvidelse af ”folkets” politiske repræsentation og dets medbestemmelse, men dette var for dem ikke ensbetydende med ”demokrati”: ”I forlængelse af 1700-tallets ’oplyste’ diskurs kunne de ganske vist støtte demokrati og folkesuverænitæt som elementer i den rette statsforfatning, men kun i sammenhæng med elementer af aristokrati og monarki.”⁴²

Bertel Nygaard afgrænser fire forskellige begreber, der knytter sig til ordet ”demokrati.” For det første det såkaldt ”rene” eller radikale demokrati, der havde den almindelige valgret for alle myndige mænd som hovedkrav. I 1840’erne begyndte demokratibegrebet at blive anvendt i positiv betydning i det lille radikale miljø omkring dagbladet *Kjøbenhavnsposten*. Demokratibegrebet blev for de radikale ”et forsvar for ”det consequente Demokrati”, først og fremmest forstået som almindelig valgret for myndige mænd, uanset social stilling.”⁴³ Ole Stender-Petersen har i bogen *Kjøbenhavnsposten. Organ for ”det extreme Demokrati” 1827-1848, 1978* redegjort nærmere for dette miljø.⁴⁴

³⁶ Jeppe Nevers, *Fra skældsord til slagord. Demokratibegrebet i dansk politisk historie*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2011, s. 98.

³⁷ Nevers: *Fra skældsord til slagord*, s. 98.

³⁸ Nevers: *Fra skældsord til slagord*, s. 107.

³⁹ Nevers: *Fra skældsord til slagord*, s. 113.

⁴⁰ Nygaard: ”Demokratibegrebets gennembrud”, s. 40, note 1.

⁴¹ Nygaard: ”Demokratibegrebets gennembrud”, s. 37.

⁴² Nygaard: ”Demokratibegrebets gennembrud”, s. 43.

⁴³ Nygaard: ”Demokratibegrebets gennembrud”, s. 46.

⁴⁴ Odense: Odense Universitetsforlag, 1978.

For Hippodrombevægelsen, der fremstod i foråret 1848, og som samlede byens håndværkere, blandt andet efter voldsomme prisstigninger på fødevarer i 1847, blev demokrati "et slagord i centrum for politisk aktivitet, forbundet med et ønske om en gennemgribende samfundsforandring i retning af social lighed og social handlekraft til samfundets lavere klasser."⁴⁵

Til denne demokratiopfattelse sluttede Bondevennerne sig under ledelse af Balthazar Christensen. Således hævdede *Almuevennen* i marts 1848, at hvis den lovgivende rigsforsamling skulle udtrykke "Folkets Ønsker og Villie", var der behov for "almindelig Valgbarhed og Valgret for enhver myndig, uplettet Mand i selvstændig borgerlig Stilling."⁴⁶

Det andet demokratibegreb, som Bertel Nygaard identificerer, er et moderat demokratisk standpunkt, der nok ville udvide valgretten drastisk, men på forskellig vis dæmme op for almuens indflydelse. I kredsen omkring dagbladet *Fædrelandet* og Trykkefrihedsselskabets blad *Dansk Folkeblad*, der blev redigeret af Hother Hage, byggede man på et Tocqueville-inspireret demokratibegreb.⁴⁷ Hother Hage formidlede i 1844 Tocquevilles bog om *Demokratiet i Amerika*, og han kunne så sent som i februar 1848 tale mod en "aristokratisk" forfatning og for en "demokratisk" – forstået som én, hvor "lighedsprincippet" gjorde sig gældende i videst mulige omfang:

[...] i forlængelse af disse tanker understregede han dog også, at demokratiet ikke måtte gå for vidt. Valgbarheden skulle ganske vist gøres uindskrænket for myndige mænd, og valgretten udvides betragteligt, men frem for almindelig valgret skulle man bevare en lav censusbestemmelse og kombinere det bredt valgte kammer med et øvre kammer som modvægt.⁴⁸

Det moderate demokrati blev fremstillet som det "sande" eller "ægte" demokrati og blev ganske åbent forbundet med aristokratiske elementer. Bertel Nygaard formulerer det på den måde, at de liberale associerede den "rene" demokratiopfattelse med revolution og "kommunisme" – "et nyt begreb, der fra 1840'erne overtog mange af de negative afgrænsningsfunktioner og associationer til samfundsopløsning og terrorisme."⁴⁹

Den tredje demokratiopfattelse rummer nye former for aristokratisk demokratikritik. Med accepten af "demokratiet" som styreform i brede kredse i 1848 blev den traditionelle demokratimodstand ifølge Nygaard marginaliseret betydeligt. Den konservative demokratikritik overlevede dog, især i private former,

⁴⁵ Nygaard: "Demokratibegrebets gennembrud", s. 48.

⁴⁶ Nygaard: "Demokratibegrebets gennembrud", s. 55.

⁴⁷ Nygaard: "Demokratibegrebets gennembrud", s. 50.

⁴⁸ Nygaard: "Demokratibegrebets gennembrud", s. 50.

⁴⁹ Nygaard: "Demokratibegrebets gennembrud", s. 59.

men også i form af kritiske røster i offentligheden.⁵⁰ Han sonderer mellem en gods-ejermodstand og en dannelses-borgerlig demokratikritik. Den klareste godsejermodstand mod demokratiets fremmarch kom fra Jacob Brønnum Scavenius, der frem for at bruge betegnelsen "demokrati" rettede sin kritik mod folkesuverænitetsprincippet.

Grundfejlen i dette princip var ifølge J.B. Scavenius, at man ville lade flertallet bestemme, hvad der var det rette og det sande. Men "det rette og det sande" bestod efter hans opfattelse uafhængigt af majoritetens beslutninger. Derfor måtte man ikke beslutte, men "udfinde det Rette."⁵¹ Scavenius ville derfor have en modvægt til majoriteten, en regulator, og den ville han finde i et rigsråd, sammensat af kongen ud fra hensynet til samfunds tre grundpiller: religionen, ejendomsretten og monarken.⁵²

C.N. David kan tages som en typisk repræsentant for det borgerlige dannelsesperspektiv på demokratiet. I hans talrige og lange indlæg i den grundlovgivende rigsforsamling forbandt han "Demokratiet" – først og fremmest kendetegnet ved almindelig stemmeret – med "de communistiske Lærdomme" og "det Bestaaendes Omstyrtning." Staten burde i stedet udtrykke den naturlige ulighed.⁵³

Endelig omtaler Bertel Nygaard en fjerde demokratiopfattelse, som ud fra erklæret demokratiske sympatier kritiserer "demokratiet" som et partistandpunkt.⁵⁴ Denne kritik repræsenteres af personer som Meir Goldschmidt og Nikolaj Frederik Severin Grundtvig. Mens både de radikale demokrater, de moderate demokrater og de aristokratiske antidemokrater lader sig placere nogenlunde entydigt på en politisk venstre-højre skala, kan disse demokratiske kritikere ikke rubriceres entydigt. De forbandt "en demokratisk insisteren på at forankre den politiske deltagelse i folkedybet imod partivæsenet og den politiske elite af demagoger med en tiltro til den stærke monarkiske stat som garant for enhed og harmoni."⁵⁵

Sammenfattende skriver Bertel Nygaard, at ændringerne i demokratibegrebets brug, betydningsindhold og funktion må forstås som tæt knyttet til de hastige forandringer af politikken, der skete i begyndelsen af 1848.

Eftersom disse processer udsprang af den store revolutionsbølge i 1848-49, er de imidlertid også en forbigående politisk konjunktur, en undtagelsestilstand. Da der fra efteråret 1848, og endnu klarere fra sommeren 1849, skete en betragtelig afmatning i de umiddelbare udsigter til politisk handling 'fra neden', indtraf en konsolidering af mere elitære styreformer. En række af de politiske indrømmelser, der var forbundet med demokratibegrebets pludselige udbredelse, blev rullet tilbage. I denne sammen-

⁵⁰ Nygaard: "Demokratibegrebets gennembrud", s. 61.

⁵¹ Nygaard: "Demokratibegrebets gennembrud", s. 63.

⁵² Nygaard: "Demokratibegrebets gennembrud", s. 63.

⁵³ Nygaard: "Demokratibegrebets gennembrud", s. 66.

⁵⁴ Nygaard: "Demokratibegrebets gennembrud", s. 40f.

⁵⁵ Nygaard: "Demokratibegrebets gennembrud", s. 70.

hæng er det oplagt, at selve begrebet 'demokrati' også mistede en betragtelig del af sit momentum fra '48.⁵⁶

Om denne beskrivelse af demokratibegrebets fremvækst og tilbagegang holder stik, kan man få et mere konkret indtryk af ved at se nærmere på debatten på Den grundlovgivende Rigsforsamling.⁵⁷

DEN GRUNDLOVGIVENDE RIGSFORSAMLING

Spørgsmålet om sammensætningen af Den grundlovgivende Rigsforsamling medførte de første brudlinjer mellem martsdagens politiske allierede – de nationalliberale og Bondevennerne. Mens nationalliberale som Monrad og Tscherning var fortalere for en forholdsvis bred valgret, delte mange andre nationalliberale de konservatives bekymring for et alt for stort og uoplyst vælgerkorps. Kompromisset blev, at alle mænd over 30 år med egen husstand kom til at vælge trefjerdedele af forsamlingen, mens resten skulle udpeges af kongen, dvs. regeringen, for at sikre en beroligende og dæmpende garanti mod alt for uansvarlige folkevalgte. Især for Bondevennerne var dette et klart brud på tidligere løfter, og det kom til at præge valgkampen i 1848, hvor de sjællandske bønder i høj grad foretrak deres egne frem for nok så celebre nationalliberale kandidater.⁵⁸

Forsamlingen havde 152 medlemmer – 114 medlemmer, valgt den 5. oktober 1848, og 38 udnævnt af kongen. Det er hævdet, at i det fundamentale spørgsmål om folkets deltagelse i rigets styrelse strakte de nationalliberale sig i 1848 ganske vidt. Ved at gå ind for, hvad de kaldte "almindelig valgret" og ved at indrette valgkredsene, så landbefolkningens vælgere i reglen udgjorde flertallet, gav de almuen, bønderne, gode muligheder for at opnå repræsentation.⁵⁹

Faktisk viste det sig ikke så farligt for de nationalliberale. Kun omkring 1/3 af de valgberettigede lod sig indskrive på valglisten. Valgdeltagelsen var størst i købstæderne, derefter kom hovedstaden – altså hvor borgerskabet stod stærkest – lavest lå landdistrikterne. Af Rigsforsamlingens 114 folkevalgte medlemmer var 46 embedsmænd og 7 godsejere eller -forvaltere, 37 var mindre landbrugere, dvs. bønder, heraf kun en husmand.⁶⁰

⁵⁶ Nygaard: "Demokratibegrebets gennembrud", s. 72.

⁵⁷ Hverken Jeppe Nevers eller Bertel Nygaard synes at have gennemført en systematisk analyse af debatten på Den grundlovgivende Rigsforsamling med hensyn til demokratibegrebet, se helt eksplicit Nevers, *Fra skældsord til slagord*, s. 25 og nogle henvisninger i Nygaard: "Demokratibegrebets gennembrud", for eksempel s. 63, note107 og s. 66 noterne 118 og 119.

⁵⁸ Erik Strange Petersen: "Demokratiets etablering: Den Grundlovgivende Forsamling", [http://danmarkshistorien.dk._\(20.8.2012\).](http://danmarkshistorien.dk._(20.8.2012).)

⁵⁹ Lorenz Rerup: "Folkestyre og danskhed. Massenationalisme og politik 1848-1866", i Ole Feldbæk (red.): *Dansk identitetshistorie*, vol. 3, Folkets Danmark 1848-1940, København: C.A. Reitzels Forlag 1992, s. 354.

⁶⁰ Neergaard: *Under Junigrundloven*, s. 314f.

De kongeudnævnte, som styrkede de endnu ret diffuse Højre- og Centrum-grupper, havde faktisk ikke været nødvendige for at sikre dem et solidt flertal mod Venstregrupperne. Til gengæld ødelagde de den nationalliberale alliance med Bondevennerne og bidrog til den bitre valgkamp, som i følge Niels Neergaard bar "meget mere Præget af at være en Klassekamp end en Kamp mellem politiske Anskuelser."⁶¹

De kongeudnævnte sikrede, at Den grundlovgivende Rigsforsamling kom til at bestå af tre næsten lige store grupper: Bondevennerne, de nationalliberale og de konservative. De tre grupper kan karakteriseres på den måde, at Bondevennerne og de nationalliberale lå til venstre i forhold til de konservative på en venstre-højre-skala, mens Bondevennerne repræsenterede landet over for byernes nationalliberale og konservative.⁶²

DEBATTEN PÅ DEN GRUNDLOVGIVENDE RIGSFORSAMLING

Går man debatten på den grundlovgivende rigsforsamling⁶³ systematisk igennem med henblik på at identificere brugen af ordet "demokrati" – hvor ofte anvendes termen, og hvad forbinder man med termen? – viser det sig, at ordene "demokratisk" og "Demokrati" anvendes på følgende måde:

Tabel 1: Antal indlæg med anvendelse af ordene "demokratisk" og "Demokrati"

	1. Bind	2. Bind
"demokratisk"	9	45
"Demokrati"	5	37

Der er altså omkring 100 indlæg (N=96), der anvender ordet "demokrati." Om man vil kalde dette for et "gennembrud" – som hævdede af Bertel Nygaard – kan naturligvis diskuteres, men det er måske ikke helt overbevisende, når man kigger på de tykke bind med forhandlingerne på Rigsdagen og betænker, hvor meget der blev sagt!

Til sammenligning vises i tabel 2, hvordan andre centrale ord blev anvendt.⁶⁴

⁶¹ Neergaard: *Under Junigrundloven*, s. 307.

⁶² Peter Nannestad Olsen: "At the Cradle of a Party System: Voting Patterns and Voting Groups in the Danish Constitutional Convention 1848-1849", *Scandinavian Political Studies*, 7, 1972, s. 132f.

⁶³ *Beretning om Forhandlingerne Paa Rigsdagen*, København: Trykt og forlagt af Kongl. Hof-bogtrykker Bianco Luno 1848-49.

⁶⁴ Det er for øvrigt interessant, at ideologiske termer som "konservatisme"/"conservatisme", "liberalisme" og "socialisme" slet ikke anvendes på Den grundlovgivende Rigsforsamling. Derimod er der ret mange anvendelser af ordene "conservativ" (tre i første bind og 57 i andet bind) og nogen anvendelse af "liberal" (en i første bind og 27 i andet bind) samt "social" (fire i første bind og 20 i andet bind).

Tabel 2. Antal indlæg med anvendelse af ordene "demokratisk", "Demokrati", "Constitution" og "Kongen"

	1. Bind	2. Bind
"demokratisk"	9	45
"Demokrati"	5	37
"Constitution"	11	60
"Kongen"	453	157

Disse tal *antyder*, at det måske ikke var en udbredt demokratisk selvforståelse og bestræbelse, der prægede forhandlingerne. Tallene skal dog tages med et vist forbehold. Af i hvert fald to grunde undervurderer de nok anvendelsen af ordene. For det første, fordi der er tekniske forhold, der gør, at tallene ikke er helt nøjagtige. Den grundlovgivende Rigsforsamlings forhandlinger foreligger i to bind – faktisk trykt i tre bøger – med gotisk skrift, hvilket kan være lidt af en udfordring at læse. Men i *Det administrative bibliotek* findes også en elektronisk version med latinsk skrift, og her er det muligt at søge på ord. "Oversættelsen" fra den gotiske skrift resulterer dog i en del fejl – de fleste er ret lette at finde og rette – men man kan ikke udelukke, at der er ord, der ikke er blevet "oversat" korrekt. Der er faktisk nogle eksempler på, at "demokratisk" og "Demokrati" ikke blev opfanget af søgefunktionen. For det andet er enheden indlæg i debatten. Det betyder, at ordene meget vel kan være – og faktisk nogle gange bliver – anvendt flere gange i det samme indlæg. I modsat retning – altså en overvurdering af brugen af ordene – trækker, at nogle indlæg tælles to gange, fordi både ordene "demokratisk" og "Demokrati" anvendes i samme indlæg.

Det første bind af forhandlingerne viser, at man ikke brugte henvisninger til "demokrati" ret ofte, og det er måske ikke så mærkeligt, da debatterne mest handlede om spørgsmål om procedurer, om diæter til de folkevalgte og sidst – men ikke mindst – om den almindelige værnepligt, og i den forbindelse retten til at stille andre, dvs. betale andre, for at udføre ens værnepligt.

I det andet bind, der dækker perioden efter den 22. februar 1849, taler man mere om demokrati og forfatning og mindre om Kongen, hvilket nok hænger sammen med, at man efter den 22. februar drøfter grundlovskomiteens betænkning og især §§ 30-36 i udkastet om repræsentationssystemet, altså rigsdagens indretning (i et eller to kamre) og valgretten. Venstre og Bondevennerne gik her ind for et kammer og almindelig valgret – altså det vi har i dag – men de havde ikke flertal og måtte til sidst gå på kompromis. De accepterede (til sidst) et kompro-

mis, men stemte i første omgang imod indirekte valg af Landstinget, og at valgbarheden til Landstinget blev gjort afhængig af en økonomisk census.⁶⁵

Disse tal om anvendelsen af ordet "demokrati" peger i en anden retning end den, som Bertel Nygaard fortæller os om. Måske trak tidsånden, som Nygaard omtaler, og hvad der var på den politiske dagsorden, i forskellig retning med hensyn til anvendelsen af ordet "demokrati"?

Under forhandlingerne var der nogle enkelte – først og fremmest venstres, dvs. Bondevennernes, ledere som Balthazar Christensen – som erklærede sig for demokrater og forstod forfatningsændringen som en overgang til demokrati, hvor de dårligst stillede blev inddraget i styret – for eksempel talte han om "en saa gennemgribende, en saa alvorstung Overgang som den fra en absolut Souverainitet til en demokratisk Forfatning."⁶⁶

At Højre derimod går direkte imod en demokratisk styreform, kan ikke overraske. Som Bertel Nygaard siger, kan C.N. David tages som en typisk repræsentant for Højre. Han var klart imod almindelig valgret:

Da overalt, til alle Tider og paa alle Steder, Massen af Folket ikke har naaet et saadant Udviklingstrin, at Indflydelse paa Lovgivningen, nedlagt i dets Hænder, tør antages at kunne lede til Statens Tarv, saa er det saa meget mere farligt at indrømme almindelig Stemmeret, som det er aabenbart, at de nederste Stænder da ikke blot vilde blive deelagtige i denne Indflydelse, men ved deres overveiende Antal vilde komme til Eneraadighed i Staten, og at Magten i Virkeligheden vilde gaae over til dem, der bedst forstaae sig paa at lede og bruge Masserne. Indrømmelsen af de politiske Rettigheder maa derfor begrænses i Statens Interesse. De, der fordre, at der til at udøve de politiske Rettigheder skal kræves en vis Besiddelse eller andre materielle Qualificationer, føle sig overbeviste om, at Statens Vel, dens Bestaaen og rolige Udvikling gjør en saadan Indskrænkning i Meddelelsen af de politiske Rettigheder nødvendig.⁶⁷

En anden konservativ, lensbaron Chr. Fr. Zeuthen, formulerer sin modstand således:

Det er nu i og for sig efter min Formening allerede en Feil, naar i en Stat en Classe, den maa nu kaldes Adel eller Almue, paa denne Maade saa aldeles gives Overvægt, og en Forfatning, som var støttet paa et saadant Grundlag, kunde efter min Formening ingenlunde blive heldbringende [...] et simpelt Despoti af den store Hob eller rettere sagt af dens Førere eller Ledere, og skulde det virkelig være saa, at Danmark skulde

⁶⁵ Niels Neergaard, *Under Junigrundloven*, s. 438-42.

⁶⁶ *Beretning*, spalte 227.

⁶⁷ *Beretning*, spalte 1853.

være kommen saa vidt, at det paa Naade og Unaade maatte give sig Massen i Vold, vilde jeg finde det høist beklageligt.⁶⁸

Argumentationen mod almindelig valgret bliver eksplicit forbundet med ønsket om en beskyttelse af de velhavende, for eksempel af professor J.E. Larsen, en lærd professor og højre-nationalliberal:

[...] jeg negter, at der fremkommer nogen sand Folkerepræsentation ved disse Valg; idet mindste er det ganske tilfældigt, hvis det bliver en sand Folkerepræsentation. Magten til at vælge er nemlig derved faktisk given i en enkelt Classes Hænder, den mindre selvstændige og oplyste Folkemasses. Jeg troer, at skal det være en sand Folkerepræsentation, maae netop de vigtigste Forskjelligheder og Modsætninger, der findes i Folket, ogsaa komme frem i Repræsentationen, og det kan, som jeg troer, ikke opnaaes uden ved Census og til en vis Grad Classevalg [...] Det er [...] vist, at naar man fik Valgloven indrettet som i Udkastet er foreslaaet, kunde Rigsdagen enten i det Hele eller for største Delen blive besat af Bondestanden, og Forsamlingen vilde da vistnok komme til at see meget eensfarvet ud; men jeg troer, at det vilde see saameget mere broget ud for Land og Rige [...] Der er [...] efter min Mening meget større Fare for Formuen, naar man med Eet giver den hele Magt til at raade over Formuen i Landet i den besiddelsesløse Mængdes Hænder. Flere Forfattere have udtalt, at dette, naar de vigtigste Misforhold ikke i Forveien vare udjævnede, ofte vil være omtrent det Samme som at dictere Communisme eller almindelig Plyndring, just ikke en uordnet Plyndring, men en Plyndring under legale Former, ved en uretfærdig Indskriden mod de Rige, som tilsidst kun vilde være fordærlig for de Besiddelsesløse selv.⁶⁹

De mest radikale venstrefolk tager skarp afstand fra sådanne argumenter, for eksempel udtaler Niels Frederik Jespersen, at mens Balthazar Christensen havde sagt, at "hvorledes Afstemningen end maatte blive i denne Sag, og hvilken Slutning derved maatte blive paa disse Forhandlinger," så ville han gøre sit til, at den nye forfatning skulle komme til at slå så god en rod i folket som muligt, så kunne Jespersen ikke underskrive disse ord, i det mindste ikke i den forstand, hvori man havde opfattet dem. For hvis det

skulde lykkes at berøve de Fattige den Ret, som Kongen har skjænket dem, og som de have brugt een Gang og godt forstaae at skatte, da er det min Tro, og for at blive ret forstaaet, vil jeg sige, det er mit Haab, at Almuestanden ikke med Koldblodighed vil finde sig deri. De maae ikke Misforstaae mig, mine Herrer! Jeg mener ikke, at den skulde foranledige Oprør og Uroligheder; men jeg troer, at der er en naturlig Vei for den at gaae, nemlig at slutte sig om sin Konge, som gjennem sit Ministerium har erklæret at ville

⁶⁸ Beretning, spalte 1824.

⁶⁹ Beretning, spalte 1986.

holde paa dette Udkasts folkelige Charakteer, og jeg er overbeviist om, at Kongen med Almuen omkring sig ikke vil tillade, at dennes velerhvervede Ret tilintetgjøres. Da vide vi, hvad der vil skee, da skal en ny Rigsforsamling sammenkaldes, valgt efter den samme Valglov som den nærværende; og da kan jeg forsikre dem, mine Herrer! at Almuen nok skal vide at vælge, hvem den vil have; den skal da nok vide at spørge Candidaterne om deres Mening om de Ting, der ligge den paa Hjerte. Da vil man ikke slippe med elastiske Ord og hule Talemaader; det vil da ikke være nok at erklære sig for et constitutionelt Monarki, bygget paa et demokratisk Grundlag, eller at forsikre, at man er en op-rigtig god Demokrat. Vælgerne ville vide at gaae dem paa Klingen; og hvis de nu, mine Herrer! have Lyst til at underkaste Dem denne Prøve, da siger jeg: "god Lykke."⁷⁰

Samme Jespersen er i det hele taget ikke imponeret af grundlovsudkastet og ville i hvert fald ikke have det udvandet:

Naar man nu forlanger, at vi, der, jeg vil sige det ligefrem, høre til den venstre Side i Salen, skulde træde tilbage fra dette Udkast, naar man, som den ærede Minister uden Portefeuille [H.N. Clausen] i et foregaaende Møde udtalte sig, finder, at Demokratiets Interesser i Grundlovsudkastet ere saa overmaade stærkt varetagne, og at Demokratiet derfor har Grund til at give noget efter, skal jeg dertil bemærke, at det er en meget stærk Fordring, man gjør til Demokratiet, at det skal træde tilbage fra hvad Kongen og Ministeriet har tilbudt; thi naar man troer, at Udkastet tilfredsstiller alle Demokratiets Ønsker, tager man meget fejl. Vi have kun holdt derpaa, fordi Friheden derved var nogenlunde betrygget men ingenlunde, fordi vi derved have opnaaet Alt, hvad vi attraaede.⁷¹

Mellem disse yderpunkter stod regeringen – i foråret 1849 Novemberministeriet – og her var man bestemt ikke på demokratiets side. Man ønskede i forhold til udkastet fra Monrad og Martsministeriet et modererende element. Således udtaler indenrigsminister P.G. Bang, at

et modererende eller konservativt Kammer aldrig vilde kunne faae den Betydning som et paa et virkeligt Aristokrati i dette Ords bedre Betydning grundet Overhuus, hvis Dannelse vore nuværende Forhold ikke tillade; at det derfor er at befrygte, at et Landsting, som det paatænkte, selv om det fremgik af Communevalg, overfor Folkethinget, der havde Massen af Folket for sig og med sig, efterhaanden maatte tabe al Vægt og Betydning og navnlig ei vilde kunne understøtte Kongemagten ved at blive et modererende mellemed mellem det reent demokratiske Kammer og Kronen.⁷²

⁷⁰ Beretning, spalte 2066.

⁷¹ Beretning, spalte 3156.

⁷² Beretning, spalte 2148.

Kultusministeren, J.N. Madvig, sagde om Landstingets modererende funktion over for det demokratisk valgte folketing, at udvalgsflertallets udkast

om Landstingets Dannelse [...] ikke tilstrækkelig sikre den Hensigt, som tydelig derved er tilsigtet, og at der til at betrygge Tilveiebringelsen og Vedligeholdelsen af den modererende Bestanddeel af Rigsdagen, som Udkastet har villet stille ved Siden af den i det hele mere bevægelige Deel og væsentlig knytte til større Besiddelse eller Bedrift og til den derved i Almindelighed betingede Livsstilling, Uddannelse og Betragtningssmaaade, kræves en fra det, Udkastet indeholder, noget forskjellig Form af Valgbehandling og Valgmaade.⁷³

Novemberministeriet gik derfor ind for et forslag fra P.D. Bruun og C.M. Jespersen om et indirekte valgt Landting med valgbarhed betinget af økonomisk census. Indenrigsminister P.G. Bang vedkendte sig i slutningen af april 1849 åbent, at man i Ministeriet havde skiftet standpunkt i forhold til situationen et halvt år tidligere, hvor man havde sagt, at man tiltrådte grundlovsudkastet i dets helhed.⁷⁴ I udkastet fra Martsministeriet var valgbarheden til Landstinget ikke betinget af en census. Forskellen mellem Folketinget og Landstinget var ifølge udkastet: (1) En højere valgbarhedsalder til Landstinget (40 år mod 25 år); (2) valg i forskellige områder (landstingsmænd valgt i amterne, folketingsmænd i mindre distrikter); (3) forskellige valgperioder (Landstinget 8 år, Folketinget 4 år); og (4) ingen diæter til landstingsmedlemmerne.⁷⁵ Bang argumenterer mod en talsmand – nemlig Balthazar Christensen – der stod for ”demokratiets magt”:

at vi ved en saadan Demokratiets Magt skulle have en Forfatning, hvori vi kunde finde Fred og Hvile, da kaste han sit Øie til Stuttgart, Dresden, Hannover [...] [og] Landenes egne Anliggender, deres Eiendoms-, deres Næringsforhold. Lad ham da see, hvad Hvile og Fred han finder i saadanne Forfatninger; han finder, at det store Tal tiltager sig Magten, at det hæver gamle Rettigheder, ikke uden tilsvarende Erstatning, men uden al Erstatning, det tilintetgjør Næring og Handel, saa Enhver, der færdes i disse Lande, hører Jammer overalt over det borgerlige Selskabs Tilstand, ingen Fred og ingen Hvile, ja, hvad værre er, ingen Udsigt engang til Hvile uden gennem Reactionen eller paa den anden side gennem den røde Republiks Herredømme; see det er Tilstanden, hvor Demokratiet paa den Maade har faaet Magten.⁷⁶

David anklager ligefrem de nationalliberale for ikke at være sande demokrater i forbindelse med fastsættelsen af valgretsaldern til 30 år:

⁷³ Beretning, spalte 2954.

⁷⁴ Claus Bjørn, *Kampen om Grundloven*, København: Fremad, 1999, s. 89.

⁷⁵ Claus Bjørn, *Kampen om Grundloven*, s. 114.

⁷⁶ Beretning, spalte 2968.

Jeg er [...] paa det Bestemteste af den Mening, at forsaavidt som man vil kaste sig Demokratiet i Armene, og i det Omfang, som man troer at kunne forsvare at gjøre det, bør det skee aabent, uforbeholdeent, og hvad Franskmanden kalder de bon coeur. Men at vise Demokratiet en Mistillid, som maa ramme og saare den kraftigste og meest opvakte Deel af samme, medens man dog giver sig Mine af at vise det Tillid og at bygge paa dets Forstandighed og Maadehold, det er inconsequant og unaturligt, og det kan aldrig føre til noget Godt. Jeg maa derfor, forsaavidt almindelige Valg skulle finde Sted, stemme for 25 Aars Alderen med Hensyn til disse.⁷⁷

Han angriber

mange af dem, der arrogere sig Navn af at være Demokrater [...] medens de selv langt fra vise sig som virkelige Demokrater, og jeg skal tillade mig at sige, at jeg allerede har havt et Beviis herpaa og fremdeles vil kunne faae et Beviis derpaa her i Salen, naar det Amendement, som jeg har stillet [...] kommer under Afstemning; thi da vil det vise sig, hvorvidt det er Alvor med Mange med Hensyn til den almindelige Stemmeret, og hvorvidt de virkelig ville gaae ind paa almindelig Stemmeret, i det Omfang, som man vil optage den i Forfatningen, da det her vil vise sig, om de ville udvide den politiske Ret til Alle, der have opnaaet borgerlig Fuldmyndighedsalder.⁷⁸

Blandt de 37 indlæg, der anvender ordet "demokrati", forholder knapt halvdelen sig positivt til demokratiet, mens knapt den anden halvdel forholder sig negativt. Desuden er der er nogle mere neutrale anvendelser af ordet.

Der er en del interessante udtalelser om demokrati på Den grundlovgivende Rigsforsamling, såvel positive som negative, som fortjener en nærmere analyse, men det vil føre for vidt i denne artikel. Der er imidlertid to citater, der illustrerer demokratiforståelsen ganske godt.

I forbindelse med en drøftelse af diæter til de folkevalgte kommer Bernhard Réé, der var valgt i Voldomkredsen (Randers Amt) og stod Bondevennerne nær, ind på en definition af demokrati, idet han klargør en sondring, som man ofte finder mere eller mindre eksplicit i debatterne på Rigsforsamlingen. Réé henviser til dem, der gik imod lave diæter og siger videre:

Ogsaa jeg mener dette, forsaavidt man ved Demokratiet forstaaer den herskende Folkevillie, som alene kan fremkomme ved en uhindret Folkerepræsentation, og det er en Anskuelse, som vistnok Enhver deler og vil indrømme Rigtigheden af [...] Man er imidlertid let tilbøielig til at forstaae Demokratiet som et afsluttet Parti, der har et mere fremskridende Formaal, og naar man har tænkt sig, at det skete i et saadant Partiers Interesse, da maa jeg erklære det for at være i alle Partiers Interesse at søge den bedst mu-

⁷⁷ Beretning, spalte 2923.

⁷⁸ Beretning, spalte 2971f.

lige Adgang til at faae deres Anskuelser repræsenterede, og at der ikke ved alt for lave Diæter lægges Hindringer iveien for at gjøre disse gjældende i Repræsentationen.⁷⁹

Demokrati forstås med andre ord dels som *folkets vilje*, som den kommer til udtryk i en folkerepræsentation valgt uhindret, dvs. med almindelig valgret, dels som et *politisk parti*, dvs. Bondevennerne, der søgte at tilgodese almuens, bøndernes og de fattiges interesser – ”en jevn, og ligelig, men ogsaa kraftig fremadskridende Udvikling af Folket og det politiske Folkeliv”, som de udtrykte det i en anden sammenhæng.⁸⁰

Den første forståelse går på, *hvordan* den nye forfatning skal indrettes, den anden går på, *hvilke interesser* – specielt klasseinteresser – politikken skal tilgodese. Det synes klart, at der er en sammenhæng mellem de to forståelser, men også at de rummer en konflikt. De nationalliberale var således nok tilhængere af folkets vilje som grundlag for den frie forfatning – men var ikke særlig præcise, når det gjaldt om at afgrænse, hvem ”folket” egentlig var – men de frygtede også, at de mange uuddannede og fattige ville kunne komme til at tyrannisere de begavede, de dannede og de formuende, jf. hvad Orla Lehmann eksplicit udtrykte i en tale i Vejle mange år senere (i 1861).⁸¹

Det andet citat er et sigende replikskifte. Under en drøftelse om, hvor hyppigt Rigsdagen skulle mødes, hvert år eller hvert andet år, siger Balthazar Christensen:

Sandheden er uden tvivl den, at dette Spørgsmaal i en væsentlig Deel er et Spørgsmaal, som man besvarer forskjelligt, eftersom man mere eller mindre helder til Demokratiet; thi paa det demokratiske Standpunkt er det aabenbart af stor Vigtighed og Betydning, at Rigsdagen holdes aarlig, og jeg for min Deel har derfor ogsaa i Udvalget holdt paa Udkastets Bestemmelse.⁸²

Hertil svarer ordføreren for Udvalget, A.F. Krieger, en af de førende nationalliberale: ”Dersom den ærede Rigsdagsmand, som nu satte sig, blot vilde tillade mig i hans Foredrag den nærmere Bestemmelse, at sætte Ordet ’constitutionelle’ paa dette Sted istedetfor Ordet ’demokratiske’, kunde jeg aldeles henholde mig til hans Bemærkninger.”⁸³

Her kommer de politiske holdninger klart til udtryk, idet de venstreorienterede ville et demokrati, mens de nationalliberale ville en fri forfatning, en ”Constitution.” Krieger vil i hvert fald ikke tages til indtægt for den demokratiske holdning – måske fordi han forbinder den med det demokratiske parti og dets klasseinteresser?

⁷⁹ Beretning, spalte 333.

⁸⁰ Se for eksempel Beretning, spalte 1810.

⁸¹ Ploug (red.): *Orla Lehmanns Efterladte Skrifter*, Fjerde Del, København: Gyldendal 1874, s. 85.

⁸² Beretning, spalte 2838.

⁸³ Beretning, spalte 2838.

Sammenfattende synes der på Den grundlovgivende Rigsforsamling at være bred enighed om, at valget af Folketinget var i overensstemmelse med "det demokratiske princip" (direkte valg med hvad man kaldte "almindelig" valgret og "almindelig" valgbarhed). Nogle kunne lide det (Venstre), andre forkastede det (Højre), nogle ønskede det – mere eller mindre klart udtrykt – afbalanceret med andre principper (Centrum og De nationalliberale). Her har vi faktisk tre af de fire demokratiforståelser, som Bertel Nygaard omtaler.

Der var også bred enighed om, at et indirekte valgt Landsting og en valgbarhed på grundlag af census (skattebetaling på 200 rigsdaler, der tilgodeså de store ejendomsbesiddere, eller en indkomst på 1200 rigsdaler, der tilgodeså embedsmændene) ikke var demokratisk. Venstre (Bondevennerne) og dele af det nationalliberale centrum-venstre var imod dette forslag, der var formuleret af P.G. Bruun og C.M. Jespersen, mens andre dele af de nationalliberale og Højre var for, fordi de ønskede konservative, modererende eller ligefrem aristokratiske garantier mod det demokratiske Folketing.

Det er også bemærkelsesværdigt, at ingen af de ledende nationalliberale ledere gjorde sig til talsmand en demokratisk forfatning på Den grundlovgivende Rigsforsamling.

KONKLUSION

Det må efter denne undersøgelse stå klart, at man ikke uden videre kan sætte lighedstegn mellem "demokrati" og "fri forfatning" – som for eksempel Claus Friisberg gør det. Man forstod i 1849 dele af den nye forfatning som demokratisk, men ikke forfatningen i dens helhed. Tværtimod søgte flertallet en afbalanceret forfatning, en magtdeling mellem Konge og Rigsdag og mellem Rigsdagens to kamre. "Talmajestæten" skulle ikke overtrumfe formuen og dannelsen. Men spørgsmålet var, hvordan og i hvilket omfang den modererende indflydelse skulle udformes. I tabel 3 sammenfattes hovedpositionerne, som lå bag debatterne på Den grundlovgivende Rigsforsamling. Det nationalliberale centrum er her opdelt efter, hvordan man ville undgå, at et demokratisk valgt Folketing blev enerådende. Det kunne ske enten ved at bevare et kammer, men indskrænke valgretten, eller ved at indføre et tokammersystem på grundlag af almindelig valgret.

Tabel 3. Hovedpositioner i 1849

	Almindelig valgret	Valgret med census
Etkammer	Venstre Bondevennerne Balthazar Christensen	Centrum Højre Nationalliberale J.E. Larsen
Tokammer	Centrum Venstre Nationalliberale D.G. Monrad	Højre C.N. David

I tabel 4 er illustreret, hvordan Junigrundloven blev et kompromis, der tilgodeså dem, der var imod en demokratisk forfatning. Rigsdagen i det konstitutionelle monarki, hvor Kongen forsat bevarede betydelige magtbeføjelser, blev et tokammersystem med et Landsting, der var indirekte valgt, og hvor valgretten nok var "almindelig," men hvor valgbarheden blev gjort afhængig af økonomiske betingelser.

Tabel 4. Hovedpositionerne og den faktiske vedtagelse

	Almindelig valgret	Valgret med census
Etkammer	Venstre Bondevennerne Balthazar Christensen	Centrum Højre Nationalliberale J.E. Larsen
Tokammer	Centrum Venstre Nationalliberale D.G. Monrad	Bruun/Jespersen Valgbarhed til Landstinget Højre C.N. David

I samtiden blev det erkendt, at valgretten strengt taget ikke var "almindelig",⁸⁴ først og fremmest fordi myndige mænd i 25-29 års alderen ikke fik valgret. I hvilket omfang en række af begrænsningerne havde social slagside – navnlig kravet om ansattes egen husstand, der udelukkede karle og tjenestefolk, fattighjælp og i nogen grad bopæl i kredsen – var derimod omstridt. Den økonomiske census, der blev lagt grund for valgbarheden til Landstinget, udtrykte uden tvivl, hvad mange nationalliberale anså for at være en rimelig betingelse for politisk medbestemmelse. Den blev i hvert fald anvendt som betingelse for valgret både ved valg af medlemmerne af Rigsrådet i Fællesforfatningen af 1855 og ved valg af medlemmerne af Landstinget i Novemberforfatningen af 1863. Med grundloven af 1866 gik demokratiets modstandere endnu videre med indførelse af *ulige* valgret til Landstinget (selvom den forblev "almindelig").

Ordet "myte" bruges om en forestilling eller holdning, som er blevet gentaget så mange gange eller er så udbredt, at folk opfatter den som sand, selv om den i virkeligheden er forkert. I denne artikel er det vist, at forestillingen om, at demokratiet blev indført i Danmark i 1849, er en myte. De ledende politikere opfattede ikke selv den nye styreform som et demokrati, men som et konstitutionelt monarki; de, der ønskede et demokrati, kunne ikke komme igennem med deres

⁸⁴ Se for eksempel A.F. Krieger på Den grundlovgivende Rigsforsamling, *Beretning*, spalte 2184f.

krav; og de, der var imod nydannelserne, udmalede dem som demokratiske og dermed som farlige og forkastelige. Overgangen til demokrati blev en lang og konfliktpræget proces med frem- og tilbageskridt, men det er en anden historie.

PALLE SVENSSON
 PROFESSOR EMERITUS
 INSTITUT FOR STATSKUNDSKAB
 AARHUS UNIVERSITET
 PAL@PS.AU.DK

ABSTRACT

Were our Founding Fathers Democrats?

It is widely believed that democracy was introduced in Denmark with the June Constitution of 1849. This article examines whether this belief is sustainable or a myth. This is done by examining what was then believed to be introduced by the June Constitution – that is the contemporary self-understanding: The investigation of whether our Founding Fathers saw themselves as democrats is conducted in part by a critical analysis of recent historical research partly by a systematic analysis of the debate on the Constituent Assembly. It is concluded that it is a myth that democracy was introduced in 1849 as the leading Founding Fathers neither claimed to establish a democratic constitution nor wanted to do so. The June Constitution introduced a constitutional monarchy, which was based on a division of power between the king and an elected parliament and the election of the parliament included as well democratic as undemocratic elements.

TILBAGE TIL NORMALITETEN

– DEN HØJREKONSERVATIVE PARLAMENTARISMEKRITIK

■ CHRISTIAN EGANDER SKOV

Det er velkendt, at folkestyret i mellemkrigstiden ikke nød ubetinget opbakning. Det er også velkendt, at kritikken af folkestyrets aktuelle form gjorde sig gældende ikke mindst i konservative kredse; den var, som en af parlamentarismens konservative forsvarere Arnold Fraenkel udtrykte det, et overklassefænomen. Men der er ikke gjort mange forsøg på at forstå denne kritik på dens egne præmisser. Eftertiden har været tilbøjelig til at forstå mellemkrigstidens demokratidebat som en, hvor aktørerne stod over for et klart valg mellem demokrati eller diktatur, og hvor man var enten på den ene eller anden side. Perspektivet er imidlertid problematisk, fordi det giver et unuanceret billede af debattens positioner, og mest af alt siger noget om demokratiets uomtvistelighed i vore dage. Det gør os blinde over for det faktum, at demokratikritikken i Danmark i mellemkrigstiden, med Jeppe Nevers ord, først og fremmest var en kritik af den bestående *parlamentarisme*, snare end en afvisning af *demokratiet* som sådan.¹ Det vil blandt andet sige, at det i høj grad er parlamentarismebegrebet, der optræder i datidens debatter. Pointen hér er ikke, at parlamentarismekritikken ikke kunne implicere en afvisning af det liberale demokrati i det hele taget, men blot at en mere åben problemstilling tillader en mere nuanceret analyse, der lader os forstå de bekymringer, som parlamentarismekritikken adresserede, og lader os spørge til den eksakte karakter af de forskellige forslag til en afløsning af parlamentarismen, som drøftedes i tiden.

Artiklen er mere specifikt en begrebshistorisk undersøgelse af en særlig *højrekonservativ* parlamentarismekritik i 1920'erne, og er her særligt interesseret i spørgsmål som, hvorfor parlamentarismen tænktes at udgøre et problem; hvilke af dets komponenter, der opfattedes som særligt problematiske; og hvordan man fra højrekonservativ side kunne tænke sig parlamentarismens krise løst. Endelig vil artiklen undersøge diktaturbegrebet i den højrekonservative parlamentarismekritik, da dettes karakter forekommer at være af særlig interesse som følge af den absolutte modsætning mellem demokrati og diktatur, i hvis lys eftertiden – og dele af samtiden – har tolket mellemkrigstidens parlamentarismekritik. Det er

¹ Jeppe Nevers: *Fra skældsord til slagord*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2001, s. 180.

i den forbindelse en pointe, at parlamentarismekritikken bedst forstås i relation til højrekonservatismens ideologiske struktur, ligesom kritikken er med til at belyse denne struktur. Artiklen er således også en skildring af en ellers overset ideologisk position inden for en dansk konservatisme, der var præget af en høj grad af ideologisk heterogenitet.²

KONSERVATISME OG HØJREKONSERVATISME

Hvad er højrekonservativ parlamentarismekritik? Hvor det er mere eller mindre indlysende, at parlamentarismekritik henviser til en sådan kritik, der anvender parlamentarismebegrebet og retter sig specifikt mod det parlamentariske demokrati, er det mindre indlysende, hvad højrekonservatisme er. Øjensynligt er det en form for konservatisme og konservatisme er en politisk ideologi.

Ideologi forstås her i lyset af den britiske politolog Michael Freedens brede definition af ideologi som en slags 'sprog', som strukturerer de socio-politiske begreber. Begrebernes betydning afgøres af deres indbyrdes relation, og deres vægt af, om de befinder sig i ideologiens kerne eller nærmere periferien. Denne struktur kalder Freedens morfologi for at understrege dens dynamiske og organiske karakter.³ Men hvad er nu konservatisme? Spørgsmålet kræver en undersøgelse, der ligger hinsides denne artikels intention, hvorfor her med udgangspunkt i litteraturen blot skal fremsættes en operationaliserbar definition: Konservatisme er en politisk ideologi, der reagerer på, hvad den oplever som en *anomi* eller en trussel herom, der følger af modernitetens problematisering af det traditionelle samfunds struktur og selvfølgeligheder gennem den adskillelse af erfaringsrum og forventningshorisont, som Reinhart Koselleck har identificeret som modernitetens afgørende karakteristikon.⁴ Det betyder, at konservatismen er en ideologi, der beskæftiger sig med forandring, og sigter på at gøre en i udgangspunktet risikabel forandring til en ufarlig, 'organisk' proces.⁵ I lyset af modernitetens opfattede *anomi* søger konservatismen med andre ord at fastholde en fælles kulturel, symbolsk orden, som vi med religionssociologen Peter Berger kan betegne *nomos*. Denne orden tænker konservatismen som før-politisk, eller endog naturlig, hvilket vil sige, at den står i modsætning til intentionel politisk agens og udgør et

² Adam Holm synes eksempelvis ikke at skelne mellem ungdommens radikalkonservatisme og positioner som her opfattes som højrekonservative i sin afhandling, Adam Holm: *I opposition til fortiden*: Kbh.: upubliceret ph.d.-afhandling 2002.

³ Michael Freedens: *Ideologies and Political theory*, Oxford: Clarendon press 1996, s. 75-91.

⁴ Reinhart Koselleck: "'Erfaringsrum' og 'forventningshorisont' – to historiske kategorier" i Jens Busck, Jeppe Nevers og Niklas Olsen: *Begreber, tid og erfaring*, Kbh.: Hans Reitzels Forlag 2007, s. 27-55:33f, 38ff.; Peter Berger og Thomas Luckmann: *Modernity, Pluralism and the Crisis of Meaning*, Gütersloh: Bertelsmann Foundation.

⁵ Karl Mannheim: *Conservatism – A contribution to the sociology of knowledge*, London: Routledge: 1986, s. 73f, der jvf. Berger fremhæver konservatismen som en ideologi orienteret mod (tabt) mening, ibid, s. 74; Freedens understreger konservatismens kerne som en bekymring om den stadige forandring, der knytter sig til moderniteten, Freedens: *Ideologies*, s. 333.

erfaringsrum, der normerer tilværelsen og sætter grænser for politik.⁶ Konservatismens andet grundlæggende karakteristikon er, at der til nomosbegrebet knytter sig en måde at tænke udvikling på, som ofte betegnes som organisk, og som normativt hævder en sammenhæng mellem det, der var, og det, der skal komme, og sætter konservatismen i stand til at skelne skarpt mellem 'naturlig' og 'unaturlig' udvikling.⁷ Konservatismens tredje karakteristikon er en udtalt situationalisme, der betyder, at den i sine konkrete manifestationer altid opstår i et modsætningsforhold til en mod-ideologi, der anses for en anomisk kraft, og i forhold til hvilken konservatismens øvrige og situationsspecifikke karakteristika defineres. Dermed indeholder konservatismen både generelle karakteristika, der altid vil være til stede, og sekundære kendetegn, der er historisk omskiftelige.⁸ Det betyder tillige, at konservatismen typisk vil være splittet i forskellige positioner, da det ikke er entydigt, hvad der er den definerende oppositionelle relation, hvilke institutioner, der skal forsvares, og hvordan der skal reageres på den opfattede anomi. I mellemkrigstiden kan man skelne mellem socialkonservatisme (f.eks. John Christmas Møller), nykonservatismen og så højrekonservatismen.⁹

I den konservative partihistorie er overgangen fra Højre til Det Konservative Folkeparti i 1915 et brud, der skiller gammelt fra nyt, idet partiet her accepterede parlamentarismen og den lige valgret. Men der var ikke tale om en ren cæsur, og det nye parti indeholdt såvel socialkonservative, der var i overensstemmelse med bruddet, såvel som grupper, der på forskellig vis stod i opposition hertil og var en fortsættelse af det gamle Højre.¹⁰ I perioden 1920-1928 var det endog de sidstnævnte, der tegnede partiet.¹¹ Kort sagt: Det Konservative Folkeparti havde ikke et entydigt politisk projekt og havde fra Højre arvet både en problematisk heterogenitet og en ideologisk tradition, der ikke stemte overens med socialkonservatismens ideer om moderne konservatisme.

Højrekonservatisme er et komplekst begreb, der omfatter en række konservative positioner, som stod i modsætning til socialkonservatismens ledende idé om konservatismen som en gradvis tilpasning til samfundsudviklingen. Der må også

⁶ Idehistorikeren Noël O'Sullivan fremhæver begrænsningen af det politiske, en såkaldt 'politics of imperfection', som et konservativt hovedtema; Noël O'Sullivan: *Conservatism*, London: J.M. Dent 1976, s. 12. For den før-politiske orden se Freeden: *Ideologies*, s. 334.

⁷ Freeden: *Ideologies*, s. 332; O'Sullivan: *Conservatism*, s. 9; Göran Dahl: "Konservatisme – en kort historisk skitse" i Anders Ehlers Dam (red.): *Forandre for at bevare?*, Kbh.: Gyldendal 2003, s.19-37, s. 31f.

⁸ Samuel P. Huntington: "Conservatism as an Ideology", *The American Political Science Review*, 51(2) 1957, s. 454-73, s. 468; Jerry Z. Muller: *Conservatism – an anthology*, Princeton: Princeton University Press 1997, s. 4; Freeden: *Ideologies*, s. 336; Kurt Lenk: *Deutscher Konservatismus*, Frankfurt: Campus 1989, s. 15.

⁹ Svarende nogenlunde til skellet mellem Resistance, Revolution og Reaction i Hans Rogger og Eugen Weber: *The European Right*, Berkeley: University of California 1966, s. 15f.

¹⁰ Jørgen Fink: *Storindustri eller middelstand*, Århus: Århus Universitetsforlag 2000, s. 34.

¹¹ Fink: *Storindustri*, s. 309.

skelnes mellem højrekonservatismen og den nykonservatisme eller radikalkonservatisme, der prægede særligt KU i 1930'erne, som bl.a. inspireret af fascismen ønskede et nyt samfund og et styre af korporativt tilsnit. Højrekonservatismen var en ældre generations tilbageskuende konservatisme, formet af et erfaringsrum, der besegledes af verdenskrigens udbrud i 1914. Som konservativ position forsvarede den nomos i en foranderlig og potentiel anomisk virkelighed. Dens nomosbegreb var statisk, og viste hen til en virkelighed, der allerede var under afvikling. Dens forsvar for nomos kom derfor ofte til at tage sig ud som et forsøg på at fastholde så meget som muligt af førkrigstidens socio-politiske virkelighed, der for den var ensbetydende med ordnede forhold. Dens statiske nomosbegreb var dens primære karakteristikon, og da begrebet henviste til førkrigstidens virkelighed, betød det, at højrekonservatismen var kritisk over for mellemkrigstidens 'sociale' strømninger, hvor gamle elitors autoritet smuldrede, og hvor kollektiver som klassen og nationen syntes at afløse individet som historiens subjekt. Højrekonservatismen var selvsagt antisocialistisk, mens dens forhold til liberalismen var kompliceret. Bundet som den var til verden af i går, var den relativt individualistisk, økonomisk liberal og kritisk over for statens voksende rolle, men samtidig videreførte den en traditionel kritik af den politiske liberalisme, hvilket særligt kom til udtryk i parlamentarismekritikken.

Langtfra alle højrekonservative var aktive kritikere af parlamentarismen, men positionens ideologiske karakteristika og dens bånd til en ældre Højre-tradition forlenede højrekonservatismen som position med et skeptisk udgangspunkt i forhold til parlamentarismen, som kunne artikuleres som en egentlig parlamentarismekritik. Det vigtigste forum for den højrekonservative parlamentarismekritik var den formelt set upolitiske *Skatteborgerforeningen*, der repræsenterede en højrekonservatisme af næsten idealtypisk karakter, og som denne undersøgelse derfor vil tage udgangspunkt i.

FRA SPARSOMLIGHEDSKRAV TIL PARLAMENTARISMEKRITIK

Danske Skatteborgerforening blev stiftet i 1921 med det formål at virke for en gennemførelse af en betryggende økonomi i den offentlige administration og nedsettelse af skatterne til fremme for opsparingslysten. Foreningens geografiske udgangspunkt var København og Frederiksberg, hvor der blev afholdt en række møder, men medlemmerne kom fra hele landet, hvorfor bevægelsens tidsskrift *Skatteborgeren*, der udkom første gang i 1922, hurtigt blev et vigtigt omdrejningspunkt for foreningens virke.¹² Den var inspireret af lignende skatteborgerbevægelser i andre lande, og særligt den svenske skatteborgerforening og økonomen Gustav Cassel influerede den. Bevægelsen var tilsyneladende funderet i den øvre middelklasse og det højere borgerskab, og den lille selvstændige erhvervsdriven-

¹² Der blev også oprettet lokalforeninger, men ud fra de løbende beskrivelser af deres virke, får man ikke indtryk af, at der var nær den aktivitet hér som i hovedstaden.

des utaknemmelige kår i skatteplaget land var et tilbagevendende tema. At dømmes efter foreningens egne oplysninger var der tale om en forholdsvis stor bevægelse, der ved generalforsamlingen i 1924 havde nærværd 5.000 medlemmer og året efter over 15.000 – fortrinsvis i Storkøbenhavn. Det fremgår, at *Skatteborgeren* udkom i et oplag på over 20.000 eksemplarer. Står tallene nogenlunde til troende, var der altså tale om en bevægelse med et solidt tag i en traditionel konservativ vælgergruppe.¹³

Selvom allerede udgivelsen af tidsskriftet markerede en oppositionel holdning til fireparti-systemet – idet man følte sig udelukket fra den offentlige debat af partipressen – begrænsede kritikken sig i første omgang til rent økonomiske og skattemæssige forhold, fx det vildtvoksende bureaukrati, uhensigtsmæssig administration osv. Der var klare udtryk for politiker- og parlamentslede, men ikke en egentlig systematisk parlamentarismekritik, blot nogle artikler, der beklagede sig over de økonomiske omkostninger ved Rigsdagen.¹⁴ Den forholdsvis moderate linje, som prægede foreningen under dens første formand, Apoteker Scheel, afspejlede sig deri, at bevægelsen endnu havde en stærk berøringsflade med de traditionelle borgerlige partier og havde en ret bred skribentkreds, der talte folk som den konservative skoleborgmester Ernst Kaper, den unge borgerrepræsentant O. Bouet, der senere blev en udtalt socialkonservativ folketingsmand, og cand. polit. Max Kjær-Hansen, medstifter af den nykonservative ungdomsbevægelse *Det Unge Danmark*. Aktiv i foreningen var desuden en række højrekonservative partigængere som *Børsens* redaktør Hendrik Stein og overretssagfører C.J.F. Sven, der begge blev konservative rigsdagsmænd, samt den gamle konservative landstingsmand admiral Richelieu – den farverige grundlægger af Siams flåde – der endog sad i foreningens bestyrelse indtil 1923.

På generalforsamlingen i 1924 udbrød imidlertid en strid mellem den gamle ledelse og en gruppe anført af juraprofessor Knud Berlin, som ønskede en mere aktivistisk og oppositionel kurs. Generalforsamlingen endte med nederlag til kredsen omkring apoteker Scheel, og herefter satte kritikerne sig på foreningens ledelse med Knud Berlin som formand. Det betød en mere udfarende linje, som på den ene side førte til stor medlemsfremgang, men på den anden side trak skellet hårdere op mellem foreningen og det politiske etablissement. Parlamentarismekritikken var det afgørende udslag af denne bevægelse, og *Skatteborgeren* forklarede foreningens fremgang på baggrund af en udbredt mistillid til:

[...] at det partipolitiske Styre, saaledes som det arter sig herhjemme som andetsteds, paa fyldestgørende Maade varetager Skatteborgernes berettigede Krav. Det er endnu i frisk Minde, hvorledes der for en Snes Aar siden i vide Kredse herskede en naiv Tro paa, at en lykkeligere, harmonisk og almindelig Tilfredshed spredende Tilstand vilde

¹³ *Skatteborgeren* nr. 4 1925, s. 59f.

¹⁴ Eksempelvis *Skatteborgeren* nr. 3 1923, s. 5.

oprinde, naar Folket selv kom til Magten, derved at fuldt almindelig Valgret og parlamentarisk Styre gennemførtes herhjemme.¹⁵

I Skatteborgerforeningens optik var den almindelige befolkning skuffet over mødet med den parlamentariske virkelighed, der adskilte sig så markant fra de forventninger, som parlamentarismens talsmænd havde fremmanet. Foreningen knyttede an til en bredere parlamentslede, som var skyllet ind over landet i begyndelsen af 1920'erne og kan forstås som en følge af efterkrigstidens sociale og økonomiske krisestemning og oplevelsen af, at det bestående system ikke var i stand til at tage hånd om situationen. Det tidligste markante udslag af en egentlig parlamentarismekritik var Cornelius Petersens sønderjydske *Selvstyrebewægelse*, der rettede en skarp kritik mod etablisementet generelt og parlamentarismen i særdeleshed. Selvstyrebewægelsen var ikke en ætling af dansk konservatisme, men dens ærinde blev dog påhørt med nogen interesse af danske konservative. Cornelius Petersens bog *Parlamentarismens Sammenbrud* blev udgivet på det ny-konservative forlag *Den Nye Tid*, der havde rod i *Det Unge Danmark*, og han blev inviteret til at give et foredrag i *Den Konservative Klub*, der i egen selvforståelse var "hovedsædet for den udprægede og konsekvente konservatisme...", og under alle omstændigheder et vigtigt forum for mødet mellem partikonservatismen og den bredere konservative offentlighed.¹⁶ I hovedsagen spillede sådanne udslag af mere obskur og yderligtgående parlamentarismekritik imidlertid ikke den store rolle som inspirationskilde for højrekonservative.

Den parlamentarismekritiske tone i *Skatteborgeren* blev slået an i en programmatisk artikel *Hvad Skatteborgerbewægelsen vil, og hvad den kan udrette* fra 1924. På den ene side gav man indtryk af blot at tage bestik af en almen parlamentslede og en international udvikling bort fra parlamentarismen, idet man konstaterede, at "i flere Lande har som bekendt Parlamentarismens mere og mere utvivlsomme Fallit ført til midlertidigt Diktatur og til fascistiske Bewægelser."¹⁷ Her var tale om en indirekte kritik i form af en 2. ordens observation, hvor man gennem konstatering af den 'almindelige opfattelse' gav indtryk af, at parlamentarismens fiasko var et empirisk konstaterbart faktum. På den anden side suppleredes dette straks af en 1. ordens observation, hvor *Skatteborgeren* selv kritiserede parlamentarismen direkte, idet den udlagde den egentlige årsag til den almindelige mistillid. På den måde kunne Skatteborgerforeningen retfærdiggøre sin egen parlamentarismekritik ved at henvise til andres, og derved sandsynliggøre, at kritikken pegede på reelle systemisk betingede svigt. Parlamentarismens 'systemfejl' var, at den ikke var et folkestyre, men derimod parti- eller politikervælde. Den hævdede at være ét, men var noget andet: "Det er ikke Folket, der er kommet til Magten... men de po-

¹⁵ *Skatteborgeren* nr. 11 1924, s. 3.

¹⁶ Arne Baden: *Den konservative Klub 1882-1957*, Kbh 1957, s. 28.

¹⁷ *Skatteborgeren* nr. 11 1924, s. 4.

litiske Partier og de professionelle Politikere...".¹⁸ Misforhold betød, at parlamentarismen i praksis førte til stemmekøbs- og overbudspolitik med en stadig øget skattebyrde til resultat. Fordi parlamentarismen opfattedes som blot i praksis udartet, kunne man ydermere hævde, at man ikke var imod "*Parlamentarismen som saadan*" men blot "*det parlamentariske Partivælde*", og man kunne trække en linje ud i fremtiden, der sandsynliggjorde, at parlamentarismen yderligere ville udarte sig til "*et delvist ministerielt Enevælde plus et blot raadgivende Stænderudvalg*."¹⁹

FRA PARLAMENTSLEDE TIL AFLØSNINGSFORSLAG

Programartiklen fra juli 1924 attesterede gennembruddet af en ny parlamentarismekritisk linje og den blev snart fulgt op af en foredragsturné, der i januar 1925 bragte Knud Berlin til Silkeborg, Aarhus, Aalborg, Kolding og Vejle, hvor han talte om *Skatteborgersammenslutningen – en verdensbevægelse* og forklarede, at den danske skatteborgerforening var et led i en verdensomspændende bevægelse, hvor skatteborgere i hele den vestlige verden udtrykte deres lede over den gængse parlamentarisme.²⁰ Fra Sverige til New Zealand var de udtryk for den skuffelse, der opstod, når de forventninger, som knyttede sig til parlamentarismebegrebet, mødte en virkelighed, der fik forhåbningerne til at bryde. Det var en måde at sige, at nok kunne parlamentarismen ideelt set være et godt styre, men udviklingen havde vist en uoverensstemmelse mellem forventning og erfaring. Men netop afstanden mellem erfaring og forventning afslørede forventningens utopiske karakter og underkendte dermed dens relevans. I virkeligheden sagde de hermed, at parlamentarismen aldrig havde været god. Kritikken er et eksempel på den såkaldte perversionstese, der er en yndet retorisk figur i konservatismen.²¹ Den understreger, at utopier vil slå over i deres modsætning, fordi de vender sig mod det virkelige. For at argumentationen skulle holde, måtte det imidlertid vises, at parlamentarismen rent faktisk var blevet underkendt af erfaringen, og dette var netop 2. ordens-kritikkens funktion, idet den ophøjede forventningens skuffelse til konkret historisk erfaring.

Perversionstesen blev også underbygget ved en 1. ordens-kritik, der fremhævede de konkrete konsekvenser af parlamentarismen. I maj-nummeret 1925 kunne således læses om "*den almindelige Valgrets Skatteplyndring*", der ikke blot truede med at ødelægge samfundets økonomi, men også blev fremstillet som illegitim plyndring. Hvor det før havde været kapitalister, der udbyttede arbejdere, var det under parlamentarismen arbejderne, der udbyttede kapitalisterne, fordi de med den lige og almindelige valgret i deres sold frit kunne skrue skattetvin-

¹⁸ *Skatteborgen* nr. 11 1924, s. 4.

¹⁹ *Skatteborgen* nr. 11 1924, s. 4.

²⁰ *Skatteborgeren* nr. 1 1925, s. 4.

²¹ Albert O. Hirschman: *The Rhetoric of Reaction*, Cambridge, Massachusetts, Belknap press: 1991, s. 11ff.

gen. Parlamentarismen kunne nok foregøgle politisk og økonomisk frihed, men i virkeligheden var den altså bare én urimelighed udskiftet med en anden. Skatteplyndringen som empirisk konstaterbart faktum afslørede parlamentarismens praksis som grundlæggende hyklerisk og viste altså, at skuffelsen over parlamentarismen byggede på virkelige forhold.²² Årsagen hertil var som nævnt, at parlamentarismen i praksis betød partivælde. I tilknytning hertil skrev *Skatteborgerens* redaktør C. Heitmann:

alle Vegne ulmer Misfornøjelsen med det parlamentariske System og dets Udvækster, saaledes som det navnlig giver sig udslag i *det ensidige Partiregimente*, der sætter Hensynet til *Partiet* over Hensynet til *Landet*. Og mange Steder er Utilfredsheden allerede slaaet ud i lys Lue, hvorved Parlamentarikerne og Folkets kaarne Repræsentanter simpelthen er bleven sat paa Porten og afløst af mere handlekraftige Enkeltpersoner, der ikke har været befængt med den saa udbredte og smitsomme 'Partibacille'.²³

Heitmann byggede sin argumentation på en modsætning mellem del og helhed. Parlamentarismen var partistyre, og derfor det modsatte af et styre for helheden. Den negative opfattelse af partierne byggede på en antagelse om et indbygget modsætningsforhold mellem del og helhed, der således var blevet institutionaliseret med parlamentarismen.

Nok var kritikken af partiregimentet næret af, at landet i 1924 havde fået sin første socialdemokratiske regering, men den stak dybere, for Heitmann påpegede, at partivældet havde været et træk ved parlamentarismen gennem hele dens historie. Først for nylig, skrev han, var man blevet opmærksomme på, at det måske kunne betale sig at sætte landet over partiet. Eksemplet på dette var Mussolini, der i en fejende bevægelse havde gjort op med partistyret. Fascination af Mussolini og fascismen var ikke ualmindelig i *Skatteborgeren*. En anonym artikel fra 1926 tog således udgangspunkt i erfaringerne fra Italien og skrev, at Mussolini havde forstået, at landets problemer måtte "angribes ved roden", det ville sige måtte tage udgangspunkt i et opgør med det "parlamentariske Styres Forsømmelser og Forsyndelser".²⁴ Begivenhederne i Italien blev tolket som tegn på erfaringens underkendelse af den parlamentariske utopi. Det krævede dog, at læseren anerkendte nogle specifikt italienske erfaringer med parlamentarismen som relevante i en dansk kontekst, men dette søgte skribenten at retfærdiggøre ved at anføre, at befolkningen også herhjemme havde oplevet "*det politiske, finansielle, økonomiske og sociale Uføre*" som havde gjort skavankerne ved den lige og almindelige valgrets styre "aabenlyse for enhver".²⁵ Et spørgsmål, som vi skal vende til-

²² *Skatteborgeren* nr. 4 1925, s. 40.

²³ *Skatteborgeren* nr. 7 1925, s. 73.

²⁴ *Skatteborgeren* nr. 15 1925, s. 179.

²⁵ *Skatteborgeren* nr. 15 1925, s. 180.

bage til, er, om Berlin og ligesindede tænkte sig, at den italienske løsning – fascismen – var relevant i Danmark.

Der er eksempler på, at sådanne radikale synspunkter blev modgået i bladets spalter. En enkelt læser forsvarede endog parlamentarismen som sådan. Han henviste til, at nok var der en række problemer, men ”Imidlertid skal man som bekendt vogte sig for at skyde paa Pianisten, naar det er Spillekassen det er galt med, og omvendt – som i dette tilfælde.”²⁶ Kort sagt var det ikke parlamentarismen som system, men derimod de valgte politikeres manglende format, der var problemets rod. Folkestyret kunne man i øvrigt ikke komme uden om i et civiliseret land, og opgaven måtte derfor bestå i simpelthen at stemme på bedre politikere.

Billedet er altså ikke helt entydigt, men det står dog klart, at mens forsvaret var sporadisk, var kritikken systematisk. Desuden tiltog den gennem sidste halvdel af 1920’erne. Udviklingen hang utvivlsomt sammen med, at truslen fra parlamentarismen i 1924 materialiserede sig i form af landets første socialdemokratiske regering, der tilmed brugte en stor del af sin energi på at lade helt urealistiske politiske forslag blive skudt ned af det borgerlige flertal i Landstinget, hvilket næppe har styrket i forvejen skeptiske vælgeres tiltro til hverken systemets styrke eller Socialdemokratiets evne til at regere. Kritikken kulminerede dog for 1920’ernes vedkommende i slutningen af årtiet, da Venstre havde genvundet regeringsmagten. I 1927 præsenteredes et egentlig afløsningsforslag, da Knud Berlin udgav pamfletten *Folketingsparlamentarismens Afløsning*. Samme år udkom et andet parlamentarismekritisk løsningsforslag med relation til Skatteborgerforeningen, nemlig dr. phil. Arthur Christensens *Folkestyrets Fremtid*, ligesom en anden højrekonservativ, hvis synspunkter stod foreningen nær, direktør C.S. Billenstein, udgav sin parlamentarismekritiske bog *Nykonservatisme eller Reformpolitik*. Året efter udgav Knud Berlin en ny parlamentarismekritisk pamflet *Rigsdagen og Grundloven*. Endelig udgav det ikke-politiske og bredt funderede tidsskrift *Gads Danske Magasin* det år et temanummer om parlamentarismens krise, hvor blandt andre kritikeren Harald Nielsen, industrimanden Christian H. Olesen, Knud Berlin og Arthur Christensen diskuterede en række overvejelser om justering af forfatningen fremsat af *Finanstidendes* redaktør Carl Thalbitzer, der i øvrigt også var tilknyttet Skatteborgerforeningen.²⁷

I Rigsdagen diskuteredes på samme tid et valglovsforslag fra Venstre, der trak på parlamentarismekritikken og indebar en delvis tilbagevenden til det i 1920 opgivne flertalsvalg i enkeltmandskredse. Venstre henviste nemlig til, at kritikken af parlamentarismen afspejlede Rigsdagens reelle afmagt i forhold til at træffe beslutninger og mente, at det skyldtes det fragmenterede Folketing, der var opstået efter indførelsen af forholdstalsvalget. Det var i denne debat, at den nykonservative Ole Bjørn Kraft første gang luftede sine korporative idéer i Folketinget – idéer,

²⁶ *Skatteborgeren* nr. 16 1926, s. 194.

²⁷ *Gads Danske Magasin* 1928, s. 11-26 og 65-85.

der pegede frem mod 1930'ernes debat.²⁸ Endelig var det i 1928, at den socialkonservative folketingsmand Arnold Fraenkel fik nok af parlamentarismekritikken og kastede sig ud i et forsvar for systemet i skriftet *Stormløb mod Parlamentarismen*.

Kort sagt gik parlamentarismekritikken fra at være et perifert fænomen i begyndelsen af 1920'erne til fra årtiets midte at blive taget alvorlig i den politiske debat. Indtil debatten – sikkert som følge af den økonomiske fremgang ved årtiets slutning – syntes at aftage indtil efter depressionens indtræden. I 1920'erne udviklede parlamentarismekritikken sig fra en generel, ubestemt parlamentslede til formuleringen af egentlige afløsningsforslag, der polemisk blev modstillet det bestående.

Overordnet havde udviklingen for konservatismen karakter af en ideologisk afklaringsproces. Den blev tvunget til at gøre sig sin stilling klar i forhold til tidens kritik og parlamentarismens vanskelige situation. For partikonservatismen som helhed – det vil sige også for moderate højrekonservative – betød det ofte en bevægelse hen imod et forsvar for parlamentarismen og den lige og almindelige valgret, men for andre betød det en radikalisering, der fremhævede ideologiens parlamentarismekritiske ansatser.

PARLAMENTARISME OG FOLKESTYRE

I programartiklen fra 1924 blev der eksplicit skelnet mellem parlamentarisme og folkestyre. Ved første øjekast virker dette måske ikke videre kontroversielt, for det er og var i overensstemmelse med den leksikale definition af begreberne. Der ligger imidlertid en klar pointe i betoningen af skellet. I et begrebshistorisk perspektiv fremtræder forfatningskampen ved det 19. århundredes slutning som en kamp om relationen mellem begreberne, og stridens afslutning i 1901 betød sejren for den opfattelse, at demokrati eller folkestyre konkret betød folketingsparlamentarisme og dermed den lige og almindelige valgrets overherredømme. Denne semantiske sejr underbyggedes ved grundloven i 1915, der udbredte den lige og almindelige valgret horisontalt til at omfatte kvinder og vertikalt til også at gælde for Landstinget. Kun kongen forblev uden for dens herredømme, men efter Christian d. X's fejlslagne forsøg på at hævde sin konstitutionelle ret i 1920, var idéen om det parlamentariske demokrati med lige og almindelig valgret som et udtryk for folkeviljen cementeret.²⁹ Begrebshistorikeren Jeppe Nevers har påpeget, at parlamentarismebegrebet netop i denne periode kom til at betegne den (eneste) legitime udformning af demokratiet, men at udviklingen på den anden side ikke var afsluttet i mellemkrigstiden, hvorfor det stadig var muligt at ytre

²⁸ Disse tanker præsenterer Kraft også i *Skatteborgeren* nr. 30 1927, s. 425.

²⁹ Her hævdes ikke, at parlamentarisme juridisk set var det eneste legitime demokrati, men at der begrebsmæssigt var etableret en relation, som gjorde dette synspunkt til en vidt udbredt opfattelse. Parlamentarismens forfatningsretslige status forblev omstridt frem til krigen og blev først endeligt indskrevet i grundloven i 1953. Se Erik Rasmussen: *Statslånskrigen 1919*, Århus: Århus Universitetsforlag 1957, s. 108, note 3.

en kritik af parlamentarismen uden at blive opfattet som anti-demokrat. Så sent som i 1920 havde Socialdemokratiet lanceret et grundlovsudkast, der var et opgør med parlamentarismen, uden at der var tale om en afvisning af et demokrati på den lige og almindelige valgrets grund.³⁰ Det er på den baggrund, at den parlamentarismekritiske konservatismes insisteren på at adskille de to begreber skal forstås. Skellet var en måde at betvivle den stadig mere gængse opfattelse af det selvfølgeligelige forhold mellem parlamentarisme og demokrati, og således et forsøg på at hævde, at der kunne tænkes et ikke-parlamentarisk demokrati.

Et grundtema i parlamentarismekritikken var kritikken af den såkaldte mindretalsparlamentarisme: Den forfatningsskik, at en regering ikke skulle have et fast flertal bag sig, men blot undgå at få et flertal imod sig. Mindretalsparlamentarismen var dels problematisk, fordi den syntes at trodse demokratiets grundlæggende krav om, at det var flertallet, der skulle bestemme, dels fordi den angiveligt afstedkom svage regeringer, der ikke var i stand til at træffe vigtige beslutninger, men altid måtte forhandle med både partierne i Folketinget og med et eventuelt oppositionsflertal i Landstinget. Det afgørende i den sammenhæng er, at parlamentarismekritikken ikke indskrænkede sig til en kritik af mindretalsparlamentarismen, men lod denne kritik glide over i en mere generel kritik. Den mindretalsparlamentariske praksis tjente i den forbindelse blot som indicium på det parlamentariske principps grundlæggende problematiske karakter, idet den ud fra en højrekonservativ betragtning gjorde det klart, at parlamentarismen ikke var et styre for helheden, men et mindretals herredømme over flertallet.

Parlamentarismens egentlige problem synes således at knytte sig til partibegrebet, der betegnedes som folkestyrets værste skavank.³¹ For Berlin betød partipolitikken øgede udgifter og stemmekøbspolitik. Systemet var til for politikerne, ikke for folket, og den enkelte vælger havde ingen eller ringe indflydelse på lovgivningen. Nok havde han sin stemmeseddel, men den havde empirisk vist sig slet anvendelig i forhold til at værne hans frihed. Partierne havde nemlig formået at "udnytte den lige og almindelige Valgret til udmærket Vaaben i de stærke partiers Haand."³² Når valgdagen oprandt, havde vælgeren kun den mulighed at stemme på et af de fire gamle partier, og reelt var individet altså magtesløst. Man kunne opfatte kritikken af partierne som noget, der begrænsede parlamentarismekritikken til en kritik af en konkret partipolitisk praksis. Men den synes snarere at pege i retning af det generelle, fordi kritikken af partipolitikken havde adresse til det liberale demokrati i det hele taget, og mere end antydede, at den lige og almindelige valgret var uden værdi i ethvert politisk system præget af partikonkurrence. Knud Berlin understregede således, at selvom det typisk var i parlamentarisk styrede lande, at skatteborgerbevægelserne var vokset frem, var problemet

³⁰ Nevers: *Fra skældsord*, s. 171.

³¹ Harald Nielsen: *Konservatisme*, Kbh.: Aschehoug 1925, s. 60.

³² *Skatteborgeren* nr. 15 1926, s. 174.

ikke bare parlamentarismen, men noget dybereliggende, som også prægede ikke-parlamentariske demokratier som Schweiz og USA: "hele det moderne Statsstyre gennem politiske Partier, der bekrieger hinanden uden Hensyn til, hvad der gaar i Stykker derved, og som hensynsløst søger at fremme deres egne Partiformaal uden smaaligt Hensyn til, hvad det koster Landet."³³

Partisplittelsen fremkaldte en situation, som Berlin lignede med krigen mellem staterne. Forskellen var kun, at i politikken var kampens midler vælgerstemmerne og kontrollen over masserne, hvis gunst man måtte vinde gennem løfter om reformer til gavn for denne eller hin klasse, men ligesom i de rigtige krige var det den tabende part, der måtte betale regningen. Krigsmetaforen satte frygten for splittelse på spidsen, og man genfinder den i direktør C.S. Billensteins *Nykonservervativisme eller Mindretalsparlamentarisme*, der var en opsamling af nogle parlamentarismekritiske artikler i den konservative avis Jyllandsposten:

Dersom man kunne tildele Partiorganisationernes Ledere militære Titler og forlange, at Partiernes Tilhængere skulde bære Farver... vilde det hjælpe på Forstaaelsen. Saa vilde selv et Barn kunne begribe, at Partierne er Kamporganisationer, at Politikerne udgjør fire indbyrdes kæmpende Hære, der bruger Landet til Kampplads. De skal skaffe sig Tropper, de vil kun sørge for deres Tilhængere, og det er meningsløst at raabe op, fordi de forbigaar deres Modstandere og belønner deres Hjælpere, thi det er deres Formaal.³⁴

Krigsmetaforikken henviste til og byggede på to med hinanden beslægtede forhold. For det første modsætningen mellem del og helhed udtrykt i modsætningen mellem parti og nation. Nationsbegrebet viste hen til en organisk samfundsopfattelse, hvor det organiske betegnede en nomos, hvori samfundets iboende modsætninger kunne håndteres, hvis da ikke demagogerne nærede splittelsen gennem klassekamp eller partistrid. Denne organiske nationalisme var ikke Skatteborgerforeningens opfindelse, men det centrale i datidens konservativisme som sådan. Den havde rod i den udvikling, som i 1800-tallet gjorde nations- eller folkebegrebet til det centrale socio-politiske begreb, som landets styreform måtte legitimere sig selv i forhold til.³⁵ Demokratiet er afhængigt af denne udvikling og skylder nationalismen sin eksistens, men samtidig ligger der i nationsbegrebet potentielt en kritik af det liberale demokrati med dets typiske partidannelser. Det medførte ifølge Jeppe Nevers, at begreberne folkestyre og partistyre kom til at optræde som hinandens modbegreber, altså begreber, der gensidigt udeluk-

³³ *Skatteborgeren* nr. 15 1926, s. 174

³⁴ C.S. Billenstein: *Nykonservervativisme eller mindretalsparlamentarisme*, Kbh.: Woels Forlag 1927, s. 10.

³⁵ Emnet er mere fyldestgørende behandlet i Ove Korsgaards begrebshistoriske undersøgelse af folkebegrebet i Ove Korsgaard: *Kampen om Folket*, Kbh.: Gyldendal 2004.

kede hinanden.³⁶ Det skal i øvrigt bemærkes, at denne modsætning også hyppigt kom til udtryk i en modstilling af partivælde og parlamentarisme på den ene side og saglighed på den anden; det saglige er jo netop det at handle under helhedens synsvinkel og afvise hensynet til klasse-, egen- eller partinteresser.

Det andet forhold, som metaforikken henviste til, er modsætningen mellem frihed og partistyre. Ligesom nationsbegrebet udgjorde frihedsbegrebet en vigtig komponent i højrekonservatismen i nær tilknytning til ideologiens kerne. Dette frihedsbegrebs centrale betydning for Skatteborgerforeningens virke og dets nærmere indhold udtryktes allerede i foreningens navn og formål. Foreningens virke rettede sig jo mod en særlig gruppe, skatteborgerne, hvilket i praksis betød de skatteborgere, der følte, at staten tog for mange af deres penge og gav til nogle andre. Grundlæggende ville den forsvare ejendomsretten, som i foreningens optik blev krænket i takt med, at indkomstskatten steg som følge af de sejrende klassers udbytning af den særligt produktive minoritet. Ejendomsretten blev opfattet som det centrale konstituerende fundament for individets frihed, og derfor var krænkelsen af ejendomsretten også en krænkelse af friheden, og fordi parlamentarismen i praksis – og som følge af dens karakter af partivælde – betød en stadig mere omsiggribende udbytning, var parlamentarismen ikke en garanti for frihed, men undergravende for frihed. Når parlamentarismen havde skuffet, var det igen, fordi den havde stillet frihed i udsigt under forfatningskampen, men havde resulteret i mere ufrihed.

Men parlamentarismen og partistyret stod også i en anden forstand i modsætning til friheden. Den tidligere omtalte professor, dr. phil. Arthur Christensen, der i 1927 udgav stridsskriftet *Folkestyrets fremtid*, henviste til massepsykologiens fader Gustave Le Bon og identificerede et "Ufrihedens Princip" som selve kernen i den bestående parlamentarisme. Ufriheden var ikke blot tendentiell, men et udtryk for partisystemets iboende underkendelse af individets frihed. Arthur Christensen skrev herom: "Officielt er Demokratismens politiske System baseret på Individualpsykologien men i Virkeligheden har Politikerne lært at bygge deres Agitation paa Massepsykologien,..."³⁷ Der var altså en modsætning mellem den individualisme, som parlamentarismen hævdede som sit grundlag, og den moderne massepolitiske virkelighed, der var opstået efter den lige og almindelige valgrets endelige sejr i 1915. For det var ikke den enkelte, men massen, som demagogerne bejlede til, og derfor optrådte individet slet ikke i politik andet end som en del af en irrationel og havesyg masse. Borgerens forvandling til vælger betegnede individets opløsning i massen og viste hen til systemets latente anomiske karakter. Frygten for masserne var et fænomen, der gjorde sig gældende på de dele af den europæiske højrefløj, der ikke kunne forlige sig med de nye vilkår, politikken

³⁶ Nevers: *Fra Skældsord*, s. 139f.

³⁷ Arthur Christensen: *Folkestyrets Fremtid*, Kbh.: Gyldendal 1927, s. 11.

måtte virke under.³⁸ Frygten var ikke grebet ud af den blå luft, men afspejlede det forhold, at mellemkrigstiden med stormskridt bevægede sig væk fra førkrigstidens individualisme, både politisk, økonomisk og ideologisk. Arthur Christensen havde allerede fremhævet udviklingen i sin bog *Politik og Massemoral* fra 1912, og i hovedsagen gentog han blot sine synspunkter i mellemkrigstiden. Forskellen var, at problemstillingen nu var skærpet, og at den ganske reelle krisestemning i perioden for nogen antydede, at kritikken af massedemokratiet og parlamentarismen havde noget for sig. Parlamentarismen blev identificeret som anomi, og målet måtte blive at genetablere nomos og vende tilbage til normaliteten.

ALTERNATIVER TIL PARLAMENTARISMEN

Der blev mod årtiets slutning gjort flere forsøg på at formulere alternativer til det bestående system, og af flere grunde kan en behandling af parlamentarismekritikken ikke undgå at beskæftige sig hermed. For det første siger eksistensen af sådanne forslag noget om radikaliteten i den skitserede parlamentarismekritik, og idet den gav sig udslag i mere eller mindre klare alternativer, bevægede den sig for det andet væk fra en almindelig politiker- og parlamentslede.

Et tidligt afløsningsforslag kom fra Carl Thalbitzer, *Finanstidendes* redaktør og i de tidlige år næstformand i Skatteborgerforeningen. Han havde allerede i 1923 skitseret en konstitutionel nyordning inspireret af ledelsesformen i et aktieselskab, hvor den udøvende magt skulle fungere mere uafhængigt af den lovgivende, end tilfældet var under parlamentarismen.³⁹ Dette var også hovedtanken i Knud Berlins forslag til parlamentarismens afløsning, som blev præsenteret i *Skatteborgeren* og udkom som særtryk under titlen *Folketingsparlamentarismens Afløsning* i 1927. Under indflydelse af den schweiziske forfatning, der tillige havde stået model til Socialdemokratiets grundlovsforslag af 1920, og inspireret af nogle tanker, som den konservative litterat Harald Nielsen havde gjort sig om referendum i 1912, foreslog Knud Berlin en skarp adskillelse af den lovgivende og den udøvende magt.⁴⁰ Regeringen skulle vælges af kongen, dens medlemmer afsværge deres partiloyalitet, og den skulle kunne blive siddende uanset Folketingets flertal. Den skulle have karakter af en national samlingsregering og Berlin henviste til, at idéen også fandtes i det magistratsstyre, som var blevet indført i

³⁸ F.eks. hos den liberale spanske filosof Ortega Y Gasset's *Massernes oprør* fra 1929. Bekymringen skinner også igennem i Det Konservative Folkepartis partiprogram fra 1915, der ellers placerer partiet på den lige og almindelige valgrets grund. Den egentlige fascisme er karakteriseret ved at basere sig på massen, hvor konservative typisk var kritiske over for massepolitikken. Se Roger Griffin: *The Nature of Fascism*, London: Pinter Publishers 1991, s. 36.

³⁹ Carl Thalbitzer, Andreas Boje, Kai Fr. Hammerich: *En dansk Forfatningsændring?* Kbh.: Gylendal 1923.

⁴⁰ Nielsen: *Konservatisme*, s. 55ff. I 1920'erne lader det dog til, at Nielsen havde renonceret på sine synspunkter og ikke længere fandt det umagen værd at diskutere forfatningsspørgsmålet. Harald Nielsen: *Ord i Tide*, Kbh.: Reitzel 1936, s. 1.

Københavns kommune i 1917 – imidlertid med en væsentlig forskel: ”den permanente upartiske Samlingsregerings første Udvælgelse og senere Supplerings [bør] ikke ske efter en meningsløs rigoristisk matematisk Forholdstalsberegning.”⁴¹

Karakteristikken af forholdstalsvalgets matematiske retfærdighed som rigoristisk og gold knyttede an til en modsætningen mellem det konstruerede og mekaniske på den ene side og det organiske på den anden. Skellet kan genfindes hyppigt i konservatismen og udspringer af dens grundlæggende mistro til, at virkeligheden lader sig repræsentere gennem et intentionelt konstrueret system. Højre og senere Det Konservative Folkeparti havde dog gjort netop forholdstalsvalget til et kardinalkrav, fordi det ville sikre partiet bedre repræsentation. Ved den lejlighed havde Harald Nielsen kritiseret partiet og talt om det ”snævre, rethaveriske, mekaniske Præg, der er Forholdstalsvalgmaadens inderste Væsen...”.⁴² Metoden formåede ikke at give udtryk for folket som organisk helhed, fordi den som en mekanisk tilgang ikke fyldestgørende kunne løses folkestyrets indbyggede repræsentationsproblem. Tværtimod virkede den i kraft af sin rethaveriske karakter i virkeligheden som et udtryk for den atomiserende splittelsestendens, der var hele problemet.

I stedet for dette satte Knud Berlin kongemagtens og regeringens evne til gennem skønnet at favne helheden ved at vælge de folk til ministre, som på grund af deres saglige forudsætninger ville virke til gavn for staten. Der var ikke tale om et fuldstændigt opgør med det bestående folkestyre, selvom regeringen unægtelig blev mere autonom. Rigsdagen skulle stadig vælges ved den lige og almindelige valgret, stadig være lovgivende, og der ville ikke være nogen ændring i forholdet mellem Landsting og Folketing, som siden 1915 Grundlovens ikrafttræden havde været kendetegnet ved Folketingets dominerende stilling. Afgørende var det, at tinget stadig skulle kunne indklage regeringen for Rigsretten. Tanken var, at Rigsdagen kunne blive en instans, der kontrollerede regeringen, men ikke selv regerede, og hvor lovgiverne ikke hele tiden kastede ærgerrige blikke efter ministertaburetterne i håb om magt, ben og ministerpension.⁴³ På den måde skulle sagligheden genetableres og partivældet holdes i ave.

Berlins forslag blev efterfulgt af en enquete, hvor folk blev bedt om at reagere på synspunkterne. Blandt dem, der støttede tankerne, finder man eksempelvis udenrigsministeren L. Moltesen, der diplomatisk udtrykte sin støtte med et ”Hvad Professoren udvikler i den Henseende er værd at overveje”.⁴⁴ Godsejeren Carl Lawaetz udtrykte sin støtte mere uforbeholdent: ”Efter atter i Dag at have gennemlæst Herr Professor, Dr. jur. Knud Berlin's 'Folketingsparlamentarismens

⁴¹ Knud Berlin: *Folketingsparlamentarismens Afløsning*, Kbh.: Dansk Skatteborgerforening 1927, s. 15.

⁴² Nielsen: *Konservatisme*, s. 37.

⁴³ Berlin: *Folketingsparlamentarismens*, s. 21.

⁴⁴ *Skatteborgeren* nr. 29 1927, s. 407.

Afløsning' kan jeg udtale, at jeg i eet og alt er enig med Forfatteren."⁴⁵ Retsforbundets Axel Dam så forslaget som et skridt på vejen til at realisere sit partis noget uklare program om "Retsstaten"⁴⁶. Ikke mindre end fire konservative folketingsmænd gav deres holdning til kende. Af disse var de to yngre, nykonservative H.F. Ulrichsen og Ole Bjørn Kraft overvejende positive. De delte opfattelsen af det uhensigtsmæssige i de parlamentariske former, idet Kraft dog fremhævede sine egne korporative idéer som mere relevante.⁴⁷ Professor Orla Jensen, der var valgt på den højrekonservative renegat Bent Holsteins stemmer og ikke var medlem af Det Konservative Folkepartis folketingsgruppe, udtrykte ligeledes sin støtte, idet han henviste til modsætningen mellem partivældet og sagkundskaben: "Først naar Regeringen bliver hævet over Partierne, vil Sagkundskaben have Mulighed for at gøre sig gældende."⁴⁸ Helt uenig var derimod grosserer Halfdan Hendriksen, hvis position i Det Konservative Folkeparti langt overskyggede de førnævnte. Nok kunne der være enkelte uhensigtsmæssigheder i systemet, men snakken om en upartisk regering afviste Hendriksen pure, ja hvis parlamentarismen var et urimeligt styre, var det dog et "der, har Aarhundreders Hævd" og som sådan mente Hendriksen, at Danmark stod sig godt ved at blive ved det bestående.⁴⁹ Hendriksens forsvar for det parlamentariske styre udtrykte hovedlinjen i konservatismen på Rigsdagen; en holdning, som blev udtrykt med størst klarhed af partiets gamle chefideolog Arnold Fraenkel i det lille skrift *Stormløb mod Parlamentarismen*. Den historiske erfaring havde vist, at parlamentarismen var overlegen i forhold til dens alternativer, og Fraenkel skærpede endda synspunktet i den retning, at der slet og ret var tale om et valg mellem parlamentarisme og despoti.⁵⁰ Der var ingen mellemposition. Særligt det konservative forsvar for parlamentarismen syntes at irritere Knud Berlin, der i en replik latterliggjorde Det Konservative Folkepartis holdning som et udslag af den nyomvendtes trosiver.⁵¹

Professor Arthur Christensen kommenterede også på Berlins afløsningsforslag og fandt, at det udtrykte, hvad også han tænkte. Arthur Christensen havde på samme tid udgivet sin førromtalte bog *Folkestyrets Fremtid* om parlamentarismens krise, hvor han havde skitseret et afløsningsforslag, der var noget mere vidtgående end Berlins og desuden så minutiøst beskrevet, at selv stemmesedlernes udformning blev berørt. Grundtanken var dog den samme: Regeringen skulle ikke være afhængig af Folketingets flertal, kongen skulle udpege regeringschefen, som derefter – i modsætning til hos Berlin – udpegede sine fagministre, der hos Christensen desuden skulle repræsentere faglig ekspertise inden for de områder, de

⁴⁵ *Skatteborgeren* nr. 30 1927, s. 425.

⁴⁶ *Skatteborgeren* nr. 29 1927, s. 408.

⁴⁷ *Skatteborgeren* nr. 30 1927, s. 425f.

⁴⁸ *Skatteborgeren* nr. 29 1927, s. 408.

⁴⁹ *Skatteborgeren* nr. 30 1927, s. 424.

⁵⁰ Arnold Fraenkel: *Stormløbet mod Parlamentarismen*, Kbh: særtryk af Jyllandsposten 1927, s. 7.

⁵¹ *Skatteborgeren* nr. 31 1927, s. 439.

skulle administrere. Den afgørende forskel bestod i det stærke korporative element i Christensens forslag. Landstinget skulle erstattes med et korporativt erhvervsting med én arbejdsgiver- og én lønmodtagerrepræsentant for landets hovederhverv samt repræsentanter fra embedstanden og de liberale erhverv. Også Folketinget skulle have et korporativt præg idet, kun 50 ud af dets i fremtiden 66 medlemmer skulle være direkte folkevalgte, mens 16 skulle repræsentere statens bærende institutioner, men i øvrigt vælges af det samlede vælgerkorps. Desuden skulle spærregrænsen hæves til 17 procent.⁵² For Christensen var et særligt aspekt af parlamentarismens udartning nemlig, at partierne havde udviklet sig til interessepartier, og med mange små partier ville man ideligt være tvunget til at give indrømmelser til allehånde interessegrupper. Dette var også grunden til, at han ønskede et korporativt erhvervsting. I et moderne samfund ville der altid være interesser, og hvis de ikke fik en egen repræsentation og dermed blev ansvarliggjort, ville de bemægtige sig den almindelige partipolitik, der da ville miste blik for helheden og sagligheden. Ligesom hos Knud Berlin skulle Folketinget stadig være det vigtigste ting, men samtidig skulle erhvervstinget have det samme absolutte veto, som Landstinget havde efter den gældende grundlov.⁵³

Arthur Christensen bevægede sig længere væk fra det bestående folkestyre og dets normer end Berlin. Den direkte folkerepræsentation blev kraftigt indskrænket, og Rigsdagens flertal kunne med den skitserede sammensætning forventes at have en konservativ eller i hvert fald antisocialistisk overvægt, idet arbejdsgiverne sammen med de frie erhverv og embedsmændene ville udgøre et flertal i erhvervstinget, selvom de repræsenterede et mindretal i befolkningen. I en forstand synes Christensens forslag at pege i retning af fremtiden, idet han søgte at inkorporere samfundets organisationer og sagkundskab institutionelt, og dermed søgte at råde bod på den manglende tilknytning mellem erhvervenes sagkundskab og det politiske system, der var bredt anerkendt som et problem ved det bestående system.⁵⁴ Til sammenligning var Knud Berlins forslag tilbageskuende og defensivt. Berlin kunne kun opfatte systemets manglende sagkundskab som et resultat af partiernes demagogi, mens Christensen hævdede nødvendigheden i en institutionel kobling mellem sagkundskab og folkestyre.

FASCISME OG DIKTATUR

Samtidig med parlamentarismekritikken, finder man i *Skatteborgeren* en tilsyneladende fascination af såvel fascismen og den stærke mand. Årtiet igennem finder man i *Skatteborgeren* reklamer for en bog om Mussolini. Arthur Christensen

⁵² Dog skulle der være en række udviklede foranstaltninger, der forhindrede det stemmespil, spærregrænsen ville afstedkomme.

⁵³ Christensen: *Folkestyrets Fremtid*, s. 105-121.

⁵⁴ Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: *Sociale brydninger 1914-1939*, Kbh: Gyldendal 1980, s. 299-312.

skelede eksplicit til korporatismen, der associeredes til fascismen. Berlin afviste den, men opfattede lejlighedsvis fascismen som et parallelfænomen til den danske skatteborgerbevægelse, idet også fascismen var et resultat af den "vidt udbredte Skuffelse ved det parlamentariske Styre".⁵⁵ Ingen af dem lagde dog op til, at fascismen var en farbar vej i dansk sammenhæng.⁵⁶ Hvordan skal vi forstå den tilsyneladende højrekonservative fascination af fascismen?

Der er grundlæggende ideologiske forskelle mellem højrekonservatismen og fascismen. Fascismen er en revolutionær ideologi med udgangspunkt i en såkaldt 'palingenetisk' genfødselsmyte, der betoner behovet for en radikal nyskabelse af samfundet gennem en masserevolution fra bunden. Som sådan var den grundlæggende anti-konservativ.⁵⁷ Fascismen idoliserede massen, højrekonservatismen frygtede den, og i modsætning til fascismen var højrekonservatismen motiveret af opfattelsen af forandringer som risikofyldte og potentielt anomiske. Derfor ser vi også ved en lejlighed Knud Berlin formane, at parlamentarismen ikke måtte opgive ævred, da man jo ikke kunne vide, hvilken regeringsform der ville komme i stedet for.⁵⁸ Det var fascinationen af handlekraft og store skikkelser, der kunne sikre orden, som var drivkraft for den positive opfattelse af Mussolini. Det var med andre ord mere diktatoren Mussolini end fascisten Mussolini, der aftvang højrekonservativ beundring.

Denne umiddelbart positive opfattelse af diktaturet leder hen til spørgsmålet om diktaturbegrebet i højrekonservatismen, som introduceredes i artiklens indledning. I en tidligere omtalt artikel, hvor en af *Skatteborgerens* læsere egentlig forsvarede parlamentarismen, forekommer denne betragtning: "Selve Parlamentarismen er i og for sig god nok, om end vi paa ingen Maade skulde benægte, at et rask lille Diktatur i nogen Tid herhjemme vilde være formaalstjenligt."⁵⁹ Her kombineredes forsvaret for parlamentarismen med en tilkendegivelse for diktaturet. Paradokset lader sig forstå gennem højrekonservatismens særlige opfattelse af diktaturet. For højrekonservatismen var diktaturet en mulighed, men ikke nødvendigvis ønskværdigt, og som vi møder det i 1920'erne, betegner det højrekonservative diktaturbegreb noget provisorisk og restorativt. Det var en klassisk forestilling om diktaturet, der kendtes fra det gamle Rom, hvor idealet var Cincin-

⁵⁵ *Skatteborgeren* nr. 15 1926, s. 173.

⁵⁶ Arthur Christensen understreger da også, at korporatismen har dybere rødder end fascismen, hvilket er en overset pointe. Der er dog næppe tvivl om, at fascismens genoptagelse af tanken har re-aktualiseret den for konservative kritikere af den bestående parlamentarisme.

⁵⁷ Griffin: *The Nature*, s. 49; Anti-konservatismen var et ideologisk træk. For det komplicerede historiske forhold mellem konservative og fascistiske bevægelser se Martin Blinkhorn (red.): *Fascists and Conservatives*. London: Unwyn Hyman 1990.

⁵⁸ *Skatteborgeren* nr. 13 1926, s. 137.

⁵⁹ *Skatteborgeren* nr. 16 1926, s. 195.

natus, der gjorde sit for derefter at vende tilbage til ploven.⁶⁰ Det var ikke som hos fascisterne en idealtilstand, men en samfundsmæssig nødforanstaltning; en situation, der i virkeligheden helst skulle undgås, fordi diktaturet også betød en indskrænkning af den borgerlige frihed, som højrekonservatismen ville værne. Det var i lyset heraf, at Knud Berlin omtalte parlamentarismens sammenbrud som en naturkatastrofe, man måtte berede sig på; det vil sige imødegå ved betimelige reformer, før systemet brød sammen af sig selv, og yderligtgående kræfter tog sagen i egen hånd, sådan som det var sket så mange steder i Europa.⁶¹

Opfattelsen blev udfoldet i Knud Berlins *Rigsdagen og Grundloven*, hvor han kritiserede parlamentarismens iboende risiko for at slå over i sin egen modsætning: Et diktatur, der ikke ville være provisorisk men blivende og repressivt. Han tog udgangspunkt i situationen under Første Verdenskrig, hvor man i mange lande havde indført konstitutionelle fuldmagtslove, der gav regeringen udvidede beføjelser i den særlige situation. Dette gjorde sig naturligvis mest udpræget gældende i de krigsførende lande, men også neutrale lande så sig nødsaget til under de vanskelige omstændigheder at gøre undtagelser fra normal parlamentarisk praksis. Disse fuldmagtslove betegnede Knud Berlin som 'diktatoriske fuldmagtslove', fordi de i reglen overførte lovgivningskompetence fra parlamentet til regeringen, og han tolkede dem som et resultat af, at det rene parlamentariske styre i de krigsførende lande havde vist sig ude af stand "til at bestaa den svære Belastningsprøve, som det pludseligt udsattes for". Fuldmagtslovene rejste ifølge Berlin en række spørgsmål, der ikke bare havde teoretisk juridisk men også praktisk relevans, idet efterkrigstidens mange kriser og de mange eksempler på nye fuldmagtslove i samme periode understregede, at undtagelsessituationer ikke ville være undtagelsen, men reglen i efterkrigstiden. Det kunne altså ventes, at parlamentarismen jævnligt ville bemyndige diktatoriske foranstaltninger.⁶² Spørgsmålet havde særlig relevans, fordi også Danmark havde haft sine fuldmagtslove, idet regeringen gennem Loven af 7. August 1914 fik vidtgående kompetencer til at regulere den danske økonomi med særlig henblik på prisfastsættelsen. Augustloven var tænkt som midlertidig, men var tidsubestemt og blev først med en del besvær afskaffet som følge af statslånskrisen i 1919.⁶³

For Berlin var det afgørende spørgsmål nu, hvordan Grundloven stillede sig til sådanne tidsubestemte fuldmagtslove. Kunne man overhovedet på konstitutionel grund vedtage sådanne? Hans svar var et klart nej. For tidsubestemte fuldmagtslove satte Rigsdagen ud af funktion ved at give regeringen carte blanche til en ret vidtgående regulering uden om Rigsdagen, hvormed man ifølge Berlin havde fjer-

⁶⁰ Se f.eks. Bjarne Sønderaard Bendtsen: "Povl Drachmanns roman Diktatur" i Thomas W. Fris og Kristine Midtgaard (red.): *Diktatur og Demokrati*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2010, s.180-205, s. 194.

⁶¹ Berlin: *Folketingsparlamentarismens*, s. 5.

⁶² Knud Berlin: *Rigsdagen og Grundloven*, Kbh.: Dansk Skatteborgerforening 1928, s. 3.

⁶³ Rasmussen: *Statslånskrisen*, s. 100.

net den garanti for "Borgernes Frihed og Ejendom, som det i hvert fald oprindeligt var Meningen, at den af Folket valgte Rigsdag skulde afgive".⁶⁴ Augustlovene var altså grundlovsstridige, men samtidig var de i praksis blevet accepteret, idet hverken Rigsdag eller højesteret var skredet ind. Det betød med andre ord, at der hermed var skabt præcedens for, at et Rigsdagsflertal gennem almindelig lov kunne tilside-sætte Grundloven og lovgive på egen hånd i et endog meget vidtgående omfang, der endog overskred det, som var hjemlet i den forkætrede provisorieparagraf, som i 1866-grundloven havde udgjort det juridiske grundlag for Estrups regime.

Berlin så i denne udvikling vejen beredt for parlamentarismens endelige ud-artning: "... med et Regeringsflertal i begge Ting vil ingen Hindring kunne møde et nyt Krav om en lignende diktatorisk Fuldmagt, hvis en saadan virkelig, støttet på Krigstidens Praksis, kan antages grundlovmæssigt at kunne gives ved simpel Lov",⁶⁵ og således var vejen åben fra parlamentarisme til et regeringsdiktatur, der oven i købet ville være baseret på partivæsenet. Det må formodes, at Berlin her særligt frygtede et diktatur af socialdemokratisk tilsnit, som ville trampe den borgerlige frihed under fode. Et sådant diktatur var ikke som det højrekonservative et restorativt provisorium, men en ny, varig tilstand, hvor ét parti gennem dets beherskelse af de irrationelle masser ville monopolisere magten. Bekymringen, der gav liv og kraft til parlamentarismekritikken, var altså, at parlamentarismen i praksis var i skred, at den allerede havde udartet sig, og at den ville udarte sig yderligere. Skatteborgerforeningens og den radikale højrekonservatismes svar herpå var ikke et fascistisk inspireret diktatur, men snarere et konstitutionelt funderet elitestyre, der begrænsede den lige og almindelige valgets herredømme ved at gøre regeringsmagten uafhængig af Rigsdagens flertal. Det pegede mest af alt i retning af det gamle Højres konstitutionelt funderede kamp mod folketingsparlamentarismen, og Knud Berlins virke kan i den forstand forstås i forlængelse af traditionen efter rækken af Højre-jurister som Matzen, Goos og Nellemann, der alle med henvisning til den skrevne forfatning holdt parlamentarismen stangen og legitimerede Estrups provisorier og kongens ret til at udvælge sine ministre med henvisning til den givne, bestående konstitution.⁶⁶

LOVEN OG NOMOS

Ovenstående understreger Skatteborgerforeningens karakter af bagudskuende højrekonservativ bevægelse. Skatteborgerforeningen forstod sig ikke som forkæmper for noget nyt, men netop som kæmpende imod det nye. For slægten af Højre-jurister og efternøleren Knud Berlin var den skrevne forfatning den sikre grund; her var der noget givent og stabilt, hvorfra man kunne bekæmpe eller i det

⁶⁴ Berlin: *Rigsdagen*, s. 5.

⁶⁵ Berlin: *Rigsdagen*, s. 4.

⁶⁶ Troels Fink: *Estruptidens politiske historie 1875-1894*, Odense: Odense Universitetsforlag 1986: b. 1, s. 130ff.

mindste konfrontere en udvikling, der opfattedes som unaturlig og faretruende. Således slog Knud Berlin i *Rigsdagen og Grundloven* en afgørende og afslørende spænding mellem lov og politik fast: "Grundloven skal holdes først og fremmest af selve Lovgiverne, naar de giver Love for andre, og dette Baand på deres egen Handlefrihed har Lovgiverne til alle Tider haft mere vanskeligt ved at forsone sig ved".⁶⁷ Udsagnet var som et ekko af Edvard Brandes' mundheld "Lov er Lov, og Lov skal holdes", som Berlin da også refererede til. Her var ikke tale om en banal truisme, men en henvisning til, at loven, fordi den var lov, satte grænser for politik. Modsætningen mellem lov og politik etablerede en asymmetrisk relation begreberne imellem, hvor loven blev et udtryk for nomos, mens politikken opfattedes som en anomisk kraft, der ville overskride grænser og sprænge former. Der var altså grundlæggende tale om et modsætningsforhold mellem på den ene side politik som lovgivning og på den anden side nomos som den givne lov, for i et højrekonservativt perspektiv måtte politikken som en stadig lovgivning relativere lovens karakter af nomos, gøre det givne og naturlige til noget, der kunne diskuteres og forandres. I sidste ende frygtede man, at politikken, hvor den ikke holdtes fast ved en lov, der refererede tilbage til en 'naturlig orden', suverænt ville sætte sine egne grænser og dermed trænge ind i stadig flere i udgangspunktet apolitiske sfærer.

Det er klart, at der til grund for denne tænkning ligger en særlig normativ opfattelse af, hvad loven er og bør være, der afspejler et forsøg på at hævde positiv lov som udtryk for nomos. Positiv lov er med en formulering 'fastfrosen politik', et udtryk for det allerede givne og i videre forstand for erfaringsrummet, idet en konkret lov kan siges at være et udtryk for samfundet og statens inkorporation af historisk erfaring i sit normative grundlag. Men den positive lov kan kun opretholde denne nomiske funktion for så vidt, at den er nogenlunde stabil, og kun som udtryk for nomos kan den forstås som et værn mod anomien. Loven skulle sætte grænser. Derfor har man også gennem historien set utallige forsøg på at forankre loven i en metafysisk sfære, hinsides grænserne for menneskelig handlings rækkevidde. Den i det 19. århundrede endnu fremtrædende fundering af positiv lov i naturretten afspejler et sådant forsøg på at sikre lovens nomiske funktion ved at referere til et før-politisk grundlag for loven.⁶⁸ På dette punkt træder højrekonservatismen tydeligt frem som en ætling af det 19. århundrede i forhold til den samtidige radikalkonservatisme og fascismes forsøg på at hævde det politiskes forrang frem for den givne lov.⁶⁹

⁶⁷ Berlin: *Rigsdagen*, s. 1.

⁶⁸ Om særligt Goos' retsfilosofiske ansats, se Ditlev Tamm: *Retshistorie*, Kbh.: DJØF Forlaget 2002, s. 327 ff; Et sent, men særligt prægnant udslag af et konservativt forsøg på at fundere loven i en før-politisk naturret er den indflydelsesrige jurist Frederik Vinding Kruses arbejder om ejendomsretten, se Carl Henrik Koch: *Dansk filosofi i positivismens tidsalder*, Kbh.: Gyldendal 2004, s. 253ff.

⁶⁹ Se f.eks. Søren Hviid Pedersen: *Carl Schmitt*, Kbh: DJØF 2011, s. 20-30.

I førkrigstidens politiske orden, hvor statens indblanding i samfundslivet var relativt begrænset, var der i mindre grad potentiale for konflikt mellem lov og lovgivning. Lovens og værdiernes fasthed var en konkret erfaring, hvor det for mellemkrigstidens menneske til gengæld blev en erfaring, at de faste værdier blev flydende. Krigstidens regulerede økonomi affødte en ny måde at tænke politikkens rolle i forhold til samfundet, hvor den, som det paradigmatisk kom til udtryk i Ove Rodes Gimle-tale, fik tildelt rollen som en aktivt samfundsforandrende kraft. For den højrekonservatisme, der havde rod i førkrigstidens socio-politiske virkelighed betød det, at der opstod et modsætningsforhold mellem loven som det givne og politik som lovgivning. Man finder endog dette eksplicit udtrykt i *Skatteborgeren*, hvor forfatteren Harald Tandrup skrev: "... Love vokser frem i et Folks Opfattelse af Ret og Uret, man kan udpege dem og nedskrive dem, men de kan ikke laves ad kunstig Vej".⁷⁰ Tandrup udtrykte her modsætningen mellem det organiske og det konstruerede, mellem konservatismens '*wachsen*' og modernitetens '*machen*' for at bruge historikeren Martin Greifenhagens distinktion. Nomos er her det organiske; den egentlige lov vokser frem af folket, mens den moderne lovgivning er konstrueret og derfor essentielt anomisk. Det var udtryk for den samme kritik, når Arthur Christensen kaldte parlamentet for den evigt kvænnende lovmølle, og forbandt dette med ufriheden som parlamentarismens inderste princip.⁷¹ Her finder vi altså kernen i den højrekonservative parlamentarismekritik. I modsætning til hvad man kunne tro ud fra parlamentarismekritikkens hyppige konstatering af parlamentarismens manglende evne til at imødegå samfundets problemer, skyldtes den højrekonservative skepsis over for parlamentarismen ikke så meget systemets afmagt, men som frygten for det moderne parlamentariske (masse)demokratis almagt.

Højrekonservatismen var ikke bare et forsvar for *status quo*. For samtiden var en situation, hvor det givne var under pres, og det naturlige i opløsning. Det var førkrigstidens verden, som højrekonservatismen ønskede at bevare og restaurere. Derfor skal højrekonservatismen også forstås i lyset af denne krigs enorme konsekvenser, der på mange virkede opbrydende og uoverskuelige, og dannede baggrund for den søgen efter fast grund under fødderne, som kendetegnede mellemkrigstiden som sådan. Den gamle, højrekonservative landstingsmand Julius Schovelin udtrykte opbrudsstemningen i et værk om Grosserer-Societetet fra 1917, der indledtes med følgende betragtning: "Verden er af Lave – alle hidtidige Begreber og Forestillinger, ja den hele Kultur er kastet i en uhyre Smeltedigel, og selv de mest Fremsynede aner knapt, hvad der kan komme ud deraf."⁷² Smeltediglen betød de faste formers ophør, enden på de solide værdier, som trods alt havde

⁷⁰ *Skatteborgeren* nr. 3 1925, s. 33.

⁷¹ Christensen: *Folkestyrets*, s. 28.

⁷² Julius Schovelin: *Fra Kongegunst til Selvstyre*, Kbh.: Grosserer-Societetets Komite 1917, forord: i.

præget verden før krigen, og for mange syntes den nye tid kun at sætte usikkerhed i stedet for. Det var en tid, hvor der blev støbt nye livsanskuelser i bly og blæk. Men højrekonservatismens livsanskuelse var solidt funderet i verden af i går.⁷³ Den stod i valget mellem resignationen og reaktionen. Resignationen kunne betyde opgivelse, men også et pragmatisk, taktisk tilbagemag.⁷⁴ En anden mulighed var reaktionen, den aktive kamp mod anomien. Dette forekom ikke så futilt, som det kunne synes for eftertiden. Endnu i 1920'erne var det ikke givet, at førkrigstidens verden for altid var tabt. Måske var det samtiden, der var en anomali? Endnu den økonomiske politiks gennemgående liberale tendens pegede i retning af en sådan opfattelse.⁷⁵ Det var i lyset af en sådan overbevisning, at Knud Berlin forstod Skatteborgerforeningens rolle: "Vor Forening... har vist sig at være et ægtefødt Barn af Tiden, født netop i det rette Øjeblik og Led af en næsten hele Europa, ja næsten hele Verden omspændende Bevægelse hen imod sundere Forhold efter Verdenskrigens og den forvirrede, opløsende Efterkrigstids frygteligt Mareridt."⁷⁶ De sunde forhold var den verden, som var blevet rystet ved tordenen i syd, og karakteristisk for det bagudskuende i højrekonservatismen talte Knud Berlin da også om at "[vende] tilbage mod normale Tiders Orden, Arbejde og Sparsommelighed..."⁷⁷ og om at det var foreningens mål at stemme ryggen mod udviklingen.⁷⁸ De højrekonservative i Skatteborgerforeningen accepterede ikke den tolkning, at krigen var et brud og efterkrigstiden i radikal forstand en anden tid. Grundlæggende var alt som det plejede – kun var den sunde udvikling og den naturlige orden momentant sat ud af kraft. Set fra det perspektiv varslede efterkrigstiden ikke en ny ordens frembrud, men afslørede sig blot som et syndigt rod, der med fornuft og fastholden véd det borgerlige samfunds fundamentale værdier snart kunne ryddes op i. På den måde var bevægelsen, selvom dens livssyn var bundet til, hvad vi i dag ved, var et tilbagelagt stadie, en ganske tidstypisk forseelse. For denne søgen tilbage mod normaliteten gjorde sig gældende overalt i den vestlige verden.

Alene derfor er højrekonservatismen relevant at beskæftige sig med. Den er et eksempel på, hvad historieteoretikere har kaldt det usamtidiges samtidighed. Herhjemme gav den sig politisk udslag i Madsen-Mygdals udprægede liberalistiske Venstre-regering, og nok kender vi i Danmark tiden som 'liberalismens svanesang', men Venstres forvandling til et ensidigt liberalistisk parti skal forstås som partiets overgang til en grundlæggende set højrekonservativ agrar-position, en reaktion på den sociale uro, politikken nye rolle og socialismens samt arbejderklassens fremmarch. 1920'erne karakteriseres da også i Brian Girvins *The Right*

⁷³ Se særligt: Ernst Frandsen: *Aargangen der maatte snuble i Starten*, Kbh.: Gyldendal 1943, s. 172ff.

⁷⁴ Eksempelvis den nykonservative Karl Bøgholms kritik i *Det Nye Danmark* 1928, s. 449.

⁷⁵ Brian Girvin: *The Right in the Twentieth Century*; London: Pinter Publishers 1994, s. 74.

⁷⁶ *Skatteborgeren* nr. 26 1927, s. 351.

⁷⁷ *Skatteborgeren* nr. 26 1927, s. 352.

⁷⁸ *Skatteborgeren* nr. 26 1927, s. 352.

in the Twentieth Century, som et udpræget konservativt årti, fordi årtiets politiske bestræbelser i vidt omfang gik på at komme "back to normalcy" som den konservative, republikanske præsident Warren Harding formulerede det med et udtryk, som minder påfaldende om Knud Berlins formulering.⁷⁹

Tilbage til normaliteten og tilbage til *nomos*. Dette var ønsket. For at realisere det måtte der tages op opgør med lovgivningens forsøg på at ændre på det givne. Det betød for nogle højrekonservative et opgør med parlamentarismen, og det betød også, at en position, der opfattede sig selv som moderat kunne løbe ud i en naiv tro på det restorative diktatur, som gjorde den blind for, at det slet ikke var givet, at Cincinnatus ville vende tilbage til ploven efter endt gerning.

CHRISTIAN EGANDER SKOV

PH.D.-STIPENDIAT

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND

AARHUS UNIVERSITET

HISCHS@HUM.AU.DK

ABSTRACT

On the basis of the critique of parliamentarianism in *Dansk Skatteborgerforening* in the 1920's the article investigates the widespread critique of parliamentarianism on the conservative right. Through this the specific ideological position of the conservative right is characterized. Hitherto this has not been done, though the position was the most important opposition to the narrative of conservative modernization. Through an approach informed by *Begriffsgeschichte* the complex relation between the concepts of democracy and parliamentarianism is shown, as well as the significance of the pejorative concept of 'party' for the attitude towards parliamentarianism.

The concrete proposals of the conservative right for the abolishment of parliamentarianism don't entail a dictatorship, but reflect a fear of the mass, which they try to deal with by constitutional means. The concept of dictatorship on the conservative rights points to the defence of *nomos* within the position and the wish to maintain the nomic function of positive law. This again stresses the dependence of the critique of parliamentarianism on a negative conceptualization of politics as such and the fear of the power of the system rather than of its inability to act.

⁷⁹ Girvin: *The right*, s. 69.

KONSERVATIV UTOPI?

F.C. SIBBERNS POLITIK I 1840

■ BERTEL NYGAARD

Konservativ utopi – det lyder umiddelbart paradoksalt: Hvordan skulle længselen efter det ikke-eksisterende kunne udtrykkes i en politisk position, der først og fremmest kendetegnes ved forsvaret af det bestående?¹

Fremherskende analyser af konservatismen som politisk ideologi har da også peget på, hvordan konservatismen kendetegnes ved at blive udformet i historisk specifikke situationer gennem opposition mod andre ideologiers forandringsbestræbelser. I en indflydelsesrig bestemmelse fra 1957 af konservatismen som politisk ideologi har Samuel Huntington specificeret dette væsenstræk som noget ikke-utopisk. Konservatismen er ifølge ham en enestående situationelt bestemt ideologi. Nok kan man finde overordnede substantielle fællestræk mellem forskellige eksempler på konservativ politisk ideologi gennem historien, men dette er et meget begrænset program. Konservatismen er blevet udfoldet i forbindelse med konkrete forsvar for de bestående politiske eller sociale institutioner imod trusler om omvæltning eller radikal fornyelse. Dette adskiller ifølge Huntington de konservative standpunkter fra både den *reaktionære* stræben efter at genoprette det forgangne og den *utopiske* politik – socialisme, kommunisme, liberalisme... – der vil forandre samfundet radikalt ud fra forhåndsdefinerede, udfoldede normative visioner.²

Dette udtrykker centrale elementer i opfattelsen af konservatisme, både blandt de konservative selv – hvortil Huntington udtrykkeligt regner sig i artiklen fra 1957 – og i bredere kredse.³ Huntingtons betoning af de historiske kontek-

¹ En tidligere udgave af denne artikel blev fremlagt og diskuteret ved seminaret *Utopier mellem æstetik og politik*, Aarhus Universitet 16. september 2011. Forfatteren vil i den forbindelse takke deltagerne og især Karen-Margrethe Simonsen og Christoffer Kølvråa for gode kommentarer. Jørgen Vogelius må takkes for tankestimulerende bemærkninger til en senere version.

² Samuel Huntington: 'Conservatism as an Ideology', *The American Political Science Review* 51(2), 1957, s. 454-73.

³ Politologen Michael Freeden, der har gjort analysen af politiske ideologier til sit speciale, har f.eks. imod Huntingtons analyse udpeget en relativt stabil 'kerne' i konservatismens karakteristiske mønster af begrebsforståelser, hvorved forskellen til andre politiske ideologier fremstår som langt mindre absolut end hos Huntington. Ikke desto mindre ender konklusionerne tæt på Huntingtons. Freeden påpeger således, at konservatismen nok rummer et vist substantielt definatorisk indhold i sin kerne: dels modstand mod den forandring, der

sters afgørende betydning for ideologiens indhold og funktion giver samtidig mulighed for at forbinde elementer af hans specifikke forståelse af konservatismen med mere alment formulerede tilgange til politiske tanker og kulturer i historisk kontekst. Ud fra sådanne bredere tilgange kan det situationsbundne imidlertid ikke *a priori* bestemmes som et absolut særtræk ved konservatismen, men er snarere et valg af undersøgelsesperspektiv, der kan gøres gældende for alle politisk-ideologiske retninger.⁴

Ligeledes kalder udpegningen af det konservative forsvar for det 'bestående' på mere kritiske refleksioner. Forsvaret for 'det bestående' ville nemlig aldrig bare kunne gælde det bestående eller de bestående politiske institutioner i al deres empirisk mangfoldighed, der jo også må rumme meget, som den konservative vil bekæmpe. Tværtimod må forsvaret gælde bestemte *elementer* inden for det empirisk bestående, udvalgt ud fra normative kriterier og fremstillet i idealiserede eller stærkt symbolladede *forskydninger* fra deres umiddelbare empiriske indhold i retning af det 'sande' bestående, det beståendes 'væsen' – f.eks. den gamle orden, æren, kulturen, fædrelandet eller harmonien mellem folk og øvrighed. Dette 'sande bestående' sondres fra alle de fænomener, som eksisterer, men som for en konservativ betragtning er fremmedelementer.⁵

Dermed opløses også de skarpe grænser mellem det beståendes *nutid*, den angiveligt 'reaktionære' fortidslængsel og de 'utopiske' fremtidsprojekter. Er ikke det 'sande bestående', der forsvares mod et forfald, allerede i kraft af forfaldstruslen noget delvis forgangent – og forsvaret for det dermed for så vidt allerede 'reaktionært'? Og vil ikke forsvaret for selv det forfaldstruede eller det forgangne under nye omstændigheder indebære nye betoning af endnu ikke eksisterende

ikke er 'organisk' eller 'naturlig', dels indordningen af menneskenes forandringsvilje under højere kræfter; men at den samtidig er fundamentalt kendetegnet ved sine funktionelle relationer til andre ideologiers kerneindhold, dvs. udformes som negation af f.eks. liberalismens frihedsbegreb eller socialismens lighedsfordring. Michael Freeden: *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*, Oxford: Oxford University Press 2003, s. 317-347.

⁴ I nyere studier af politiske tankers historie er det situationelle som metodisk greb blevet fremhævet mest markant af den såkaldte 'Cambridge-skole' omkring Quentin Skinner, der studerer politiske tanker ud fra pragmatisk funderet talehandlingsteori og bestemmelser af historiske kontekster som specifikke komplekser af sproglige konventioner. Mens en række af især Skinners metodiske greb – ikke mindst analyserne af retoriske omskrivningers funktion – forekommer særdeles nyttige, synes denne skoles kontekstforståelse generelt at være ufrugtbar indsnævret i afgrænsningen af sprog (herunder talehandling og sproglige konventioner) fra bredere sociale handlinger og strukturer, ligesom dens opmærksomhed til stadighed er snævert knyttet til filosofihistoriske kanoniseringer af store tænkere, relateret til samtidige lærde diskurser.

⁵ Jf. hertil også analysen af en konservativ 'mod-utopi', der består netop i det idealiserede bestående i modsætning til det empirisk bestående i al dets heterogenitet, hos Karl Mannheim: *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge*, New York: Harvest Books u.å. [opr. 1936], s. 229-239; og samme: *Konservatismus: Beitrag zur Soziologie des Wissens*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1984 [1925].

– 'utopiske' – fremtidialternativer til de elementer af det empirisk bestående, der hos den konservative udpeges som falske eller uegentlige?⁶

Disse indledende overvejelser over utopiske implikationer af forsvaret for det bestående skal her danne udgangspunkt for en historisk undersøgelse af det utopiske indhold i en situationsspecifik politisk intervention: en artikelserie fra 1840 af den danske filosofiprofessor F.C. Sibbern (1785-1872), der forsvarede sin samtids enevælde imod en frembrusende liberal oppositions krav om gennemgribende politisk fornyelse.⁷ Heri kan man se en historisk specifik konstruktion og politisk subjektivering af et konservativt forsvar for det bestående og traditionen, udviklet gennem anfægtelse af det liberale hegemoni i den politiske offentlighed og en alternativ konfiguration af de diskursive grundelementer i tidens offentlighed.⁸ Ved at analysere denne teksts utopiske implikationer kan vi dermed kaste lys på både utopiske funktioners komplekse tids- og rumlige rolle, et væsentligt kapitel af moderne politiske offentligheders fremvækst, konservatisme og politisk ideologi i bredere forstand.

Sibbern var en markant skikkelse i sin samtids danske offentlighed, men kendes i dag kun af de færreste. Betragtet som konservativ skribent udviser han allerede særtræk ved i sine ældre år at have udgivet et enormt, aldrig fuldendt utopisk værk *Meddelelser af Indholdet af et Skrivt fra Aar 2135* (1858-72), der skildrer en kommunistisk idealfremtid hinsides den katastrofe, som det 19. århundredes samfund ifølge forfatteren var på vej imod.⁹ Dette alderdomsværk markerede tilsyneladende et brud med forfatterens tidligere forsvar for det bestående imod

⁶ Jf. Fredric Jamesons Ernst Bloch-inspirerede hypotese om en tæt, gensidig afhængighed mellem det utopiske og det ideologiske, især i Jameson: *The Political Unconscious*, London & New York: Routledge 2010 [1981], s. 271-90; samme: 'Reification and Utopia in Mass Culture', *Social Text*, 1, 1979, s. 130-48; samme: *Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and other Science Fictions*, London: Verso 2005.

⁷ *Adresseavisen*, 28. august til 17. december 1840. Serien blev bragt uden titel, men med numre i romertal, som i det følgende bruges til referencer i parenteser. Sibberns tænkning, herunder hans politiske tænkning, fremstilles grundigst i J. Himmelstrup: *Sibbern. En Monografi*, København: Schultz 1934, s. 184ff, og Poul Kallmoes: *Frederik Christian Sibbern. Træk af en dansk Filosofis Liv og Tænkning*, København: Munksgaard 1946, s. 120ff, der dog begge fokuserer på det generelt filosofiske frem for det situations- og kontekstbundne. Elementer til en mere kontekstorienteret forståelse findes i Otto Borchsenius: *Fra Fyrreterne*, bd. 1, København: C.A. Reitzel & Otto B. Wroblewsky 1878, s. 309-371, og Erik Schrøder: *Frederik Christian Sibbern 1785-1872. Politisk filosof og filosofisk politiker. Et studie i borgerlig bevidsthedsdannelse* (upubl. speciale, Københavns Universitet, 1977). Begge disse har været nyttige i min undersøgelse, som dog adskiller sig fra de ældre studier ved både sit specifikke empiriske fokus og sine utopi- og ideologiovervejende teoretiske rammer.

⁸ Forståelsen af politisk subjektivering er her inspireret af Jacques Rancière: *Disagreement: Politics and Philosophy*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1999.

⁹ F.C. Sibbern: *Meddelelser af Indholdet af et Skrivt fra Aar 2135*, 3 bd., København: C.A. Reitzel 1858-72. Korte oversigter over denne vision findes i F.J. Billeskov Jansen: *Grundtvig og Kiøerkegaard. Med ni andre åndshistoriske essays*, København: C.A. Reitzel 1996; Himmelstrup *Sibbern*, s. 186ff.

utopiske projekter. Denne artikel vil imidlertid argumentere for, at allerede Sibberns politiske intervention i 1840 rummede et væld af det, utopitænkeren Ernst Bloch udpegede som *utopiske funktioner* – elementer af længsel i det mangelfyldte nu og den handling, manglen tilskynder til, hen mod det endnu ikke eksisterende.¹⁰ Disse utopiske funktioner i Sibberns tekst er til dels udtrykkeligt formuleret, men findes først og fremmest som implikationer i tekstens bestemmelser af det bestående og i dens politiske performativitet, der tager afsæt i forestillinger om det *sande* bestående som endnu ikke realiseret *mulighed* – forestillinger, der her fremstår som sammensatte og åbne for en række videre udviklinger, snarere end som én færdigstet, lukket arkitekttegningsutopi.

Efter et kort rids over den historiske baggrund for Sibberns artikelserie fra 1840 skal her først ses på tekstens udtrykkeligt antiutopiske position, derefter på elementer i teksten, der enten eksplicit eller implicit rummer utopiske funktioner.

KONSERVATIV POLITISK SUBJEKTIVERING

Den frembrydende liberale opposition i årene omkring 1840 havde sin hovedstyrke i den dannede, urbane ungdom. Dens fremmeste talsmænd tilhørte selv denne gruppe: Orla Lehmann fyldte 30 dette år, D.G. Monrad var et år yngre, og de fleste af deres nærmeste allierede var endnu i 20'erne. F.C. Sibbern hørte derimod til de mere etablerede i den dannede kreds.¹¹ Han fyldte 55 år i 1840 og havde da allerede virket som professor i lidt over halvdelen af sit liv. Længe havde han været en særdeles produktiv og alsidig skribent. Hans ubetitlede tekst fra 1840, som skal stå i centrum her, blev bragt som føljeton over 26 numre af *Adresseavisen* fra den 28. august til den 17. december. Teksten var en for forfatteren karakteristisk vildtvoksende, ofte særdeles snakkesalig, blanding af aktuelle debatsspørgsmål og politiske principerklæringer. Alligevel markerede den afgørende nye former for programmatisk gennemtænkt, kæmpende konservativ enevoldsvenlighed i tidens politiske offentlighed. Den kan i tilbageblik hævdes at have indeholdt nogle af de centrale genreelementer, man senere har forbundet med det politiske manifest: foreningen af det principielle med det aktuelle i en tekst, der på én og samme tid kundgør og udøver en ny form for politisk subjektivitet.¹² Det samlede, erklærede formål med teksten var at levere et kvalificeret forsvar for "det rene Monar-

¹⁰ Ernst Bloch: *Das Prinzip Hoffnung*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1959.

¹¹ Jf. til forholdet mellem akademisk dannelse og politik på denne tid Povl Bagge: 'Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede. Nogle synspunkter', *Historisk Tidsskrift*. 12, rk. 4, nr. 3, 1969-70, s. 423-474.

¹² Jf. om manifestgenren i Martin Puchner: *Poetry of the Revolution: Marx, Manifestos, and the Avantgardes*, Princeton: Princeton University Press 2006; Janet Lyon: *Manifestoes: Provocations of the Modern*, Ithaca: Cornell University Press 1999; Bertel Nygaard: *Guldalderens moderne politik. Om krisediagnose, utopi og handling hos Johan Ludvig Heiberg*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2011, s. 29-90.

chie" (XIII) – dvs. det bestående, enevældige monarki – imod den liberale oppositions kamp for at erstatte denne styreform med et konstitutionelt monarki baseret på en lovgivende og skatteudskrivende repræsentativ forsamling.

Disse liberale bestræbelser havde ulmet i årtier, men var blevet intensiveret siden den franske julirevolution i 1830 og indførelsen af rådgivende, provinsbaserede stænderforsamlinger i den danske helstat året efter. Da den gamle kong Frederik den Sjette døde i 1839, og Christian den Ottende blev indsat i hans sted, vakte det fornyet håb hos de liberale: Deres fremtidsmål syntes inden for rækkevidde. 25 år tidligere, i 1814, havde den samme Christian stillet sig i spidsen for det norske folks kamp for selvstændighed og Eidsvollforfatningens konstitutionelt-monarkiske orden, da Norge var blevet adskilt fra det danske monarki og senere samme år lagt ind under svensk overherredømme. Nu nærrede de liberale store forhåbninger til den nye konges liberale sindelag. Christian den Ottende var ganske vist hurtig til at afvise de liberale reformkrav. Eidsvollforfatningen havde skyldtes helt særlige omstændigheder, understregede han. Men de liberale håb lod sig ikke kue så let. Liberale kræfter bombarderede offentlighed og myndigheder med indlæg, artikler, flyveblade, pamfletter, adresser, aviser og tidsskrifter, der alle argumenterede for grundlæggende forfatningsreform her og nu.¹³

Den bestående ordens tilhængere havde indtil da ikke gjort meget væsen af sig i 1830'ernes gryende politiske offentlighed.¹⁴ Nok havde en marginaliseret skikkelse som N.F.S. Grundtvig ved adskillige lejligheder siden julirevolutionen rettet frontale angreb mod den liberale reformiver. Han var sig dog fuldt ud bevidst, at han var i modvind i den offentlige mening.¹⁵ Enkelte spredte røster rejste sig også i disse år mod de liberale tankers fremvækst, men uden nogen markant, samlet effekt. Den første mere varige, sammenhængende kritik af den liberale opposition trådte frem fra midten af 1830'erne i en kreds af skribenter omkring

¹³ Søren Juelstorp: 'Den store forfatningsdebat 1841-42', *Historie*, 1, 1995, s. 59-80; Bertel Nygaard: 'D.G. Monrads liberale manifest fra 1839', *K&K*, 107, 2009, s. 92-116; Steen Bo Frandsen: *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-64*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 1996, s. 44ff. Til overblik over periodens danske politiske historie og dens bevægelser er Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie, 1830-1848*, 2 bd., København: J.H. Schultz 1931-34, og Niels Neergaard: *Under Junigrundloven*, bd. 1, København: Gyldendal, 1892, fortsat de vigtigste værker, men også især de nyere udgaver af Gyldendals og Politikens både respektive og fælles flerbindsdanmarkshistorier er værdifulde, ikke mindst ved at sammenfatte resultater af senere forskning.

¹⁴ Jf. oversigterne i Borchsenius: *Fra Fyrreterne*, bd. 1, s. 246-301, og Claus Friisberg: *Ideen om et frit Danmark*, Varde: Vestjysk kulturforlag 2003, s. 203-214.

¹⁵ N.F.S. Grundtvig: *Politiske Betragtninger med Blik paa Danmark og Holsteen*, København: Wahl 1831; samme: *Det danske Fiir-Kløver eller Danskheder partisk betragtet*, København: Wahl 1836. Grundtvig forstod sig selv som en marginaliseret oppositionel stemme imod tidens forandringsrus – jf. f.eks. brevvekslingen i Svend Grundtvig (red.): *Grundtvig og Ingemann. Brevveksling 1821-1859*, København: Samfundet til den danske Litteraturs Fremme 1882, s. 106, 109f; Georg Christensen og Stener Grundtvig (red.): *Breve til og fra Grundtvig. II. (1821-1872)* København: Gyldendalske Boghandel 1926, s. 185f.

Johan Ludvig Heibergs blad *Kjøbenhavns flyvende Post* – heriblandt Heiberg selv, Peder Hjort og Søren Kierkegaard, senere også Henrik Hertz. Men deres standpunkter var komplekse. Skribenterne omkring Heiberg gjorde meget ud af ikke at tage ukritisk parti for nogen eller noget, heller ikke den bestående enevældes institutioner. Deres kritik var ofte lige så meget rettet mod den moderne politiske offentlighed og dens former, herunder konservative partistandpunkter, som mod de liberale. Deres politiske subjektivering var sammensat.¹⁶

Med den fornyede liberale offensiv følte flere af det beståendes tilhængere imidlertid et påtrængende behov for at hæve stemmen til støtte for enevælden. Professor Sibbern var én af de mest fremtrædende og agtede blandt dem. Med hans artikelserie fik forsvaret for enevælden og dens stærke forankring i nationale traditioner et tydeligt politisk, programmatisk og engageret udtryk, men samtidig en lærd, dannet form, der gjorde den uafviselig i tidens borgerlige offentlighed.¹⁷

Sibbern brugte ganske vist ikke selve betegnelsen 'konservativ' i denne sammenhæng. Dels ville dette have klinget af netop de "Partiehensyn" (XXV, jf. VIII), den partiånd og ensidighed, som han og andre liberalismekritikere selv klandrede de liberale for at fremme i strid med tidens overgribende tanker om 'organisk' udvikling.¹⁸ Dels var selve begrebet 'konservativ' som politisk-ideologisk eller partimæssig selvbetegnelse endnu ikke konventionelt i 1840. Først og fremmest blev 'konservativ' brugt som fjendebetegnelse i 1830'ernes liberale presse, side om side med hyppigere valgte termer som 'servil', 'ultraroyalist' (eller blot 'ultra', med reference til fransk politisk liv) eller 'tory' (med reference til det engelske). Ved opslag i datidens fremmedordbøger kan man spore disse andre betegnelser indtog i det danske sprog fra omkring 1820, dvs. ret kort tid efter deres etablering udenlands, mens 'konservativ' som politisk standpunktsbetegnelse først dukker op i sådanne værker noget senere.¹⁹ Positive identifikationer med det konserva-

¹⁶ Nygaard: *Guldalderens*; Bertel Nygaard: 'Fremmedgørende politik: Henrik Hertz og kritikken af 1830'ernes politisering', *Fortid og Nutid*, 3, 2009, s. 163-88.

¹⁷ Sammen med bl.a. Søren Kierkegaard og Henrik Hertz er Sibberns skrifter fra denne tid da også senere blevet indlemmet som led i det senere konservative partis genealogi, jf. Alfred Bindselev: *Konservatismens Historie i Danmark*, bd. 1, Odense: Kulturhistorisk Forlag 1936, s. 30f.

¹⁸ Jf. Aage Henriksen m.fl.: *Ideologihistorie I: Organismetænkningen i dansk litteratur 1770-1870*, København: Tabula/Fremad 1975.

¹⁹ Jf. Carl Friedrich Primon: *Lexicon over alle fremmede Ord og Udtryk, der jevnlig forekomme i det danske Sprog*, København: A. & S. Soldins Forlag 1820 (2. udgave), s. 384; Jacob Baden: *Almeennyttig alphabetisk Ordbog over de i danske Skrifter og i Omgangssproget meest brugelige, af fremmede Sprog laante, Ord, Talemaader og Konststudtryk samt de til den græske, romerske og nordiske Mythologie henhørende vigtigste Personer og Gienstande med hosføjet kortfattet Forklaring*, København: Carl Frid. Schubart 1824 (2. udgave), s. 411; J.N. Høst: *Fuldstændig Fremmedordbog eller Lexicon over alle i vort Sprog brugelige fremmede Ord*, København: A.F. Høst 1837, s. 427; samt den positivt ladede definition af ordet 'konservativ' hos Christian Molbech i hans *Dansk Ordbog indeholdende det danske Sprogs Stammeord, tiligemed afledede og sammensatte Ord efter den nuværende Sprogbrug forklarede i deres for-*

tive som partibetegnelse begyndte først så småt at blive udbredt på europæisk plan i løbet af 1830'erne.²⁰ Derimod var det almindelig anerkendt, at det konservative havde værdi som *element* inden for det offentlige liv og i den enkelte engagerede borgers 'almenånd' som værn mod den rene destruktion, som blev forbundet med anarki og revolution. Selv den liberale oppositions bannerførere medgav villigt behovet for et sådant konservativt element, så længe det ikke kom i konflikt med fornuftens fordringer til fremskridt i samfundslivet.²¹ Også det liberale reformparti anstrengte sig for at fremstå som det sandt organiske.

I overensstemmelse med sådanne sproglige konventioner karakteriserede Sibbern i 1840 sin egen stilling som "Juste Milieu" (VI), dvs. som tilhænger af den moderate, rette mellemvej mellem to barbariske ekstremer til højre og venstre – men dog med en klar afgrænsning mod de frembrusende liberale til venstre side. To år før havde han endda lagt udtrykkeligt afstand til både den "revolutionære Stræben" og den rent bevarende, eller ligefrem "retarderende", "conservative Tendents", som han her syntes at ville forbinde med ønsket om en større magtcentralisering. I stedet betegnede han i denne kontekst sin egen position som "præservativ": en "avancerende Stræben"; "den reformativ Stræben, som væsentlig fordrer, at man holder sig i god Harmonie med Regjeringen og med Landets konservativt sindede Mænd".²² Ligeledes i overensstemmelse med datidens kutymer for offentlig debat i Danmark bekendte Sibbern sig da også til oplysning og offentlighed. Han havde hilst provinsialstænderforsamlingernes oprettelse velkommen fra begyndelsen, opfordret til offentlighed i forhandlingerne og beklaget, at forsamlingernes kundgørelse ikke medførte større debat, end tilfældet var.²³ I 1835 var han med i den komité af lærde københavnske koryfæer, der stod bag trykkefrihedsadressen med dens – ganske vist karakteristisk underdanigt formulerede – imødegåelse af Frederik den Sjettes 'Vi alene vide'-politik over for den liberale presse. Derfor kunne man endnu et stykke op i 1830'erne betragte Sibbern som liberalsindet – ikke i den forstand, at han kunne regnes til et liberalt

skielle Betydninger, og ved Talemaader og Exempler oplyste, København: Gyldendalske Boghandel 1859, sp. 307.

²⁰ Rudolf Vierhaus: 'Konservativ. Konservatismus', Otto Brunner m.fl. (red.): *Geschichtliche Grundbegriffe*, 8 bd., Stuttgart: Ernst Klett 1974-1997, bd. 3, s. 538f.

²¹ Jf. f.eks. den liberale efterlysning af et 'fornuftig konservativt' standpunkt i Johannes Hage [anonym]: 'Om Flyvepostens Polemik', *Fædrelandet* 4. marts 1836; karakteristikken af den liberale opposition som 'konservativ i Ordets ædlere Betydning' i 'Renegaten. Et dramatisk Digt af B.S. Ingemann', *Kjøbenhavnsposten* 3. og 6. december 1838; samt de positivt ladede betoning af konservative elementer i Niels Clemmensens: 'Fra Junigrundlov til revideret Junigrundlov 1849-1866', *Den jyske historiker*, 83-84, 1999, s. 185-188.

²² F.C. Sibbern: *Om de danske Stænderforsamlings Forening og i Anledning af Debatterne om samme*, København: C.A. Retizel 1838, s. 14f.

²³ F.C. Sibbern: *Bemærkninger ved den kongelige Anordning angaaende Provindsialstænders Inførelse i Danmark med nogle almindelige Forerindringer, Undersøgelse og Forslag betræffende det endnu Ubestemte samt et Tillæg om Trykkefrihedstilstanden hos os*, København: Den gyldendalske Boghandels Forlag 1832.

'parti' eller den liberale opposition, men snarere i den ældre, bredere betydning af ordet 'liberal': gavmild, storsindet, frisindet, frihedsvenlig.²⁴

Men hans støtte til offentligheden som sfære og princip fulgtes ikke af sympati for de fremvoksende liberale fordringer om en lovgivende nationalforsamling eller om de folkevalgte organers kontrol med skatterne. Tværtimod forblev han tilhænger af den oplyste, opinionsvenlige enevælde som det rette grundlag for den fremtidige udvikling – det ideal, den norske historiker Jens Arup Seip senere kategoriserede som den opinionsstyrte enevælde.²⁵ Og han skelnede skarpt mellem det sande politiske engagement for statens vel og den politiske "Blussen og Forhastelse" hos de unge liberale, som kun kunne skade det offentlige liv.²⁶ Derfor måtte han også – til trods for sine egne forbehold for betegnelsen 'konservativ' – videreudvikle sin position til en *konservativ* modstander af liberale fornyelseskrav, så snart disse liberale begyndte at anfægte monarkens politiske magt. Det var da heller ikke tilfældigt, at Sibbern i den bredere politiske debat i begyndelsen af 1840'erne – herunder den temmelig omfattende polemik, som artikelserien vakte i sin samtid – ofte blev karakteriseret udtrykkeligt som den væsentligste konservative røst i offentligheden.²⁷ For så vidt kan man allerede her se noget af det, Huntington udpeger som karakteristisk for konservativ politik: dens fremtræden til forsvar for bestående institutioner i situationer, hvor de er under angreb fra fornyende kræfter.

ANTIUTOPIISME OG UTOPIISKE FUNKTIONER

Ved sit principielt konservative forsvar for den bestående styreform fremstår Sibberns artikelserie tydeligt som en antiutopisk tekst, dvs. som en afvisning af uto-

²⁴ I ordbøger kan man registrere en gradvis forskydning i 1800-tallet fra den ældre betydning til den nyere, partipolitiske – over en mellempperiode, hvor de to betydninger fandtes side om side: Primon: *Lexicon* (1. udgave, 1807) rummer således kun den ældre betydning, der ligeledes noteres i Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske Sprog*, 6 bd., København: Akademisk Forlag 1881-1976, her bd. 2, s. 785; Aage Hansen: *Holberg-ordbog. Ordbog over Ludvig Holbergs sprog*, 5 bd., København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1981-88, her bd. 3, s. 638f. I Primon *Lexicon* (3. udg., 1827), s. 274, og J.N. Høst: *Fremmedordbog for Hvermand*, København: A.F. Høst 1850, s. 182, anføres begge betydninger – den nye, partipolitiske i begyndelsen udelukkende om udenlandske forhold.

²⁵ Jens Arup Seip: 'Teorien om det opinionsstyrte enevælde', *Historisk Tidsskrift* (norsk), 38, 1958, s. 397-463.

²⁶ F.C. Sibbern til Zeuthen, 10. juni 1840, C.L.N. Mynster: *Breve til og fra F. C. Sibbern*, bd. 2, København: Gyldendalske Boghandel 1866, s. 196. Jf. også Kallmoes: *Sibbern*, s. 134.

²⁷ Af den omfattende polemik, som Sibberns artikelserie vakte, kan man fremhæve 'Maae vi ikke skamme os?', *Fædrelandet* 15. september 1840; 'Til Professor Sibbern', *Fædrelandet* 29. september 1840; *Fædrelandet* 29. oktober 1840; 'Hr. Professor Sibbern eller den politiske Fanatismes Reaction', *Kjøbenhavnsposten* 9. oktober & 5. november 1840; Johan Ludvig Heiberg: 'En Bemærkning', *Fædrelandet* 6. november 1840; Sibbern: 'Svar paa en Artikel i "Fædrelandet"', *Søndagen. Et Følgeblad til Dagen* nr. 44 & 45, 1840. Nært knyttet til denne debat var også andre temmelig omfattende meningsudvekslinger, f.eks. Sibbern: 'Angaaende Souverainitetens Indførelse i Danmark 1660 og 1661', *Søndagen*, nr. 7, 1840; samme: 'Angaaende Magister Monrads flyvende politiske Blade Nr. 1', *Søndagen* nr. 9 & 10, 1840.

pisk tænkning som sådan, i dette tilfælde vendt imod de liberales utopiske politik.²⁸ De liberale ønsker om umiddelbar overgang til et konstitutionelt monarki udtrykte ifølge ham en stræben efter at "foregribe Tiden" og "foregribe Herren" (VIII, XVIII), dvs. at fremskynde historiens gang ved at påtage sig en guddommeligt magtfuld, radikalt fornyende rolle. Ligeledes rummede den liberale forfatningspolitik en stræben efter at lade danskerne overtage fremmede landes politiske principper, som var fremmede for danske traditioner (XI). Både i tid og rum bestod den liberale politik altså i en fremmedgørelse fra det eksisterende – en opfattelse, der havde paralleller hos både den moderne konservatismes grundlæggelsestekst, Edmund Burkes *Reflections on the Revolution in France* (1790), og de allerede nævnte danske foregangsmænd for konservative standpunkter i 1830'erne.

Resultatet af den liberale stræben ville ikke blive det 'folkets' herredømme, som de liberale gjorde krav på at repræsentere. Også i denne forstand var de liberales ønsker skadeligt utopiske: de drømte ikke alene om noget ikke-eksisterende, men også om noget umuligt. Det virkelige resultat af de liberales ønsker om en lovgivende og skatteudskrivende folkerepræsentation ville blive bestandig strid. Den skattebevillingsret, som liberale kræfter foreslog, ville føre til "en Bestræbelse hos enhver Stand eller Classe til at faae Skattebyrden saa meget mueligt væltet fra sig over paa den anden", en "evindelig Strid og Krig imellem Landets Indvaanere om, hvor meget eller Lidet hver Part skal erlægge": hovedstad mod provins, landboer mod byboer. Heller ikke lovgivningsretten under konstitutionelle monarkier kunne virkelig ligge i folkets hænder. Det så man i konstitutionelt-monarkiske stater som Frankrig, England og Norge: "I de constitutionelle Stater er Enevælden i enhver Sag hos *Pluraliteten*, ikke af Statsborgerne, nei af det lille Antal Mænd, som sidde i Repræsentantforsamlingen. Den kan nu vexle. Man faaer altsaa et Kongedømme, som *gaaer paa Omgang*. Men deri er dog hverken Støtte eller Styrke" (I).

I stedet for at ønske sig til ikke-eksisterende fremtider og fremmede politiske rum burde man holde sig til de virkelig eksisterende, hjemlige traditioner. Man måtte "oppebie Tidens Fylde" (VIII) og kun fordre den videre udvikling, som ville kunne ske "indefra", ved en "rolig Fremgang" og i "*bedste Harmonie* med Landets Konge". Kun derved ville en "sand organisk Udvikling" kunne finde sted (XIII, VIII). Den rene monark fungerede som en "over alle Parterne staaende upartisk *Overdommer*, hvis eget vel kræver, at han maa sørge ligelig for Alle" (I).

Ved siden af denne antiutopiske kritik af den liberale opposition rummede teksten dog selv en stræben hen imod noget endnu ikke eksisterende, dvs. utopiske funktioner, både eksplicit, gennem signifikante implikationer af forskydninger i bestemmelserne af det bestående og i kraft af tekstens egen rolle som politisk handling.

²⁸ Jf. Fredric Jamesons bestemmelse af det antiutopiske som kendetegnet ved "a central passion to denounce and to warn against Utopian programs in the political realm". *Archaeologies of the Future*, s. 199.

HOVEDFORBEDRING

Alt imens Sibbern afviste de liberale reformplaner som alt for radikale og absolutte, talte han som nævnt for en anden, mere 'organisk' udvikling uden skarpe brud. Dette virkede på nogle måder som et moderat modstykke til de liberale forandringsønsker. Men ser man nærmere på de resultater, Sibbern ventede af en sådan udvikling, var det slet ikke så beskedne ændringer endda. Han talte om en nødvendig "Hovedforbedring" hen mod en tilstand, hvor der ikke længere ville være behov for kongelovens ophævelse – altså for en formel, juridisk ophævelse af enevældens grundlag (XIII). De sunde principper i det bestående måtte altså forankres så solidt, at de ikke behøvede noget formelt juridisk grundlag. Og det krævede forandring. En hjørnesten i denne udvikling udpegede Sibbern i den videre udfoldelse af den frie debat om offentlige spørgsmål (XXIIb).

Med andre ord fordrede han en udvikling, der med udgangspunkt i den sene enevældes officielle anerkendelse af den offentlige mening ville kunne føre frem til en stadigt stærkere integration af folket under en central stat, der stillede sig interesseløst over for de forskellige standsinteresser og derfor kunne regere til det fælles bedste.²⁹ Denne opfattelse adskilte sig ikke blot fra de liberales ved at tage udgangspunkt i enevældens allerede eksisterende institutioner, men også ved at insistere på at betragte folket som et 'organisk' hele, sammensat af flere sociale stænder og regionale særstillinger inden for riget, snarere end som en enhed af borgere, der i de liberales model ville skulle repræsenteres af de dannede og de besiddende. Derfor støttede han også de eksisterende repræsentationer af folket efter stand.

For Sibbern var det dog samtidig væsentligt, at de folkerepræsenterende organers rette rolle ikke lå i den politiske afgørelse, men derimod i styrkelsen af monarkens politiske kraft i åndelig og moralsk henseende: Stænderforsamlingerne "skulle i Sandhed vække og fremskynde Kraften paa de høiere Steder, og ei tjene til, at den skal fortære sig i lidet frugtbare Kampe og Stridigheder, og især skulle de ikke gjøre den Kraft, som de skulle reise og holde kraftigt i Live, *uselvstændig*." (XVII) Folket skulle således ikke selv indlemmes i de politiske afgørelser, fordi dette kun ville føre til strid, men tværtimod virke til at give det 'rene' monarkis politiske beslutninger et mere nuanceret og solidt grundlag.³⁰

Fordringen om en hovedforbedring på de bestående institutioners grundlag var for Sibbern at se langt fra noget 'reaktionært' forsvar for det gamle og overleverede. Nok var det en central vrangforestilling i den liberalt dominerede offentlige mening, at "den Unge skal dominere over den Gamle" (XXIIb) – at altså det nye skulle feje det gamle og traditionelle bort. Men samtidens liberale vrangforestil-

²⁹ Sibberns kombination af en (idealiseret) stærk regering og en levende offentlighed som et mere stofligt og konkret forankret alternativ til juridiske forfatningsændringer havde pendanter hos andre af tidens markante, heterodokse stemmer, ikke mindst N.F.S. Grundtvig (jf. *Politiske Betragtninger* fra 1831 og tidsskriftet *Danskeren* i 1848) og Meir Goldschmidt (tidsskriftet *Nord og Syd* 1848-49).

³⁰ Jf. også Sibbern: *Meddelelser*, bd. 2, s. 673f.

linger om grundforandring var i sig selv forældede. De var et "Opkog" af noget, man allerede havde set realiseret med skrækkelige følger i fremmede lande (XI). Sibbern fremstillede sit eget 'organiske' standpunkt som mere avanceret og tids-svarende end de liberales politik, der havde rødder i 1700-tallets statstanker:

[De liberale konstitutionsønsker] høre dog kun til den gamle Suurdeig fra Montesquieus Tid, og denne er dog, især hvad de tre Statsmagters Deling og Adskillelse angaaer, vor Tids Philosophie paa det bestemteste *ud over*. I Philosophien har Organisationens Idee for lang Tid siden fortrængt Mechanisationens. I Henseende til mig især vilde man tage meget Feil, om man vilde troe, at jeg holder paa gamle Anskuelser; nei netop fordi jeg i Philosophien er *avancerende*, er jeg forældede politiske Ideers Modstander; og derfor er jeg imod det hele constitutionelle Væsen, hvormed der nu er gjort saa mange Experimenter i Europa, at jeg ikke ønsker, vi skulde gjøre eet til (XIV).³¹

Ifølge Sibbern selv var hans eget standpunkt således et fremadrettet, fremtidsorienteret alternativ til de liberales politik. Sådanne eksplicitte fordringer om en fremadrettet 'hovedforbedring' kan i sig selv karakteriseres som fremtidsutopiske elementer i overensstemmelse med den almindeligt udbredte organismetænkning. Men de utopiske funktioner i Sibberns position skal først og fremmest søges i implikationerne af de signifikante forskydninger i tekstens karakteristik af de bestående forhold, som den ville værne om mod de liberale forandringskrav.

DET BESTÅENDE SOM SYMBOL

Svarende til de generelle indre forskydninger i konservative forsvar for det bestående, som blev skitseret indledningsvis, kan man hos Sibbern se, at det beva-

³¹ Dette vakte naturligvis harme hos de liberale. Mere opsigtsvækkende var det dog formentlig, at det også stødte de liberales indtil da flerårige kritiker Johan Ludvig Heiberg, der i et kort indlæg i det liberale *Fædrelandet* [Heiberg 'En Bemærkning'] fremførte den hegelianske pointe, at statsfilosofien ganske rigtigt havde bevæget sig fra det mekaniske til det organiske, men at det konstitutionelle monarki måtte betragtes som *mere* organisk og dermed som en *højere* udviklingsstadiet end Sibberns enevældige alternativ. Jf. hertil Sibberns som altid fyldige svar i *Søndagen. Et Følgeblad til Dagen* nr. 44 & 45, 1840. Bag denne lille meningsudveksling lå mere omfattende uenigheder, der et par år tidligere var kommet til udtryk i filosofiprofessorens omfattende angreb på Heibergs hegelianske filosofi: F.C. Sibbern: *Bemærkninger og Undersøgelser, fornemmelig betreffende Hegels Philosophie, betragtet i Forhold til vor Tid*, København: C.A. Reitzel 1838. [Jf. den fyldige redegørelse herfor i Jon Stewart: *A History of Hegelianism in Golden Age Denmark. Tome II*, København: C.A. Reitzel 2007, s. 175ff.] Derfor kunne det måske være fristende at se et personligt 'tak for sidst' i Heibergs lille hib til Sibbern i 1840. Snarere bør man dog forstå hele denne uenighed som en rivalisering mellem to forskellige bud på, hvorledes den aktuelle filosofi ville kunne indgå i opbygninger af andre og bedre fremtidsutopiske horisonter på basis af (idealiserede) *principper* i det bestående i modsætning til ikke blot liberalismens utopiske horisont, men også den umiddelbart foreliggende, kriseramte danske enevældige stat. En nærmere analyse af dette må dog gennemføres i anden sammenhæng.

ringsværdigt 'bestående' ikke er det umiddelbart forefundne i al almindelighed, men derimod et endnu ikke bestående 'bestående'.

Han forsvarede således langt fra sin samtids 'nu' i abstrakt almindelighed. Ligesom praktisk talt alle på denne tid betragtede han sin epoke som kendetegnet ved krise, opløsning og overgang til noget nyt – "Uroestider, som vore ere" (XIX). Nutiden var ikke en harmonisk enhed, der var sig selv lig, men et sammenstød af indbyrdes modstridende projekter, med Jacques Derridas ord: "a dis-located time of the present".³² Som blandt andre Fredric Jameson har påpeget, trives utopiske funktioner (eller, som han oftest kalder det: utopiske *impulser*) netop i de indre modsætninger eller sprækker i den eksisterende sociale virkelighed.³³ Sådanne utopiske funktioner synes da også navnlig at træde frem i fortættet form i perioder med intensiverede krise- og forandringstendenser, der får de anderledes fremtider til at fremstå som måske mulige.³⁴

Mange liberale skribenter omkring 1840 kunne nok beklage nogle af krisens former, men så den dog sejrssikkert som vejen til den kommende realisering af liberale værdier. Sibbern og de konservative stemmer var mere tilbøjelige til at anse krisen for et hovedproblem i sig selv. Denne altomfattende kulturkrise, et grundtræk ved selve moderniteten, truede nemlig med at udrydde alt det, der var værdifuldt i menneskenes liv. De liberales utopiske drøm stod for dem som et dystopisk mareridt. Kun ét element inden for det bestående karakteriseret ved krise ville ifølge Sibbern kunne fungere som den redningskrans, der forhindrede menneskene i at drukne i tidens oprørte vande, som de liberale kun rørte endnu mere op: monarken i det 'rene' monarki. Denne figur stod for Sibbern som det nødvendige samlingspunkt for alt, hvad der var 'sandt' inden for det bestående.

Dermed var monarken i dette perspektiv også langt mere end det konkret-empiriske individ Frederik den Sjette eller Christian den Ottende. Monarken var et symbol med en bestemt, karakteristisk funktion. I lighed med andre enevoldsvenlige stemmer fremhævede Sibbern den enevældige konges *moralske ansvar* og *moralske garantier* som noget stofligt og konkret historisk i modsætning til de konstitutionelle monarkiers blot formelle, rent juridiske forfatninger. Den konstitutionelle leder, der kun havde magten for en kort stund, ville af samme grund ikke bekymre sig om mere end sine øjeblikkelige særinteresser. Men en: "saakaldet absolut, det vil sige uafhængig og selvstændig Konge [...] gaaer ei sin Vei, naar han har befalet Noget, for at lade Andre om Resten; *han maa holde ud til Enden, og ligesaa hans Ministre og Raad*" (II, jf. III).

³² Jacques Derrida: *Spectres of Marx*, New York & London: Routledge 2006 [1993], s. 20.

³³ Jameson: *Archaeologies*, s. 15.

³⁴ Jf. f.eks. Ernst Bloch: 'Anticiperet realitet – hvad er utopisk tænkning, og hvad kan den?', i Jørn Erslev Andersen m.fl.: *Ernst Bloch – en introduktion*, Århus: Modtryk 1982, s. 31.

Reformtilhængerne gjorde gældende, at det enevældige monarki var sårbart over for kongernes individuelle styrker og svagheder.³⁵ Herimod indvendte Sibbern, at denne svaghed var så meget mere markant under et konstitutionelt monarki, hvor intet ville være stabilt. Under det 'rene' monarki var det ikke kun kongen selv, men hele regeringsapparatet, der udmærkede sig ved stabilitet, duellighed og moralsk ansvar: "Den *kongelige Regjering* bestaaer af meget mere, end Kongen; den bestaaer i en Mængde Regjeringsindretninger og Regjeringsmænd, i hvis Midte Kongen er *Centrumet*, hvortil Alt gaaer hen, og hvorfra Alt gaaer tilbage igjen" (XIX).

Idet dette regeringsapparat var sammensat af folk, der ved mangfoldige prøver og mangeårig øvelse havde vist sig at være de dygtigste, var denne regering også i stand til at råde, selv om den enkelte monark skulle have ringe evner:

Thi bliver denne Regjering saa vel ordnet, som de menneskelige Tings Ufuldkommenhed tilsteder det, og organiseres *her* Alt paa det Bedste under raadgivende Stænders bestandige Medvirksomhed, saa vil en saadan kongelig Regjering bedst kunne indeholde *Det* i sig, som kan afhjælpe Manglerne hos dens Centrum og Hoved, om engang den Tid skulle komme, at der hos samme fandtes store Mangler (XIX).

Af samme grund foretrak Sibbern betegnelsen 'det rene monarki' – i andre sammenhænge formuleret som et 'monarki med republikanske institutioner'³⁶ – frem for betegnelser som 'absolut' eller 'enevældigt' monarki. Monarken var altså for ham først og fremmest en *rolle* i et hensigtsmæssigt *system*, der var kendetegnet ved *stabilitet*. Den enkelte konge blev anskuet som idealiseret *symbol* på denne stabilitet, men herigennem også som fungerende *garant* for stabiliteten – uanset sine konkrete, individuelle evner eller mangel på samme.

Noget lignende gjaldt for den bredere kategori 'den kongelige regering'. Her dækkede ministres og embedsmænds udmærkelse ikke så meget et empirisk faktum som et *potentiale*, der var indbygget i selve systemet. Sibberns retoriske ærbødighed over for det bestående og hans polemiske front mod dets liberale kritikere afskar ham fra at påpege det direkte, men det synes at være en indlysende præmis for hans ræsonnement, at de enkelte ministres eller embedsmænds egenskaber kun sjældent levede op til systemets potentiale – begrænset som de jo var af "de menneskelige Tings Ufuldkommenhed".

Det rene monarki, som Sibbern forsvarede, var med andre ord en stærkt idealiseret udgave af det bestående. Hans vision rummede bestemte elementer af det bestående, rensat for alle empiriske skønhedsfejl og ufuldkommenheder – et måske muligt, men indtil videre imaginært fremtidsrum, en utopisk enklave. I den aktuelle situation fungerede dette fremtidsrum som ståsted for kritiske tilbage-

³⁵ Jf. Nygaard: 'D.G. Monrads'.

³⁶ F.C. Sibbern: *Om Skattebevillingsret og Constitution*, København: Schultz 1840, s. 4, 44.

blik mod samtidens krise-elementer og de udviklingstendenser i den, som syntes at pege i forkerte retninger.

Ligeledes dannede dette fremtidsrum udgangspunkt for Sibberns særlige rekonstruktion af den empirisk mangfoldige fortid til en fortælling om det (idealiiseret) beståendes solide forankring i nationale traditioner, defineret i modsætning til de liberales påberåbelse af "Tidens saakaldte Tendentser" (XXI), foruden det revolutionære Frankrig (XVIII), det pengearistokratiske England og i dansk historie monarkens underkuelse under adelsaristokratiet før enevældens indførelse i 1660 (IV).³⁷ Han mobiliserede altså bestemte fortidsfortolkninger som politiske våben. Disse fortidsfortolkninger var retrospektivt betinget af den særlige fremtidsvision, men kunne også selv fungere prospektivt som en slags kollektiv erindringsbasis, der gjorde det muligt at tænke og handle politisk imod det liberale hegemoni i tidens offentlige debat.

Denne specifikke forening af alle tre idealiserede tidslag – fortid, nutid og fremtid – må dog samtidig ses som grundlæggende bestemt af Sibberns politiske subjektivering og intervention i hans egen samtid. Hans politiske handlingsform kan forstås ud fra Walter Benjamins begreb om en *Jetztzeit*, altså den historieskabende intervention her og nu, der gør de forskellige historiske tider til genstande for denne handling, men også til sammen frembringer brud i den historiske udvikling, mangfoldiggør den.³⁸ Sibberns utopiske vision var udtryk for særlige modsætninger i hans egen sociale sammenhæng som en fraktureret, modsætningsfyldt nutid.

KAPITALISMEKRITIK

En lignende kompleks tidsstruktur kan anes i Sibberns sociale kritik. Det samfund, som var vokset frem i Europas konstitutionelle stater, var ikke ét, hvor 'folket' herskede, men hvor de besiddende klasser herskede *over* folket, mente han (I, XI, XXV). Den organiske sammenhæng mellem folkets forskellige stænder og den omsorg for alle undersætter, som det 'rene' monarki kunne udvise, var forsvundet i de konstitutionelle stater. I sine lidt senere skrifter lagde Sibbern endnu mere vægt på, hvordan fornedrelsen af "den øverste Myndigheds Sæde" til en "Kampplads" under de nye forfatninger hang sammen med den "individuelle Erhverveomsorg", der fulgte af privatejendommen og konkurrencen – herunder den fremvoksende fabriksindustriens reduktion af arbejderne til "hvide Trælle".³⁹ For

³⁷ Jf. også F.C. Sibbern: 'Angaaende Souverainitetens Indførelse i Danmark 1660 og 1661', *Søndagen*, nr. 7, 1840.

³⁸ Walter Benjamin: 'Über den Begriff der Geschichte' (1940) i samme: *Gesammelte Schriften*, 14 bd., Frankfurt a.M.: Suhrkamp 1972-89, udg. af Rolf Tiedemann & Hermann Schweppenhäuser, bd. I.2, her s. 701.

³⁹ F.C. Sibbern: *Indbydelsesskrift til Københavns Universitets Fest i Anledning af Hans Majestæt Kongens Fødselsdag den 6te October 1849*, København: Schultz 1849, s. 16, 28; Sibbern: *Meddelelser*, bd. 1, s. 209.

Sibbern hang det konstitutionelle monarki som politisk styreform således tæt sammen med fremvæksten af en rå økonomisk og social udbytning, hvor det store flertal ville blive svækket, fordi det ikke længere stod under enevældens beskyttelse. Han udtrykte en form for romantisk antikapitalisme, begrundet i det tab af organisk sammenhæng og i den fremvoksende værdirationalitet, som han bevidnede i de kapitalistiske samfundsforholds fremvækst.⁴⁰

Dette standpunkt lignede umiddelbart det, Marx og Engels i *Det kommunistiske Partis Manifest* otte år senere polemisk betegnede som 'feudal' socialisme: en kritik af det moderne bourgeoisherredømme og dets knægtelse af arbejderne som en opløsning af den gamle samfundsorden – altså, med Huntingtons udtryk, en 'reaktionær' kritik af det bestående ud fra en længsel efter det forgangne.⁴¹ Sibberns sociale kritik indgik da også i en hel strøm af nye, enevoldsvenlige kritikker af moderne social nød, der omkring 1840 blev fremført af især vækkelsesprædikanten J.C. Lindberg og det københavnske plebejerblad *Raketten*.⁴² Disses udpegning af enevældens patriarkalske omsorg som en udvej fra den moderne sociale nød stod i skarp modsætning til de erklæret 'progressive', fremtidsfordrende radikale og socialistiske standpunkter, som udvikledes rundt om i Europa på samme tid og endda vandt fodfæste i *Kjøbenhavnsposten*. Men kritikpunkterne var i store træk identiske, rodfæstet i en mere og mere akut fornemmelse af, at den moderne civilisation var truet indefra af sine egne sociale modsætninger.⁴³

⁴⁰ Jf. til romantisk antikapitalisme Michael Löwy: *Georg Lukács: From Romanticism to Bolshevism*, London: New Left Books 1979. De kapitalistiske samfundsforholds fremvækst og former i Danmark på denne tid er desværre ikke analyseret grundigere, men vigtige ansatser kan findes i Vagn Wåhlin: 'By og land. Omkring dynamikken i forholdet mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19. århundrede – et forsøg til en syntese', i Jørgen Holmgaard (red.): *Det grundtvigske bondemiljø*, Aalborg: Aalborg Universitetsforlag 1981, s. 1-74.

⁴¹ Marx & Engels: 'Manifest der kommunistischen Partei' (1848), *Marx Engels Werke*, bd. 4, Berlin: Dietz 1959, s. 482-84.

⁴² Jf. J.C. Lindberg i *Adresseavisen* 27. august og 5. september 1840; Kaj Baagø: *Magister Jacob Christian Lindberg*, København 1958, s. 99f, 109f, 349-351; 'Proclamation', *Raketten* nr. 352, 28. januar 1841, 'En lille Bøn til de liberale Blades Redacteurs', *Raketten* nr. 360, 11. maj 1841; 'Den liberale Presse', *Raketten* nr. 362, 1. juli 1841. Hertil: Asger Liebst: 'Småborgeren og skandalen. Skandalepresse og småborgerlig socialkarakter i 1830'ernes København', *Kultur og Klasse* nr. 46, 1982, s. 83-100; Uffe Østergård: 'Populistisk antikapitalisme i Danmark omkring 1840', *1800-tallet* nr. 4, 1981, s. 12-19, der også optrykker den førstnævnte artikel fra *Raketten*.

⁴³ Jf. Bertel Nygaard: "De phantastiske forskruede Forestillinger". Introduktioner til socialisme og kommunisme i Danmark før 1848', *Historisk Tidsskrift* 109 (2), 2009, s. 336-69; Steffen Auring m.fl.: *Dansk litteraturhistorie 5: Borgerlig enhedskultur 1807-48*, København: Gyldendal 1984, s. 482-95; Uffe Andreassen: 'Mellem idé og virkelighed (1840-70)' i P.H. Traustedt (red.): *Dansk litteraturhistorie. Bind 3: Fra Poul Møller til Søren Kierkegaard*, København: Gyldendal 1976, s. 359-532; samme: 'Debatten om "virkeligheden" i Danmark 1840-70', i *Nordisk litteraturhistorie – en bog til Brøndsted*, Odense: Odense Universitetsforlag 1978, s. 159-172.

Midt i den åbenlyst tilbageskuende kritik fandtes desuden impulser i retning af det endnu ikke realiserede. Opfattelsen af den gamle enevældes patriarkalske omsorg var snarere et uindløst potentiale end håndgribelig virkelighed, ikke mindst fordi det danske monarki gennem årtier selv havde indført liberalistisk begrundede reformer af den økonomiske politik.⁴⁴ Den før-liberalistiske enevælde var i 1840 en vag erindring, der kun kunne gives form ved hjælp af fantasiens utopiske generindring af en tabt friere tilstand – *anamnesis*, som Herbert Marcuse kaldte det.⁴⁵ Og i en ny kontekst, hvor forsvaret for den utopiske 'sociale' enevælde reelt måtte stride mod den aktuelt eksisterende enevælde, måtte generkendelsen af denne fortidshorisont uundgåeligt antage nye funktioner, der pr. implikation pegede frem mod noget nyt og endnu ikke eksisterende; den chokerende nyerkendelse i genkendelsen, som Ernst Bloch fremhævede ved hjælp af Aristoteles' begreb om *anagnorisis* som den skæbnesvangre erkendelse.⁴⁶ Sibberns 'reaktionære' fortidslængsel rummede dermed også en implicit fremtidsutopisk længsel efter et samfund præget af et markant højere niveau af organisk harmoni end både det aktuelt bestående og liberalisternes alternativ. Man kan karakterisere Sibberns standpunkt som det, romantikforskerne Michael Löwy og Robert Sayre har betegnet som 'utopisk romantik': et ideal, hvori en nostalgisk længsel efter en tabt eller truet organisk sammenhæng investeres i håbet om en radikalt anderledes fremtid.⁴⁷

Dette kan tjene som eksempel på, hvorledes politiske ideologier må forstås som dynamiske kampfelter, snarere end som defineret hver for sig: I selve Sibberns øjensynligt bagstræberiske kritik af moderne kapitalistiske samfundsforhold kan man se kim til den socialistiske – i et vist omfang endda anarkistiske – fremtidsutopi, som Sibbern nærmede sig senere i 1840'erne og i sine sidste årtier udfoldede i *Meddelelser af Indholdet af et Skrivt fra Aar 2135*.⁴⁸ Selve forsøget på at bremse den liberale tid i en mere organisk fællesskabs navn havde affiniteter til socialistiske kritikker af reifikation af modernitetens stadige forandringserfaring, dvs. kritikker af 'Udviklingen' eller 'Historien' forstået som magter over menneskene.

Om mere end kim og affiniteter var her dog endnu ikke tale. Sibberns konservative, antiutopiske organismetænkning anno 1840 dannede forudsætninger for hans senere socialistiske utopisme, men var samtidig kendetegnet ved endnu at indtage en klar frontstilling imod sådanne åbenlyst utopiske strategier.

⁴⁴ Jf. Ole Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*, Herning: Systime 1993, s. 107ff; Ole Hyltøft: *Danmarks økonomiske historie 1840-1910*, Århus: Systime 1999, s. 39ff.

⁴⁵ Jf. Herbert Marcuse: *Eros og civilisationen*, København: Gyldendal 1970, især s. 34f, 134-148.

⁴⁶ Michael Landmann: 'Talking with Ernst Bloch: Korčula, 1968', *Telos*, 25, 1975, især s. 178f. Til drøftelsen af Blochs og Marcuses utopiske erindringsforståelser: Vincent Geoghegan: 'Remembering the Future', Jamie Owen Daniel & Tom Moylan (red.): *Not Yet: Reconsidering Ernst Bloch* London & New York: Verso 1997, s. 15-33, her s. 21-26; foruden min artikel 'Karl Marx og fortidens utopiske potentialer', *K&K*, 114, 2012, s. 61-76.

⁴⁷ Michael Löwy & Robert Sayre: *Romanticism Against the Tide of Modernity*, Durham & London: Duke University Press 2001, s. 73f.

⁴⁸ Jf. om Sibberns egalitære vision i Schrøder *Frederik Christian*, s. 45-47.

UTOPISK RUM

Midt i den tidsutopiske længsel røbede der sig også utopiske forskydninger af de rumlige bestemmelser af den sande politiks geopolitiske rammer. Sibbern forsvarer det danske fædreland mod de liberale "Efterabere" (VII, XI), der ifølge ham ville påtvinge landet abstrakte, fremmedartede forfatningsprincipper. Men forsvaret gjaldt også her noget idealiseret: det fædreland, hvor folket og det kongelige styre eksisterede i et harmonisk forhold sammen, hvilket gjorde det muligt at inddæmme konflikter og interesseforskelle inden for folket – forskelle, der for Sibbern at se måtte anerkendes åbent.

De liberale fordrede et nationalstatsligt politisk rum, der ved en samlet nationalforsamling kunne repræsentere folket i modsætning til kongen, men samtidig måtte betragte de indbyrdes materielle, økonomiske, sociale eller kulturelle konflikter blandt statens undersåtter som udelukket fra den politiske sfære. De liberale politiske idealorden byggede på den rent fornuftsborne diskussion mellem forskellige forslag til, hvordan et forskelsfrit almenvel tjenes bedst.⁴⁹ Hermed henviste de liberale f.eks. alle sociale konflikter til det borgerlige samfunds sfære uden for staten og den politiske sfære.

Sibbern afviste derimod en samlet, forskelsløs, nationalstatslig repræsentation af 'folket' imod konge eller regering. Han ønskede i stedet at bevare stænderforsamlingernes deling efter provinsielle skel – gerne i ændrede former med to forsamlinger i stedet for de eksisterende fire, men med en opretholdelse af princippet (XV).⁵⁰ Dermed kunne han ikke kun i sociale, men også i geopolitiske henseender fastholde en anerkendelse af indbyrdes forskelle mellem nationens stænder og regionale eller lokale tilhørsforhold. Frem for at ekskludere disse forskelle fra politikens sfære stod det for ham som den politiske stats rolle at regulere disse modsætninger med henblik på at skabe 'organisk' harmoni ud af en flerhed. Dette var på sin vis et forsvar for en ældre statspatriotisk forståelse af 'fædrelandet' – med Gottlieb Japsens ord: "en fællesskabsfølelse, hvis genstand var den danske helstat, dens institutioner og symboler, herunder kongen" i modsætning til tidens nye, liberale nationalisme med dens udgangspunkt i nationen som selvstændig enhed, markeret ved sproglige forskelle og med en indbygget fordring om egen suverænitet og en statsform svarende dertil.⁵¹ Sibberns statspatriotisme var også på særlig vis forankret i hans principielle forsvar for organisk enhed af det for-

⁴⁹ Jürgen Habermas: *Borgerlig offentlighed. Offentlighedens strukturændring. Undersøgelser af en kategori i det borgerlige samfund*, København 2009 [1962]; Terry Eagleton: *The Function of Criticism*, London & New York: Verso, 1984 s. 14-17.

⁵⁰ Jf. også F.C. Sibbern: 'Angaaende Magister Monrads flyvende politiske Blade Nr. 1', *Søndagen* nr. 9 & 10, 1840.

⁵¹ Gottlieb Japsen: 'Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848', *Historie. Jyske Samlinger*, 13(1-2), 1979, s. 107-122, her s. 108. Jf. om det tidlige 1800-tals flertydige fædrelandsbegreber i Rasmus Glenthøj: *Skilsmissen. Dansk og norsk identitet før og efter 1814*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2012, s. 178ff.

skelligartede imod det, han på linje med mange andre af tidens kritiske røster så som liberalismens og den moderne tidsalders tendens til abstrakt nivellering.⁵²

Sibberns særlige forsvar for fædrelandet pegede samtidig pr. implikation mod en ganske anden geopolitisk fremtidsudvikling end de liberales nationalstatspolitik: en udvikling på helstatens grund, der måske kunne skabe muligheder for en ganske anden forståelse af regionale og kulturelle forskelligheder i organisk sammenhæng end den centraliseringspolitik, som blev det fremherskende mål.⁵³ Sibberns konservative fremtidsvision udgjorde således også i rumlig henseende et klart alternativ til den liberale nationalstatsutopi.

Sammenlignet med den mere formelt-nivellerende betragtning af borgeren, der indgik i de liberales nationalisme, kunne man her se en højere grad af essentialisering af såvel standsforskelle som regionale forskelle. Alligevel er det signifikant, at Sibbern ikke forbandt sådanne forskelle med præcise, substantielle angivelser af eviggyldige standsmæssige eller regionale identiteter. Hans bestemmelser af dette forblev stort set tomme og dermed i princippet åbne for fremtidige forandringer – i modsætning til f.eks. fastlåsningen af standsformer i konservative godsejertanker fra 1848 om et dansk rigsråd baseret på arvelige poster til de fremmeste blandt de privilegerede stænder eller det mere ligefremme forsvar for helstaten hos f.eks. A.S. Ørsted.⁵⁴

TEKSTEN SOM VÅBEN I OFFENTLIGHEDEN

Ud over tekstens forskydninger fra det empirisk bestående til et fremtidsutopisk rum lå der utopiske funktioner i teksten selv, betragtet som en politisk handling. De konservative politiske subjektiveringer i Danmark omkring 1840 markerede en kollektiv erkendelse af, at det var nødvendigt for den gamle enevældes tilhængere at indgå i nye former for politisk praksis. Man måtte bekæmpe de liberale med deres egne midler, så at sige – også selv om man længe havde lagt afstand til disse politiske kampmidler som led i den aktuelle krise og ikke mindst dens ubehøvede, liberale udtryk. For enevoldsvennerne ville alternativet til at snavse sig til i denne kamp være at overlade kampen om den offentlige mening helt til de liberale.

Dette engagement førte enevældens støtter ind i en signifikant performativ modsigelse: Den politiske subjektivitet, som Sibbern selv udøvede med sin tekst, stod i modsætning til den undersåtposition og ydmyghed over for monarkens fortsatte politiske magtudøvelse, som den samme tekst udtrykkeligt forsvarede.

⁵² Jf. f.eks. Søren Kierkegaard: 'En literair Anmeldelse', i A.B. Drachman, J.L. Heiberg og H.O. Lange (udg.): *Søren Kierkegaards samlede Værker* (2. udg.), bd. 8, København: Gyldendal 1926, især s. 91-115.

⁵³ Jf. understregningen af kampe på denne tid mellem det regionale og det nationale: Frandsen *Kampen*.

⁵⁴ Jf. f.eks. J.B. Scavenius: *Endnu et Par Ord om den paatænkte danske Rigsforfatning*, København: C.A. Reitzel 1848; A.S. Ørsted: *For den danske Stats Opretholdelse i dens Heelhed. En historisk statsretlig Undersøgelse*, København.: C.A. Reitzel 1850.

Tekstens egen subjektivitet stred mod den monarkiske subjektivitet, den henviste til.⁵⁵ Hermed var det ikke længere overladt til kongen eller regeringen at udkæmpe deres egne kampe, dvs. at udøve deres egen politiske subjektivitet. Sibbern adresserede heller ikke kongen med en anmodning om at tilgodese dette eller hint standpunkt, sådan som det var både kutyme i tiden og officielt princip for de eksisterende rådgivende stænderforsamlinger. Tværtimod kæmpede han i den moderne politiske offentlighed på den monarkiske subjektivitets *vegne*: Han greb, som han selv skrev, "til Pennen, som et Væрге og Sværd, for Høitstaaende" (X). Mens teksten udtrykkeligt forsvarede enevældens ideologi, fungerede den allerede inden for en ny ideologisk praksis, baseret på aktører inden for en moderne politisk offentlighed.⁵⁶ Med andre ord: Sibbern kæmpede *for* kongemagten, fordi denne kongemagt ikke længere kunne tages for givet over for en moderne offentlighed, der blev fremstillet som folkets organ snarere end kongens.

Sibbern henvendte sig da også til den bredest sammensatte masseoffentlighed, han kunne få kontakt med gennem et enkelt organ: *Adresseavisens* læsere. *Adresseavisen* var et dagblad, som indtil tronskiftet ikke havde været synderligt politisk engageret. Som titlen antydede, var dets hovedindhold offentlige bekendtgørelser, annoncer, klasselotteriets trækningslister osv. Når Sibbern valgte at publicere sin antiliberale svada i netop dette blad, skyldtes det ikke kun, at denne avis lå uden for de liberales indflydelsessfære, men også at han her ville kunne nå et andet publikum end de liberale blades kernelæsere. Juristen Tage Algreen-Ussing havde i en bekymret status over almuens læsning i København i 1830'erne bemærket, at de blandt almuen, som overhovedet læste, orienterede sig i almanakker, underlødige spådomslitteratur og *Adresseavisens* annoncer.⁵⁷ Sibbern forklarede tilsvarende sit valg af medie ved, at dette blad havde sine læsere "ligesaavel i de *høieste* Stænder som i de *laveste*" (XII). Hans tilsigtede publikum i *Adresseavisen* kunne dermed skabe forbindelse fra den legitime politiske offentlighed til grupper, der lå uden for den.⁵⁸

Den kamp, som han hermed engagerede sig i, gjaldt ikke blot forsøget på at vinde en bredere offentligheds opbakning. Den var også en kamp om magten til at tale

⁵⁵ Jf. analysen af den spaltede subjektivitet i Machiavellis *Fyrsten* hos Louis Althusser: *Machiavelli and Us*, London & New York: Verso 1999, s. 26.

⁵⁶ Jf. bestemmelsen af ideologi som sociale praksisformer i Louis Althusser: *Ideologi og ideologiske statsapparater*, Århus: Grus 1983, især s. 41-49.

⁵⁷ Tage Algreen-Ussing: 'Om den simple Mands Læsning', *Dansk Ugeskrift*, 158-159, 1835, s. 17-35.

⁵⁸ Om det virkelig lykkedes ham at opnå en så bred appel, er mere tvivlsomt. Sibberns selv for sin samtid påfaldende tungtlæssede prosa stod f.eks. i kontrast til den på flere måder mere moderne enevoldsvenlige, vakte agitator Lindberg. Det virker troligt, hvad en politispion i samtiden bemærkede: at kun "faa læse hvad Sibbern skriver i Adr[esse-] Avisen, men derimod Mange hvad L[ind]berg skriver." [Kai Baagø: *Magister Jacob Christian Lindberg*, København: Gad 1958, s. 350] Jf. også Poul Kallmoes' bemærkning om Sibberns "manglende Evne til at føre Pennen let og flydende" – Kallmoes: *Sibbern*, s. 121.

på denne offentligheds vegne – en kamp om, hvilke talsmænd og standpunkter i den politiske offentlighed, der kunne fremstå som den mest legitime repræsentant for 'folket' eller 'nationen', eller hvilke særlige sociale grupper, der udgjorde folkets eller nationens 'kerne'. For de liberale forkæmpere i denne politiske offentlighed lå svaret lige for: Folket havde sit retmæssige talerør i borgerskabet, som i kraft af sin økonomiske foretagsomhed og individuelle dannelse havde vist sig dueligt og selvstændigt, og som derfor kunne hæve sig over materielle særinteresser med henblik på at udpege det 'almene vel' for nationen som helhed. Denne sociale klasse udgjorde – heldigt nok – samtidig grundstammen i den liberale politiske bevægelse, der gjorde krav på at tale for forfatningsreformer i 'folkets navn'.⁵⁹

Sibbern tilhørte selv de dannedes kreds, og han var helt enig med de liberale i, at "*Mængden*" ikke var skikket til at træffe afgørende beslutninger, fordi dens kundskaber var "saare, saare løse og forvirrede, saare overfladiske og høist ufuldkomne" (IX). Men han angreb den liberale fordring om hegemonisk repræsentation af folket direkte. De liberale "kaldes *Folket*, skjøndt de ikke udgjøre Mere, end maaskee et hundrede Mænd" (VII). Han fandt i stedet folkets kerne i dens regering – om end atter med en karakteristisk forskydning fra empirisk virkelighed til idealitet og potentialer: "Regjeringsmændene ere jo ei blot *Landets Sønner*, men skulle jo endog være Kjærnen af den *bedste Deel* af Landets Sønner" (XVII) – den påfaldende overgang mellem verberne, fra 'er' til 'skal', røbede normativiteten i udsagnet som helhed. Af samme grund kunne en "*sand* folkelig Regjering" ifølge ham heller ikke realiseres under det konstitutionelle system, hvor kun en bestemt klasse ville vinde frem (XXI). Den måtte realiseres gennem det rene monarki, altså gennem en videreudvikling af enevælden på dens eget grundlag. Men som det fremgik ovenfor, var her reelt tale om et politisk styre, som verden endnu ikke havde set – en konservativ fremtidsutopi.

DEMOKRATISK HANDLING

Tekstens egen performative subjektivitet og den royale politiske subjektivitet, som den hævdede at værne om, pegede begge mod en tredje form for tilskrivning af subjektivitet, der forblev implicit i teksten: *Folkets* subjektivitet. I selve bestræbelsen på at nå de bredere masser i offentligheden gik Sibberns henvendelse som nævnt hinsides de snævre rammer for legitim dannelsesborgerlig politisk offentlighed. I denne henseende kan teksten læses i et performativt perspektiv som udøvelsen af et latent demokrati eller en indirekte demokratiserende handling – i strid med dens indholdsmæssige afvisning af nogle af kernepunkterne i demokratiet som styreform (folkevalgt lovgivende forsamling, politisk bemyndigelse af den store masse osv.), for slet ikke at tale om demokratiet som *begreb*,

⁵⁹ Nygaard 'Monrad'; Bagge 'Akademikerne'.

som praktisk talt ingen på denne tid endnu bekendte sig åbent til.⁶⁰ Uanset at hans hensigt ikke var en formel bemyndigelse af folket i afgørende politiske sager, var han i sin bejlen til en bredt sammensat offentlighed allerede begyndt at handle offentligt, *som om* folkets bredere lag besad en politisk autoritet, hvis støtte og anerkendelse var nødvendig.⁶¹ Dette var endnu ikke nogen ligefrem demokratisk ideologisk praksis, men heller ikke længere nogen enevældig ideologisk praksis.

Man kan belyse denne indirekte demokratisering i et uafklaret grænseland mellem demokratiske og enevældige herredømmelegitimeringer ved hjælp af Jacques Rancières opfattelse af demokrati. Her ses demokrati ikke som en særlig institutionel orden eller styreform – 'politiorden', som Rancière kalder det – men som den praktiske udøvelse af en basal lighedsforudsætning, hvori de hidtil politisk uberettigede anfægter de herskende rammer for offentlig deltagelse og hævder deres berettigelse som parter i den offentlige debat. Disse demokratiske handlinger ses ifølge Rancière kun som episodiske undtagelser. Men de ligger latent i selv de mest hierarkiske forhold mellem de magtfuldes tale, og de politisk 'usynlige' elementer, der adresseres med denne tale. Og gennem de demokratiske anfægtelser af de herskende ordener rekonfigureres forholdene mellem de dele af samfundet, som er 'synlige' i den offentlige debat, og de dele, der er 'usynlige'.⁶²

Sibberns anfægtelse af det liberale dannelsesborgerskabs krav på hegemonisk repræsentation af folket kan ses som et led i en sådan rekonfiguration af forholdet mellem den 'klassiske' borgerlige offentligheds synlige talere og en brede-
re, 'usynlig', lyttende offentlighed. Denne talehandlings demokratiske tendenser var uundgåeligt tvetydige – i et grænseland mellem den latente og den praktise-
rede lighed: Sibbern anfægtede ikke den bredere masses udelukkelse fra politisk
taleret, men han appellerede til den som en lyttende masse, hvis opbakning han
anglede efter i kampen mod de liberale hegemonifordringer. Massen skulle nikke
i tilslutning, ikke blande sig i debatten. Ikke desto mindre var selve behovet for
den bredere masses tilslutning en synliggørelse af den autoritet, som folket udø-
vede over ikke blot taleren selv, men hele det politiske liv.⁶³

⁶⁰ Jf. Jeppe Nevers: *Fra skældsord til slagord. Demokratibegrebet i dansk politisk historie*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2011; Bertel Nygaard: 'Demokratibegrebets gennembrud i Danmark i 1848', *Historisk Tidsskrift*, 111, hft. 1, 2011, s. 37-73.

⁶¹ Jf. Slavoj Žižeks bestemmelse af ideologi som performative handlinger, der konstituerer vores virkelighedsopfattelse og frembringer deres eget grundlag ved ganske enkelt at blive udført, *som om* de var selvfølgeligheder – Žižek: *The Sublime Object of Ideology*, London & New York: Verso, 2008 [1989]; samme: 'The Spectre of Ideology' i samme (red.): *Mapping Ideology*, London & New York: Verso 1994, s. 1-33.

⁶² Jf. Rancière *Disagreement*; Jacques Rancière: *The Politics of Aesthetics*, London: Continuum 2004; samme: *Hatred of Democracy*, London: Verso 2007.

⁶³ Sibberns artikelserie fik da også et ekko i dele af tidens offentlighed, som ellers sjældent forholdt sig udtrykkeligt til politik. Skandalebladet *Raketten*, der især henvendte sig til hovedstadens jævne befolkning og havde et horn i siden på det liberale dannelsesborgerskab, anerkendte Sibbern som talsmand for sine holdninger og opfordrede ham til at udgi-

Midt i forsvaret for monarkens suverænitet og udøvelsen af talerens og hans sociale klasses autoritet åbnede Sibberns tekst som talehandling således for *folkets* suverænitet – og dermed dets potentielle politiske subjektivitet, dvs. en ganske anden ikke-eksisterende fremtidsudsigt end den, der fremgik af Sibberns bevidste indholdsbestemmelse af sin politiske position. Den ideologiske magtudøvelse over massen blev her næret af en underliggende længsel efter noget endnu ikke eksisterende – et demokratisk 'endnu ikke', der gik langt hinsides skribentens egne erklærede hensigter.⁶⁴

KONKLUSION

Midt i en antiutopisk argumentation til forsvar for den herskende enevælde imod en liberalt domineret offentlighed rummer F.C. Sibberns artikel fra 1840 således stærke impulser i retning af noget endnu ikke bestående, dvs. et paradoksalt utopisk indhold, der tegner et alternativ til de øvrige politiske ideologiers utopiske implikationer. Her er tale om elementer til fremtidsorienteret utopi, som orienterer sig frem mod videreudviklede og rendyrkede potentialer inden for det bestående. Men det fremtidsutopiske i teksten er først og fremmest forankret i aktuelle politiske perspektiver og handlinger. Det udspringer af nutidsbehov og er med til at styrke kritikken af og modstanden mod de elementer inden for nutiden, som konservatismen definerer sig imod. Og den utopiske fremtidshorisont er med til at forme såvel det billede af fortid, tradition og historie, der indgår som centralt element i den konservative politiske ideologi, som særlige opfattelser af det rette rum for denne utopisk forpligtede politik. I alle disse henseender rummer Sibberns tekst specifikke kendetegn, der selvsagt ikke uden videre kan hævdes at udtrykke en almen politisk-ideologisk kategori, men dog kan relateres til mere generelle grundbetingelser ved konservatismens situationelt betingede forsvar for det 'sande' bestående i situationer, hvor det forekommer den konservative truet.

Tilsvarende peger analysen i alle disse henseender på et behov for at forstå moderne konservative politisk-ideologiske positioner som varianter af moderne politik. Konservative politisk-ideologiske ytringer retter sig ofte kritisk mod de moderne politiske offentligheds karakteristisk funktionsmåder, men er samti-

ve artikelserien i bogform. 'Opfordring til Hr. Professor Sibbern', *Raketten* nr. 355, 4. marts 1841.

⁶⁴ Senere drog Sibbern udtrykkeligt den konklusion, at den ypperste styreform måtte være den, hvori "Folket selv virkelig kommer til selv at være det hele sig selv regjerende Folk" – Sibbern: *Nogle Betragtninger*, s. 27. Denne idealtilstand, som for Sibbern tegnede sig uhyre fjernt, var efter alt at dømme et direkte demokrati. Denne styreform forudsatte for ham også den særlige form for 'kommunistisk' ejendomsfællesskab, som han forsvarede i slutningen af 1840'erne og videre i sin utopi *Meddelelser* – en i sig selv bemærkelsesværdigt konsekvent videreudvikling af hans romantiske antikapitalisme. Jf. i den forbindelse også hans beskrivelse af "Selvregjeringsvæsenet" i den utopiske vision og hans måske ligefrem anarkistiske (men dog langt fra entydige) formuleringer om frigørelsen fra "hele Fortidens og hine Landes hele Stats- og Regjeringsvæsen" – Sibbern: *Meddelelser*, bd. 2, s. 412f.

dig selv betinget af disse funktionsmåder – på særlig vis og med særlige kendetegn, men grundlæggende på lige fod med de øvrige moderne politiske ideologier og deres utopiske indhold.

BERTEL NYGAARD

LEKTOR, PH.D.

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND

AARHUS UNIVERSITET

BERTEL.NYGAARD@HUM.AU.DK

ABSTRACT

The political ideology of conservatism may be defined by its defence of established social orders against utopian projects of social renewal. But conservative anti-utopianism may conceal utopian functions deriving from specifications and displacements within conservative designations of the established order. This is studied here through a series of articles written in 1840 by the Danish professor of philosophy F.C. Sibbern, defending the established absolutist rule of his country against the Liberal opposition with its demands for a fundamental change in the polity. In this case, an anti-utopian attack against Liberal visions were based on idealized and symbolically charged accounts of a so-called 'pure' monarchy essentially different from the concrete historical forms of the Danish absolutist rule it was supposed to defend. Thus, Sibbern's defence of the established order of his own historical present also contained alternative utopian demands, a longing for social conditions not yet established.

BONDEFRIHED OG ANDRE VERDENSBILLEDER

IDEHISTORISKE STUDIER AF B.S. INGEMANN'S
DANMARKSHISTORIE 1824-1836

■ LONE KØLLE MARTINSEN

1796:

En Dag saae han en Marionet-Farce, der blev spillet af nogle omreisende Gjøglerne i en Bondegaard. Der blev snakket en hel Del med grove og pibende Stemmer, som han ikke forstod – der var megen Tummel og Skrigen. Endelig blev der opreist et Stillads med en lille Træmaskine paa Bræderne, og under Larm af Trommer Piber og Skrig blev der hugget Hovedet af to kronede Trædukker. Det var Tidsalderens største Tragødie, der her var bleven til en Leg for Børn og Almuesfolk, som loe og morede sig derover ret lystigt. At det dog har gjort et andet Indtryk paa den lille forbausede Tilskuer fra Præstegaarden, og at han forud maatte have opfattet nogle Forestillinger om de Rædselsbilleder, man her legede med, synes klart, medens han endnu over 60 Aar derefter ikke har forglemt den uhyggelige Klang af hine kronede Trædukkkehoveders Rullen paa Fjællebodbræderne.¹

Ovenstående tekst er en barndomserindring af den danske forfatter og poet Bernhard Severin Ingemann (1789-1862). Den finder sted i digterens barndomsland Falster, hvor Ingemann voksede op som yngste søn i en præstefamilie. Vi hører om et skuespil, hvor scenen er sat for to af tidens mest omdiskuterede historiske begivenheder: Henrettelserne af det franske kongepar, Ludvig d. 16. (1754-1793) og Marie Antoinette (1755-1793) på Place de la Révolution i henholdsvis januar og oktober 1793 i Paris. Disse historiske begivenheder synes den lille tilskuer malerisk at gennemleve denne dag i bondegården. Barnet bryder sig ikke om denne form for komik. Eller historie. Selv om erindringen ikke nødvendigvis afspejler, hvad Ingemann som barn var vidne til denne dag, så indikerer beskrivelsen af, hvordan han med en gysen endnu som voksen kan genkalde sig lyden af de afkappede dukkehoveders rullen på scenebrædderne, at Ingemann ikke bifaldt et

¹ B.S. Ingemann: *Levnetsbog I-II og Tilbageblik paa mit Liv og min Forfatter-Periode fra 1811-1837*, udgivet efter digterens manuskripter af Jens Keld, Det danske Sprog- og Litteraturselskab, København: C. A Reitzels Forlag 1998, s. 91.

af disse blodige udfald af Den Franske Revolution – erindringsforskydning eller ej. Hverken i 1793, hvor begivenhederne rent faktisk finder sted, i 1796, hvor det historiske drama opføres som skuespil, eller omkring 1860-62, hvor erindringen er nedfældet. Tilbage til gerningsstedet i bondegården synes drengen med andre ord at være blevet ramt af det, som historikeren Stephen Greenblatt har beskrevet som *a touch of the real*.²

En af de mest ombejlede litteraturteoretiske retninger inden for (også) historiefaget har været den fra USA importerede New Historicism.³ Retningen udgør sammen med andre læsestrategier, hvad man under ét har kaldt den 'sprog-lige vending' i humanvidenskaberne.⁴ Med den sproglige vending har forskere for længst påvist, at den traditionelle opdeling mellem politiske og litterære kilder ikke er frugtbar, men at betydningsdannelse cirkulerer og aflejres i alle former for tekster. At selve sproget, den litterære italesættelse af verden, uanset hvor fiktiv den end er, i sig selv er et muligt objekt for videnskabelig historisk undersøgelse.

Selv om vi i Danmark har diskuteret og debatteret den sproglige vending på mange leder og kanter,⁵ så er der stadig en skarp opdeling imellem netop politiske tekster på den ene side og litterære tekster på den anden side: "Det bemærkelsesværdigt skarpe brud mellem litterær og politisk offentlighed er blevet påpeget, men i mindre grad udfoldet i historiske undersøgelser."⁶ Dette paradoks diskuteres også i det nyeste nummer af *The American Historical Review*, hvor der bl.a.

² Stephen Greenblatt: "The Touch of the Real", *Representations* 59, 1997, s. 14-29.

³ Der er en omfangsrig litteratur om New Historicism, i artiklen her er fortrinsvis brugt: Stephen Greenblatt: *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*, California: University of California 1988; Stephen Greenblatt: *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*, Chicago: Chicago University Press 1983; Levinson, Butler, Hamilton, McGann (eds.): *Rethinking Historicism: Critical Readings in Romantic History*, Oxford: Blackwell 1989; Aram H. Veaser: *The New Historicism*, Routledge 1989; Stephen Greenblatt (ed.): "Towards a Poetics of Culture", i *Learning to Curse. Essays in Early Modern Culture* Routledge 1990, s. 146-160; Brook Thomas: *The New Historicism and other Old-Fashioned Topics*, Princeton: Princeton University Press 1991; Veaser, Aram H (ed.): *The New Historicism Reader*, Routledge 1994; Kevin Sharpe: *Reading Revolutions. The Politics of Reading in Early Modern England*, Yale: Yale University Press 2000, s. 11-27; Catherine Gallagher &, Stephen Greenblatt (eds.): *Practicing New Historicism*, Chicago: University of Chicago Press 2000; Jürgen Pieters: *Moments of Negotiating: The New Historicism of Stephen Greenblatt*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2000; Claus Møller Jørgensen: *New Historicism – Introduktion og diskussion*, på: www.historie-nu.dk (29.10.2012).

⁴ Oversat fra det engelske udtryk 'the linguistic turn'. Den sproglige vending dækker, helt kort, over det forhold at sproget ikke blot er et arbejdsredskab til at etablere mening, men i sig selv konstituerer mening.

⁵ Temanummeret "Findes historien – virkelig"? *Den jyske historiker*, nr. 50 kom næsten til at fremstå som et monument over (også) den danske diskussion af den sproglige vending. Anledningen var den amerikanske litteraturhistoriker Hayden Whites (på det tidspunkt) over tyve år gamle bog, *Metahistory: The Historical Imagination in the Nineteenth Century*, Baltimore: John Hopkins 1973.

⁶ Bertel Nygaard: "De phantastiske forskruede Forestillinger. Introduktioner til socialisme og kommunisme i Danmark før 1848", *Historisk Tidsskrift*, 109 (2), 2009, s. 337.

spørger ind til, hvad det så egentlig var, at den sproglige vending (blandt mange andre vendinger) bragte med sig?⁷ Den skulle gerne have affødt historiske arbejder, der på én gang er både empirisk funderede og teoretisk reflektive. Særligt det sidste gjorde sig gældende i den danske kontekst, hvor en del værker hen over 2000 udkom om netop de teoretiske præmisser for at kunne skrive meningsfuldt om fortiden i lyset af den sproglige vending.⁸ Ikke mindst stod et opgør med den danske kildekritik og dens ophav højt på dagsordenen.⁹ I relation hertil er de empirisk funderede undersøgelser, hvor fiktion inddrages, underligt fraværende. I den danske debat synes der med andre ord stadig at mangle konkrete empiriske studier, der viser, *hvordan* fiktionsprosa frugtbart kan anvendes i en historiefaglig sammenhæng, samt ikke mindst, *hvad* det kan føre til af historisk erkendelse. Det er problemstillingen for denne artikel, der med New Historicism som analytisk referenceramme¹⁰ og inspiration tager udgangspunkt i de historiske digte og romaner, som Ingemann var ophavsmand til mellem 1824 og 1836.¹¹

Artiklen er struktureret i fire afsnit, som jeg har valgt at kalde *verdensbilleder* med reference til den forestilling i New Historicism, at flere forskellige verdensbilleder kan cirkulere i det samme værk.¹² At der i alle kontekster og til alle tider cirkulerer forskellige ideologiske forestillinger om den verden, undersøgelsesobjektet er til stede i, samt ikke mindst, hvordan også *forskersubjektet* er vævet ind i en historisk kontekst i forhold til de kilder og de problemstillinger, han eller hun arbejder med. Et verdensbillede er dermed et fortidigt erfaringslag, der

⁷ AHR Forum. "Historiographic 'Turns' in Critical Perspective", *The American Historical Review*, 117 (3) 2012.

⁸ Et par eksempler: Carsten Tage Nielsen og Mads Mordhorst: *Fortidens spor, nutidens øjne: Kildebegrebet til debat*, Roskilde: RUC 2001; Claus Møller Jørgensen og Carsten Tage Nielsen: *Historisk analyse- nye teorier og metoder* Roskilde: RUC 2001; Per H. Hansen og Jeppe Nevers: *Historiefagets teoretiske udfordring*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2004.

⁹ Dorthe Gert Simonsen: *Tegnets tid*, København: Museum Tusculanum 2003; Jeppe Nevers: *Kildekritikkens begrebshistorie* Odense: Syddansk universitetsforlag 2005. Desuden bør Mads Mordhorst upublicerede ph.d. afhandling nævnes, *På sporet af historien*, København: Københavns Universitet 2002.

¹⁰ Og netop kun referenceramme, da strategien, som mange andre postmoderne læseretninger ikke er en model man fiks og færdig kan putte ned over historiske problemstillinger. Som Greenblatt og Gallagher skriver: "new historicism is not a coherent, close-knit school in which one might be enrolled or from which one might be expelled." Greenblatt, Gallagher: *Practising New Historicism*, s. 5.

¹¹ Følgende udgaver er brugt: B.S. Ingemann: *Valdemar den Store og hans Mænd: Et Historisk Digt i To Dele* København: Hus og Hjems Forlag 1913; B.S. Ingemann: *Valdemar Seier*. Tekst-udgivelse, efterskrift og noter af Marita Akhøj Nielsen. Danske Klassikere. Det Danske Sprog og Litteraturselskab, København: Borgen 1987; B.S. Ingemann: *Erik Menveds Barn-dom*, København: Hus og Hjems Forlag 1913; B.S. Ingemann: *Kong Erik og de Fredløse*, København: Hus og Hjems Forlag 1913; B.S. Ingemann: *Prinds Otto af Danmark og hans Samtid*, København: Hus og Hjems Forlag 1913; B.S. Ingemann: *Dronning Margrete. Et historisk digt i 10 sange*, København: C. A. Reitzel 1997.

¹² Simonsen: *Tegnets Tid*, s. 31-38.

først giver mening ved et nutidigt forfatterobjekt. Også Ingemanns fiktionslitteratur repræsenterer og cirkulerer elementer fra forskellige samtidige kontekster. Mere specifikt kan disse kontekster udkrystalliseres i en række fagtraditioner som historiografi, jura og politisk idéhistorie. Kontekster, som Ingemann via kreative omskrivninger og fiktive virkemidler endelig præsenterer for os som *sine* verdensbilleder. Dialektikken mellem før og nu, mellem fortid og nutid er dermed særligt fremtrædende. Selv om New Historicism er inspireret af marxismen og ideologikritikken herfra, så er det en afgørende forskel, at studier inden for New Historicism afviser den mekaniske påvirkning fra samfund til individ, som er kendetegnende i ideologikritikken. Tværtimod anskues en dynamisk udveksling mellem samfund og individ som den måde, man mest frugtbart kan anskue et literært værk på. Fra denne tankegang stammer begreber som *negotiation*, *transformation*, *exchange* og *circulation*, som er nogle af de kernebegreber, der arbejdes med, og som vi kommer ind på nedenfor.

Det første verdensbillede i denne artikel er beretningen om, hvordan ideen til at arbejde Ingemanns tekster ind i en politisk kontekst opstod. Det er mit verdensbillede, som samtidig også bliver en ny kontekst, hvori Ingemanns historiske romaner og digte læses. Et forskersubjekt, der stadig i dag, anno 2012, må forholde sig til samme genstandsfelt, som også er objektet for Ingemanns historiske litteratur: Det danske monarki, der dengang som nu er aktuelt.

I det andet verdensbillede vil jeg søge at påvise, hvordan en af dansk historieskrivnings grundmyter, den oprindelige bondefrihed, cirkulerer i Ingemanns litteratur. Dette element knytter sig til dansk historiografi og den måde, som danske historikere har absorberet europæiske ideer på i deres tænkning om det danske monarki.

Det tredje verdensbillede omhandler den danske variant af monarkisme, og hvordan den blev forsvaret af danske skribenter fra oplysningstiden og endnu frem til det tidspunkt, hvor Ingemann skrev sine værker. I dette verdensbillede præsenteres den danske embedsmand og jurist Jacob Mandix (1758-1831), hvis værker og holdninger har haft afgørende indflydelse på den måde, som Ingemann repræsenterer det danske monarki på.

Fra den politiske idehistorie bevæger vi os over i juraen. I dette fjerde og sidste verdensbillede argumenterer jeg for, at Ingemann repræsenterer de retspolitiske tanker, der blev hævdet gældende for Danmark fra oplysningstiden og frem, til trods for at styreformen i Danmark var enevældig. Ingemann peger på muligheden af at etablere et ideelt monarki via retsstaten, eksemplificeret i forskellige fiktive strafferetsprocesser.

Disse fire verdensbilleder (forskersubjektet, bondefrihedsmysten, den danske variant af monarkisme og den ideelle retsstat) repræsenterer små afsluttede enheder, der dog hænger sammen, nemlig som en *narrativ* fortælling. Både i relation til Ingemann, de værker, der her er genstand for analysen, og her i denne artikel. Jeg kunne have valgt at fokusere på kun ét verdensbillede, f.eks. bondefrihedsmys-

ten,¹³ folkebegrebet,¹⁴ Ingemanns kristne metafysik eller noget helt tredje. Disse elementer er mindst lige så vigtige for en forståelse af værket som de her udvalgte. Desuden ville en fokusering på kun ét verdensbillede have givet en mere fyldig og detaljeret analyse. Imidlertid er det en pointe med artiklen at vise, at Ingemanns tekstunivers bekræfter grundlæggende ideer hos New Historicism, nemlig at historiske og litterære tekster blander sig med hinanden, ofte i et virvar af konstellationer og diskurser, der dog ikke nødvendigvis gør, at en samlet, stabil mening derved går tabt. Tværtimod. For uanset, hvilket verdensbillede der var blevet udvalgt til en nøjere analyse, er det sikkert, at alle verdensbilleder, som er repræsenterede hos Ingemann, er skrevet med én intention for øje: At nære og forsvare den danske variant af monarkisme, herunder at påpege mulige scenarier for det ideelle monarki.

I artiklen vil jeg forsøge at være teoretisk reflektiv i en konstant vekselvirkning mellem empiri og teori/metode. For hvad er det, vi gør, når vi arbejder os hen imod resultater, der gerne skulle give ny indsigt til faget? Hvordan ser processen ud, og hvilke valg og fravalg blev taget undervejs?¹⁵

VERDENSBILLEDE I: I BEGYNDELSEN VAR KONGEBØGERNE¹⁶

Egentlig skulle min afhandling ikke omhandle B.S. Ingemanns historiske digte og romaner alene, mens jeg i fire år opholdt mig ved European University Institute i Firenze. Min ide var et komparativt studie, der skulle bygge på forskellige landes historiske litteratur, som fra 1814 blev udgivet i kølvandet på Walter Scotts (1771-1832) romaner, der sædvanligvis betegnes som de første i genren *historisk roman*.¹⁷ Med dansk som modersmål kastede jeg mig over genrens danske eksponent, som er

¹³ Lone Kølle Martinsen: "This Time as Romantic Fiction: Monarchism and Peasant Freedom in the Historical Literature of B.S. Ingemann 1824-1836", *Romantik 01, Journal for the Study of Romanticisms*, s. 103-125, Aarhus: Aarhus University Press 2012.

¹⁴ Folkebegrebet hos Ingemann er måske i virkeligheden det vigtigste semantiske felt, hvilket ikke er en tilfældighed al den tid begrebet sandsynligvis er århundredets mest betydningsfulde politiske begreb. Imidlertid fandt jeg begrebet for omfattende til at kunne rummes i denne artikel, ikke mindst fordi det er det begreb, der mest tydeligt gennemgår en forandring, de tolv år som Ingemanns værk var undervejs. En artikel herom er undervejs: Lone Kølle Martinsen: *Almugi, Mob, Rabble and Crowd: The Concept of Folk in the Popular Literature of B.S. Ingemann* (under fagfælle-bedømmelse). For en generel udredning af folkebegrebet i Danmark må henvises til: Ove Korsgaard: *Kampen om folket. Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år*, København: Gyldendal 2004.

¹⁵ Den franske historiker Michel de Certeau's fire essays om historikerens praksis og gerning er stadig eksemplarisk. De Certeau: *Spor af historien*, København: Stjernebøgernes kulturbibliotek 1975.

¹⁶ Sådan blev værkerne kaldt folkemunde, og det er et tilnavn jeg for nemheds skyld vil beholde her.

¹⁷ Den første, der tager genren under videnskabelig behandling, er Georg Lukács: *Der Historische Roman*, Berlin 1937. Skønt Lukács ikke længere kan stå uimodsagt, argumenterede han for det af genrens kendetegn, der stadig er den bærende præmis for dens idegrundlag, nemlig at genren er en replik til, og en afspejling af, den kontekst den opstår i, snarere end den fortid den behandler.

Ingemann. Jeg lagde ud med at anskaffe mig alle Ingemanns historiske værker, først på dansk, siden på engelsk. Ikke overraskende for tiden og genren er alle Ingemanns historiske værker oversat til de fleste, større europæiske sprog engelsk, fransk og tysk allerede før 1850.¹⁸ Jeg havde en idé om, at jeg ved at sammenligne genren på kryds og tværs kunne dekonstruere forestillingen om noget særligt 'dansk', 'engelsk' eller 'tysk'. Jeg ønskede at undersøge, hvilke elementer, der var konstituerende for genren, særligt i et europæisk perspektiv. Det var min problemstilling.

Ingemanns Kongebøger har et omfang, der modsvarer, hvad vi i dag regner som knap 3.000 normalsider. De er nedfældet i to historiske digte og fire historiske romaner, som alle er affattede i en mere eller mindre sammenhængende periode mellem 1822 og 1836, mens Ingemann var ansat som lektor ved Sorø Akademi. Værkerne er ikklædt en sproglig klædedragt af højtravende sprog og nationalromantik. En litteraturanalyse afslører, hvordan handlingsrammen i Kongebøgerne strækker sig over ca. 250 års dansk, men også nordisk historie. Vi følger borgerkrigene i Danmark fra ca. 1150: Fra Valdemar den Stores (1131-1182) magtovertagelse af Danmark til kroningen af Dronning Margrethe d. I (1353-1412) i Kalmar i 1398. Imellem disse to yderpunkter udfoldes et handlingsscenario, der finder sted over en stor del af Europa, dog fortrinsvis inden for den daværende danske helstat. I alle værker optræder et imponerende galleri af mere eller mindre historiske personer. Alene i romanen *Valdemar Seir* (1826) optræder der mere end 120 eksistenser: Havfruer, hekse og trolde, harniskklædte kæmper, skønne møer og raske svende bor alle i Ingemanns univers.¹⁹ Der er tale om en hjem-ude-hjemskabelon, hvor konge og folk går grueligt meget igennem, indtil begge parter i harmonisk samhørighed og med kristendommen som ledestjerne løser de opståede kriser sammen. En model, der ligner andre historiske romaner, og som kunne tjene som eksempel for enhver banal aktantmodel. Jeg begyndte at tvivle på mit projekt. Ville jeg ikke blot få bekræftet, godt nok i en transnational kontekst, at historisk fiktlitteratur var spundet over den samme nationalromantiske læst, hvad enten det var Ingemann, Scott eller Dumas, der var under lup?

Sideløbende med mine livtag med Kongebøgerne fulgte jeg kurser hos professor Martin van Gelderen, der forsker i republikanismens historie. Han har bl.a. udgivet *Republicanism: A Shared European Heritage* sammen med idéhistorikeren Quentin Skinner fra Cambridge University.²⁰ Det var van Gelderen, der i første omgang ledte mig på sporet af de første konturer til en læsestrategi, men også en ny problemstilling. Det skyldtes først og fremmest diskussioner om monarkisme og republikanisme i de seminarer, hvor vi som stipendiater fra flere for-

¹⁸ Fra 1827 er værkerne oversat til engelsk, finsk, fransk, hollandsk, norsk, svensk og tysk. Se Kristian Nielsen: *Bibliografi over B.S. Ingemanns forfatterskab*, København: C.A. Reitzel 2006, s. 250-278.

¹⁹ Ingemann: *Valdemar Seir* (efterskrift ved Marita Akhøj Nielsen) s. 538-545.

²⁰ Martin Van Gelderen & Quentin Skinner: *Republicanism: A Shared European Heritage*, Cambridge: Cambridge University Press 2002.

skellige lande måtte forholde os til hinandens politiske traditioner. I Danmark er der ingen republikansk tradition, og den historiker, der leder efter republikanske elementer i den danske debat, må (vistnok) lede forgæves. Der er ingen artikler om Danmark i *Republicanism*. Tværtimod kan man konstatere, at monarkiet i en dansk, men også nordisk kontekst er en succes: "What is it with Danes and Monarchism?" blev jeg spurgt. Ja, hvad er der med 'os'? Jeg kunne ved selvsyn konstatere, at Ingemanns litteratur er fyldt med kongerøgelse og kongetroskab samt en særlig kærlighed til det danske folk, der ofte er repræsenteret ved bønder og deres tilsyneladende simple, men højest agtværdige dyder. "You're all peasants", sagde Pascal, en af mine franske medstipendiater. "That's why you all take off your shoes, when you enter other people's homes."

'Bonde(røv)' og 'monarkist' var i denne kontekst tilsyneladende ikke prisværdige dyder, mens de samme begreber hos Ingemann blev fremstillet i et særdeles positivt og bevaringsværdigt lys. De døde generationers traditioner og forestillinger plager de levendes ditto, og fanget der i Firenze i et net af betydninger, jeg ikke selv havde spundet, men tværtimod ønskede at frigøre mig fra,²¹ opstod interessen for at undersøge, hvordan, og navnlig *hvorfor*, den danske udvikling var blevet, som den var. Hvorfor og hvordan var danskere blevet så kongetro?

I efteråret 2006 udbød van Gelderen et seminar med titlen *Literature, History and Culture: Novels, Intellectuals and Modern Politics*, som blev udslagsgivende for min undersøgelse af Ingemanns litteratur samt de kontekster, jeg indarbejdede hans tekster i. Jeg nærmede mig en problemstilling, men var endnu ikke klar over præcis *hvordan*. Endnu havde jeg ikke fundet, opdaget eller erkendt den kontekst, der kunne sætte Ingemanns tekster i spil.

Under en mailkorrespondance med min danske vejleder, Claus Møller Jørgensen fra Aarhus Universitet, blev jeg spurgt, om tesen om den oprindelige bondefrihed mon var at finde hos Ingemann? Den havde jeg aldrig hørt om før. Dagen efter sendte Claus en mail til mig vedhæftet Helge Paludans klassiske artikel om emnet.²² Paludan påviser, hvordan idéen om den oprindelige bondefrihed er en national grundmyte: At bonden fra de ældste tider var en fri mand, der sammen med adelig og gejstlig frit kunne vælge den konge, der skulle sidde som den øverste statsmagt i landet. Ifølge Paludan er det den danske historiker, filolog og embedsmand Tyge Rothe (1731-1795), der er ophavsmand til tesen på dansk grund, men myten er rundet af europæiske oplysningstænkere, hvor særligt den franske

²¹ Her bliver Clifford Geertz' berømte sætning om at '*Man is an animal suspended in webs of significance he himself has spun*' vendt på hovedet. Min pointe er, at bliver mennesket ikke lige så ofte spundet ind i et net af betydninger, som fortidige artsfæller har kreeret? *Clifford Geertz: The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Torchbooks 1973, s. 5.

²² Helge Paludan: "Vor danske Montesquieu: Historiografiske iagttagelser vedrørende dansk middelalderforsknings opfattelse af fæstevæsenets herkomst", *Historie*, Jyske Samlinger. Ny række, XIII, 1980, s. 1-32.

oplysningsfilosof Charles-Louis de Secondat Montesquieu (1689-1755) og den tyske jurist Justus Möser (1720-1794) krediteres som inspiratorer.²³

Paludans artikel blev en øjenåbner for mig, idet jeg kunne indkredse nogle af de samme temaer hos Ingemann, temaer der stadigvæk cirkulerede i min *samtidige* kontekst (bondefrihed, monarkisme, kongetroskab). Jeg ændrede kurs. Nu skulle min afhandling ikke længere dreje sig om at sammenligne europæiske historiske romaner fra en historisk synsvinkel. Nu ville jeg undersøge, om der i noget af det mest læste danske litteratur til dato, Ingemanns historiske romaner og digte, kunne efterspores denne myte om den oprindelige bondefrihed samt ikke mindst, hvad den betød for den måde som Ingemann anskuer monarkiet på i sine værker. Jeg havde fundet den rigtige problemstilling, men også den rigtige kontekst, for først med Paludans artikel blev der etableret en kontekst, hvorfra nye spørgsmål kunne formuleres, spørgsmål som også er vigtige i dag.

Indtil da havde jeg læst Ingemanns værker inden for en snæver og lukket forståelse af, hvad litteratur er, men som det er en kongstanke i New Historicism, så gives der ikke tekster, der er mere politiske end andre, og det gør, at man kan begynde at stille andre spørgsmål til litteraturen: "[...] we can ask how the collective beliefs and experiences were shaped, moved from one medium to another, concentrated in manageable, aesthetic form, offered for consumption".²⁴ Jeg synes ikke, som det har været et af kritikpunkterne af New Historicism, at man sælger ud af æstetikken til fordel for hardcore historisk analyse ved at bruge litteratur på denne måde i historisk forskningspraksis. Tværtimod er jeg enig med Greenblatt: "The new historicist project is not about 'demoting' art or discrediting aesthetic pleasure; rather it is concerned with finding the creative power that shapes literary works *outside* the narrow boundaries in which it had hitherto been located, as well as *within* those boundaries."²⁵

VERDENSBILLEDE II: DEN OPRINDELIGE BONDEFRIHED

Paludans artikel ledte mig hurtigt på sporet af en af dansk historiografis store skikkelser, Peter Frederik Suhm (1728-1798). Suhm er en vigtig nøgle til at forstå Kongebøgernes idépolitiske tankegods, og for mig var han det første spor. Ingemanns hovedkilde til studiet af den danske historie var først og fremmest Suhm.²⁶ Om Suhm og hans historiesyn i relation til det danske monarki er der efterhånd-

²³ Paludan, "Vor danske Montesquieu", s. 19.

²⁴ Greenblatt: *Shakespearean Negotiations*, s. 5.

²⁵ Gallagher and Greenblatt: *Practicing New Historicism*, s. 12.

²⁶ Kjeld Galster: *Ingemanns Historiske Romaner og Digte*, København: Aschehoug 1922. Udlånsprotokollerne på Sorø Akademis Bibliotek vidner også om Ingemanns læsning af Suhm. Desuden anfører Ingemann selv Suhm, Arild Huitfeldt og Saxo som sine væsentligste inspiratorer i forordet til *Prinds Otto*.

den skrevet en del.²⁷ Suhm udgør som bekendt en vigtig komponent i historien om livlægen Johann Friedrich Struensees (1737-1772) eftermæle og intellektuelle arv. Suhm synes at have forstået vigtige elementer af den tyske livlæges politiske projekt. Det var Suhm, der morgenen efter kuppet på Struensee forsøgte at overbevise den nyslåede kupmager og mand på magten, Ove Høegh-Guldberg (1731-1808) om det frugtbare i visse af Struenses oplysningsidéer, herunder tanken om bøndernes frihed, et begrænset monarki og større råderum, ja, *frihed* til folket. Selv om Guldberg ikke skulle nyde noget af dette moralske fordærv, levede Suhms ideer videre, herunder på skrift i bl.a. den stort anlagt Danmarkshistorie *Danmarks, Norges og Holstens Historie* (1776), der sammen med andre historiske skrifter blev forfattet over de næste mange år.²⁸ Værker, som Ingemann jævnligt konsulterede igennem de 14 år, det tog ham at skrive sin Danmarkshistorie.

Med min nyerhvervede indsigt i en af dansk historiografis grundmyter, den oprindelige bondefrihed, læste jeg Kongebøgerne med nye øjne. Min læsning ændrede sig afgørende. Hvor jeg før havde fundet Kongebøgerne forudsigelige og ked-sommelige, fandt jeg nu, at bøgerne var som en Pandoras æske. Som en arkæolog fjernede jeg møjsommeligt de øverste svære lag af nationalromantisk fernis. Der er stort set ikke det emne, der ikke berøres. Man skal være en velinformeret læser for at fatte alle de referencer til verdenshistorie, mytologi, litteratur, musik osv., der cirkulerer i værket. En grundlæggende præmis for at kunne gennemskue en hvilken som helst cirkulation af magt og viden, kræver viden om de *historiske tekster*, der cirkulerede og var tilgængelige på det præcise tidspunkt, hvor det litterære værk, man ønsker at undersøge, blev affattet. Ofte glemmer vi læsevaner i de historiske samfund, vi ønsker at undersøge. Hvad der i dag gælder for en klassiker fra f.eks. 1820, blev måske ikke læst af et større publikum før fem, ti eller tyve år senere, mens omvendt værker med mere end 40 år på bagen stadig gjaldt som standardværker – som det var tilfældet med Suhms værker, da Ingemann affattede sin Danmarkshistorie. Jeg vil i det følgende illustrere, hvordan myten om den oprindelige bondefrihed er et grundvilkår for hele fremstillingen af Kongebøgerne. Det tæppe, hvorpå Ingemanns historie som små patchworkstykker er syet sammen:

²⁷ En nyere artikel herom er Henrik Horstbøll: "Denmark-Norway in the 18th Century", i Hans Blom, John Christian Laursen og Luisa Simonutti (eds.): *Monarchisms in the Age of Enlightenment. Liberty, Patriotism and the Common Good*, Toronto: University of Toronto Press 2007, s. 175-194.

²⁸ P.F. Suhm: *Danmarks, Norges og Holstens historie* udi tvende udtog, i *Samlede Skrifter*, vol. VIII, København 1788-1799. Suhm nedfældede også sine tanker om statens bedste indretning i den lille nøgleroman *Euphron*, som Jens Møller har skrevet en artikel om i *Historisk Tidsskrift* i 1976. Som en interessant pendant til *Euphron* kan det nævnes, at Guldberg få år før havde forsøgt sig i samme genre, nemlig med romanen *Azan, eller den fra Gield udfriede Fyrste* (1771) der handler om, hvordan man bør begå sig i en stat, og hvad denne stat bør gøre for sine borgere – to eksempler der til fulde illustrerer, hvordan litteratur og historiske og sociale processer gensidigt forholder sig til hinanden.

Første gang vi introduceres til myten er i det første værk i rækken af Kongebøger, digtet *Valdemar den Store og hans Mænd* (1824). Den fredløse bonde Ole Stam har søgt tilflugt i en hule under jorden. Han får besøg af Absalon Hvide (1128-1201), Saxo Grammaticus (1160-1208) samt en gårdsanger, der hedder Arnold. Absalon og Saxo er som bekendt store mænd i dansk historie. Absalon er adelsmanden fra den berømte Hvideslægt, mens Saxo er den legendariske historieskriver, der nedfældede værket *Gesta Danorum*, *Om Danernes bedrifter*, et af de ældste skrifter til belysning af Danmarks historie. Arnold repræsenterer folket, men er ingenlunde ringere for Ingemanns værk end adelig og gejstlig. Ole forklarer de fremmede følgende om sin eksistens, samt hvorfor han må skjule sig:

“Har du om Ole Stam ej hørt?”

Ham svarer snilde Bonde

“Paa Thinge har jeg Ordet ført,

og stridt, som bedst jeg kunne.

Paa Landsens gamle Skik og Sæd

Jeg holdt af al Formue,

Der Sjællandsfaren, myg og ræd,

lod af Prinds Svend sig kue.

I Velmagt jeg det Ord har sagt,

Jeg, fredløs, ej fortryder:

Hvem Folket ej gav Kongemagt,

kun fejge Træl adlyder!”²⁹

Vi erfarer, at Ole ikke kan acceptere en konge, der ikke er folkevalgt. Kun slaver følger tyranner. Ole har været vant til at føre ordet på tinge, det har været hans ret ifølge gammel skik og sæd. Ydermere har Ole haft en formue, hvilket hører med til myten om den oprindelige bondefrihed, fordi bonden også havde økonomisk frihed. Kender man ikke konteksten, i hvilken den oprindelige bondefrihed cirkulerer, samt den mytiske betydning af tingstedet som et oprindeligt parlament, hvor bønderne debatterer i plenum med adelig og gejstlig samt afgiver deres stemme, vil bondefrihedsmysten gå ens næse forbi. Vi følger Oles kamp for den retmæssige konge. På et tidspunkt stiller Ole sig op ved byporten i Viborg for at komme til orde. Han kravler op på en stor kampesten og råber til kongen, da han passerer:

“Gud hjælpe Dannemarks Folk og Land”

Saa kærer liden graa Bondemand

“I Kongeborg nu kun Kongen træder

Med Zobelbræmmer og Silkeklæder;

²⁹ *Valdemar den Store og hans Mænd*, s. 17.

Men fattig mand i sin oksehud
 Som Hunden sparkes af porten ud"
 I Folkestimlem den Røst genklinger;
 Forgæves Gaardsfogden Stokken svinger;
 Sin Hellebard hæver den Huskarl sen,

Men Bonden taler fra høien Steen:
 "Dankonning agted det før ei ringe
 Med Dannemænd at raadslå paa Thinge,
 Nu, som I hedenske tid, igen
 Maa sværdet skifte blandt Danske mænd;
 Ej Kongen hører paa Bonderaad,
 Paa Kæremaal og paa Kvindegraad;
 Men Hunden skal man paa Haar ej skue –
 Stort Læs kan væltes af liden Tue."³⁰

Den høje sten symboliserer tingstedets talerstol, som rent fysisk er en stor, oprejst kampesten, typisk i en cirkel af tolv mindre stene. Fra denne imaginære talerstol bekendtgør Ole, at nu må sværdet skifte blandt danske mænd. Ole kræver et nyt kongevalg, og der må vælges en konge, der ikke ringeagter at diskutere med de danske mænd på tinge, men derimod finder ligeværdige blandt dem, han repræsenterer. Ordet 'raadslaa' indikerer netop, at man diskuterer som jævnbyrdige. Samtidig synes der i udtrykket *Maa sværdet skifte blandt danske mænd* at være en klar reference tilbage til den tid, hvor kongen blot var en blandt mange krigere, der af organisatoriske årsager udvalgte én mand til at stå spidsen for hele hirden. Endelig dræber Ole Kong Svend på Grathe Hede, en urgammel ret (*jus resistendi*), dersom landet var kommet under tyranstyre.³¹ Hos Ingemann er bonden særdeles optaget af statssager. Et forhold, der bør noteres, fordi der på Ingemanns tid ikke var tradition for at tiltænke bonden kundskaber som *homo politicus*:

Thing udraabes over Sund
 Til St. Laurents dag i Lund.
 Danmarks Bonde glemmer Høsten:
 "Tænker Kongen på sin Død?
 Vil han raade for sin Throne?
 Arve kan ei Danmarks Krone"³²

³⁰ *Valdemar den Store og hans Mænd*, s. 26-27.

³¹ *Valdemar den Store og hans Mænd*, s. 102.

³² *Dronning Margrethe*, s. 61.

I det ovenstående glemmer bonden alt om den vigtigste tid på året, fordi han optages af politiske forhold og må drage til tinge. Bonden er en ædel figur der besidder den handlekraft der skal til:

Hr Axel trykker den Bondes Haand:
Begraven er ikke den Danske Aand!
Har Danmark mange af dine Lige,
Skal Kampen snart af sin Grav udstige,
Med Riddersvørdet ved Bondehofte,
Og Panserringen om Vadmels Kofte!³³

Disse tekstpassager og den måde, jeg fortolker dem på her, vil ikke volde den informerede historiker besvær. Hun vil nemlig kende til den oprindelige bondefrihed og den ældre garde af danske historikere, der har beskæftiget sig med emnet, der i dansk politisk ideologi indgår i et større kontrakt-teoretisk betydningsmønster.³⁴ Desuden står citaterne så fint på rad og række i det foran førte. Men myten om den oprindelige bondefrihed hos Ingemann giver ikke sig selv. Den skal læses frem via andre, i forvejen kendte, kontekster. Den er ikke synlig eller tilgængelig, hvis man ikke kender den danske 1700-tals historiografi, hvor netop Suhm har en særlig rolle, da det først er med Suhm (og Tyge Rothe), at bondefrihedsmysten begynder sin kultivering i en dansk kontekst. Desuden figurerer myten om den oprindelige bondefrihed hos Ingemann hid og did, først det ene sted, så det andet sted. Vi finder ingen kapiteloverskrifter, hvor der med fede typer står 'oprindelig bondefrihed', *ta dah!* Myten præsenterer sig ofte i bisætninger hvor den egentlige ikke er det væsentlige. Som i det følgende, hvor Valdemar Seier (1170-1241) er blevet taget til fange på Lyø, og det går op for folk:

Alle det daglige Livs Sysler standsede. Det var som Lynet var slaget ned i alle Borge og Hytter: Quinder og Børn jamrede. Med alle Tegn paa sorg og gru I de forfærdede harmfulde Aasyn, samledes Mændene ved Gadestevne og paa Thinge for at raadslaae – ikke om et nyt Kongevalg, ikke om hvorledes Landet nu skulle styres og beskyttes – men kun om Hevn og om Kongens Befrielse, hvis han levede.³⁵

I en indskudt sætning erfarer vi, at det er mændene, der styrer landet, beskytter det og vælger kongen. Bondefriheden fremstår som et absolut referencepunkt, men samtidig er der ingen sammenhæng i dens repræsentationer. Snarere op-

³³ Valdemar den Store og hans Mænd, s. 22.

³⁴ F.eks. Edvard Holm: *Om det Syn paa Kongemagt, Folk og Borgerlig Frihed, der udviklede sig I den dansk-norske Stat I Midten af 18de Aarhundrede*, København: 1746-1770; Jens Arup Seip: "Teorien om den opinionsstyrte enevælde", *Historisk Tidsskrift*, 38, 1958, s. 397-463.

³⁵ Valdemar Seier, s. 424.

træder den i margenen og er dermed et 'marginaliseret element', der i min kontekst, derimod, bliver et centralt element.³⁶ Imidlertid, og det er en vigtig pointe, er myten *ikke* til debat som monarkiet og de forskellige konger, der optræder hos Ingemann. Bemærkelsesværdigt er det, at hver eneste monark, der optræder hos Ingemann, og som bærer en titeloverskrift kvajer sig gevaldigt: Valdemar Seier lytter ikke til folkets ønske om den rette dronning, da han vælger Beengerd fra Portugal, Erik Glipping voldtager Marsk Stigs hustru, Christopher d. II kerer sig ikke om folkets tarv, mens Dronning Margrethe d. I kæmper en indre eksistentiel kamp. Disse monarker træder ud af den kongeværdighed, som Ingemann så ihærdigt prøver at indskrive sine valgte konger i. Dette er et forstyrrende element, en inkohærens, der spærrer for en homogen læsning af Kongebøgerne.

Et eksempel på et sådant forstyrrende element er, at den relativt ukendte Prinds Otto, der er søn af Christopher d. II, fremstår som den ideelle konge i den sidste roman. Hvorfor? Det havde været mere oplagt, ikke mindst set i forhold til den kongerække af prominente monarker, der ellers figurerer hos Ingemann, at vælge Valdemar Atterdag som hovedperson. Han har i overleveringen betydeligt flere heltetræk og ville stå som en naturlig hovedperson efter Valdemar Seier, Erik Glipping, Erik Menved og Christopher d. II, og ikke mindst, før datteren Margrethe d. I der afslutter Kongebøgerne. Netop valget af Prinds Otto har også optaget andre forskere af Kongebøgerne.³⁷ Der er bred enighed om, at Ingemann har indskrevet sine egne kristne og religiøse idealer i den ukendte Prinds Otto, som han har haft frie hænder til at forme, som han ville. Hverken hos Suhm eller Huitfeldt er der meget overleveret om Prinds Otto. Som Georg Brandes (1842-1927) skriver, så er Prinds Otto Ingemanns 'munkeridder-ideal'.³⁸ Følger vi tankegangen om *circulation* og *negotiation*, så er det her at Ingemann indskriver og forhandler sin egen kristne tro, for Prinds Otto er en frit opfundet karakter og dermed endnu et verdensbillede, der cirkulerer i Kongebøgerne. Det er præcis *her*, at litteratur som politisk kilde bliver særlig interessant. For hvad forestillede man sig? Her kan der sættes ideer og visioner på spil, *som kun litteraturen kan frigive*, og det kan give os

³⁶ Et praktisk spørgsmål i forbindelse med den empiriske kortlægning af bondemyten er hvordan man rent faktisk finder frem til den? Ud over naturligvis at læse litteraturen, er det muligt at søge på ord og begreber, der relaterer sig til det, man gerne vil vide noget om. Den digitale tidsalder har gjort det uhyre nemt at arbejde med ord og begreber i større tekst-korpus, hvis kildeobjekterne for ens analyse ikke er ordbøger og leksika. Alle Ingemanns tekster er digitaliserede og nemme at finde på nettet – også de engelsksprogede, som var de tekster, jeg brugte, fordi jeg skrev en engelsksproget afhandling. Ord som 'frihed', 'tingsted', 'bonde', osv. er eksempler på nogle af de ord, som jeg søgte på i forbindelse med min kortlægning af myten. Dermed er der heller ikke tale om tilfældige tekstnedslag, tværtimod er der foretaget en systematisk gennemgang af alle semantiske felter, der på den ene eller anden måde relaterer sig til bondefrihedsmyten.

³⁷ Jørgen Vogelius: *Erindringens Fysiognomi. Danskhed, Guldalder og Historiekultur*, Roskilde: RUC 2010, s. 180.

³⁸ Georg Brandes: *Samlede Forelæsninger*, s. 448.

et fingerpeg om, hvad det var, samtidige forestillede sig om deres livsvilkår, eller om, hvordan de burde være. Kontekster, som vi i dag ofte ikke har blik for, endsige kan forestille os, fordi vi ikke stiller de samme spørgsmål mere, eller fordi vi ikke er farvet af den samme religion eller ideologi, som man var engang.³⁹ I tilfældet Prinds Otto er den sproglige klædedragt, i hvilken Prinds Otto optræder, bundet af den kristne metafysik, som ikke kun er kendetegnende for Ingemanns vokabular, men som gør sig gældende for langt de fleste intellektuelle tænkeres forståelse af verden endnu i begyndelsen af 1800-tallet. Denne *self-fashioning*⁴⁰ er følgende Ingemanns måde at konstruere sit eget offentlige billede på. Et billede, der er i overensstemmelse med de almene koder og normer på Ingemanns tid, dvs. det dannede, romantiske og sofistikerede menneske (ridderidealet Prinds Otto), ikke den hævngherrige og krigeriske barbar (Valdemar Atterdag). Tilfældet Ingemann synes dermed at bekræfte, at den *personlige identitet* medvirker i en fortløbende skabelsesproces, hvor selvet skabes og genskabes (fashion and refashion) i en udveksling med den socio-kulturelle kontekst.⁴¹

For at afslutte analysen om bondefriheden så er det med Kalmarunionens stadfæstelse, at bonden i Ingemanns optik genvinder sin tabte frihed:

Nu med de Trende Rigers Raad
Tre Folk besegle Pagtens Daad
Ved frit udkaarne Skare.
Hos Ridder, Bisp og Borgermand
Staar Bonden fra hvert Nordens Land og mæler Ord, fuld klare
[...] Tre Rigers Jubel gjenlød over Jorden,
Og – der var Fred og Kjærlighed i Norden.⁴²

Skulder ved skulder står bønderne sammen med ridder, bisp og borgermand. Den oprindelige frihed er med andre ord genetableret, og cyklusen er sluttet. Havde vi tid til at gå dybere ind i det skandinavistiske, ville dette være endnu et verdensbillede, som Ingemann cirkulerer i sine Kongebøger.⁴³ Digtet om Dronning Margrethe er det eneste værk i nordisk litteratur, der har selve Kalmarunionens til-

³⁹ Judith N. Shklar: "Nineteen Eighty-Four: Should Political Theory Care?" *Political Theory*, 13 (1), February 1985, s. 5-18.

⁴⁰ Begrebet stammer fra Greenblatt, der argumenterer for Renæssance-menneskets optagethed af den måde, det repræsenterede sig selv på. Siden er begrebet overført også til andre tider og perioder, bl.a. Romantikken, der ved siden af Renæssancen er den mest udforskede periode i relation til New Historicism studier. Greenblatt: *Renaissance Self-Fashioning*.

⁴¹ Jørgensen: *New Historicism*, s. 14.

⁴² *Dronning Margrethe*, s. 201 og 206.

⁴³ Ingemann brugte til sin fremstilling af Kongebøgerne også en del værker af Nordiske forfattere, herunder Afzelius (folkeviser), Dahlin (Geschichte Schwedens), Geijer (folkeviser) og Lagerbrink (Svea Rikes Historia). Se herfor Niels Kofoed: "Forord", *Dronning Margrethe: Et historisk digt I 10 sange*, København: C.A. Reitzel 1997, s. 30.

blivelse som sit centrale tema.⁴⁴ Som bekendt var skandinavismen et varmt emne, da Ingemann affattede sit sidste digt i 1835-36, og mange forhåbninger knyttede sig til et muligt politisk samarbejde mellem de tre skandinaviske monarkier. Som digtet antyder, var bonden fri i både Danmark, Norge og Sverige, og en tese af nyere dato slår til lyd for en særlig nordisk oplysningsdiskurs. En diskurs, hvor netop bonden indtager en fremtrædende rolle.⁴⁵

Dette leder os frem til det næste verdensbillede: Et uomgængeligt spørgsmål i forbindelse med Ingemanns narrative brug af den oprindelige bondefrihed er jo, hvordan den hænger sammen med monarkiet. Hvordan får Ingemann myten om den oprindelige bondefrihed til at hænge sammen med en positiv udlægning af monarkiet?

VERDENSBILLEDE III: MONARKISME: CONTRADICTION IN ADJECTIO

Historikeren Henrik Horstbøll har i mange arbejder argumenteret for, at det danske monarki har en særlig beskaffenhed, hvis natur bør afdækkes inden for rammerne af Den Franske Revolution og oplysningstænkningen.⁴⁶ I en nyere publikation, *Monarchisms in the Age of Enlightenment* (2007),⁴⁷ der synes at være et noget polemisk svar til Maurizio Viroli's *Republicanesimo* (1999),⁴⁸ samt Martin van Gelderen og Quentin Skinner's *Republicanism* (2002), udfordres den opfattelse, at monarkisme bør ansues som *den anden* af republikanisme. Tværtimod, siger forfatterne, fandtes der mange monarkier rundt om i Europa, hvis reelle natur gør, at de i mange historiske analyserammer bør sidestilles med republikkers – skønt også disse er sammensat og forskellige.⁴⁹

I sit studie af Danmark peger Horstbøll på, at begreber som sikkerhed og retfærdighed blev vægtet over politisk frihed i overensstemmelse med den tyske naturrets-tænkner Samuel Pufendorfs (1632-1694) *De Jure Naturæ et Gentium* (1692), som var den vigtigste kilde i politisk teori i Danmark i det 18. århundrede. I den danske reception blev det Ludvig Holberg (1684-1754), der i første omgang ab-

⁴⁴ Kofoed: "Forord", s. 7.

⁴⁵ Øystein Sørensen og Bo Stråht (red.): *The Cultural Construction of Norden*, Oslo: Scandinavian University Press 1997.

⁴⁶ Henrik Horstbøll: "Enevælde, opinion of opposition," *Historiske. Jyske Samlinger*, Ny række, 17, 1987-1989, s. 35-53; Henrik Horstbøll: "Natural Jurisprudence, Discourses of Improvement, and the Absolutist State", Center for Kulturforskning: Århus, 1988; Henrik Horstbøll & Uffe Østergaard: "Reform and Revolution: The French Revolution and the Case of Denmark", *Scandinavian Journal of History*, 1990, s. 155-179; Henrik Horstbøll: "Mellem despoti og demokrati. Den schweiziske forbindelse Roger, Mallet og Reverdil om den danske enevælde", *Fund og Forskning*, 42-2, 2003; Knud Haakonssen & Henrik Horstbøll (eds.): *Northern Antiquities and National Identities*. Symposium held in Copenhagen August 2005, The Royal Danish Academy of Science and Letters 2008.

⁴⁷ Blom: *Monarchisms*.

⁴⁸ Maurizio Viroli: *Republicanesimo*, Italia: Sagittari Laterza 1999.

⁴⁹ Blom: *Monarchisms*, s. 1-8.

sorberede Pufendorfs tanker, mens senere politiske tænkere som Jens Schelderup Sneedorff (1724-1764) tilføjede Montesquieus ideer om den tredelte magt til det, der skulle blive en særlig dansk variant af oplysningstidens intellektuelle tanke-gods om statens bedste indretning.⁵⁰

Med absorberingen af europæiske statstænkere som Pufendorf og (især) Montesquieu formåede danske intellektuelle at få den danske enevælde til at fremstå som en oplyst, civiliseret og fremadrettet stat, der ikke lod republikker noget efter af gavn, men kun af navn. Kort sagt opfordres der i *Monarchisms in the Age of Enlightenment* til at arbejde med en mere dynamisk tilgang til studiet af både monarkisme og republikanisme, end det hidtil har været tilfældet. Dette bør naturligvis også gælde fiktion, når præmissen er den, at også fiktionsprosa kan være vigtige kilder til studiet af politisk idehistorie.

Den fra Tyskland kommende *Neue Politikgeschichte* afviser klart den ældre definition af politisk historie,⁵¹ og peger på, at studiet af politisk historie også må indbefatte forfattere og deres værker – også selv om de selv, i deres samtid, helst undveg det politiske. Man arbejder med et mere rummeligt politisk begreb, og hele tiden understreges det, hvor vigtigt det er at historisere de perioder, begreber og aktører, man arbejder med.⁵² Ingemann er indskrevet og selvskreven i en kontekst af store danske romantiske forfattere, men også som en forfatter, man aldrig har ment interesserede sig for politik. Vist er det, at Ingemann veg bort fra det politiske i en gammeldags og traditionel opfattelse af politisk historie, og at han ikke gerne diskuterede politik.⁵³ Imidlertid er også de teoretiske og metodiske rammer for politisk historie udvidet, og man bør træde meget varsomt med kritikløst at overtage ældre tiders definitioner og forståelser af begreber. Med den gradvise demokratisering af samfund og samfundsgrupper, der så småt startede i løbet af 1800-tallet, kan den traditionelle politiske historie ikke rumme de aktører, som stater nu *også* skal inkludere. Her dukker Ingemann op som en joker, fordi han formår at samle hele nationen til fælleslæsning. Som historikeren Johannes Steenstrup skriver i 1885: "Dersom Folkets dom var Højeste Ret, maatte disse Bøger ubetinget regnes som Nationens bedste Værker,"⁵⁴ mens histori-

⁵⁰ For en nyere behandling af emnet se Jeppe Nevers: *Fra skældsord til slagord. Demokratibegrebet i dansk politisk historie*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2011, s. 39 ff.

⁵¹ Ute Frevert & Haupt, Heintz Gerhard (Hg.): *Neue Politikgeschichte. Perspektiven einer historischen Politikforschung*, Frankfurt: Campus 2005.

⁵² Ved Universität Bielefeld har forskningsgruppen 'Das Politische als Kommunikationsraum in der Geschichte' under ledelse af professorerne Heintz Gerhard Haupt og Willibald Steinmetz, siden 2001 afsøgt mulighederne af at skrive politisk historie indenfor nye, udvidede rammer. Det store projekt er netop 30. juni 2012 afsluttet.

⁵³ Jf. brevkorrespondancerne med f.eks. Grundtvig. Svend Grundtvig: *Grundtvig og Ingemann. Brevvexling 1821-1859*, København: Selskabet til den danske Litteraturs Fremme, 1882.

⁵⁴ Johannes Steenstrup: *Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede (1801-1863)*, København: Bianco Lunos Bogtrykkeri 1889 s. 95.

keren Jørgen Vogeliuss har påpeget, at der var et decideret *politisk program*⁵⁵ bag Ingemanns Danmarkshistorie: Og det i en tid, hvor de reelle politiske handlemuligheder var få. Ingen anden politiker eller regent har vel i 1800-tallet som Ingemann formået at samle det danske folk bag det, der blev århundredets vigtigste politiske projekt, nationalstaten? Hans Vammen anfører, at en af de årsager, der var med til at konstituere grundlaget for det moderne samfund, er at: "Den borgerlige offentlighed, som allerede er etableret inden 1750, ekspanderer og opnår i nær tilknytning til statsmagtens hegemoni så totalt, at alle befolkningsgrupper ved periodens slutning deler illusionen om, at der kun er én offentlighed, og at den repræsenterer hele folket."⁵⁶ Ingemann var med til at definere denne (litterære) offentlighed, og i denne optik mener jeg ikke, man kan konkludere andet, end at Ingemann må betegnes som en politisk aktør.

Et sådan udvidet synspunkt på definitionen af politisk historie og politiske aktører finder man også blandt udøvere af New Historicism. Her har historikere og litterater i årevis arbejdet med romantiske forfatters litterære, og ofte klassiske tekster i relation til en specifik politisk kontekst. Et engagement, som samtiden ikke mente, de favnede.⁵⁷ Som Gallagher og Greenblatt skriver: "The core hermeneutic presumption (is) that one can occupy a position from which one can discover meanings that those who left traces of themselves could not have articulated. Explication and paraphrase are not enough; we seek something more, something that the authors we study would not have had sufficient distance upon themselves and their own era to grasp."⁵⁸ Jeg mener, der er store berøringsflader mellem New Historicism og Neue Politikgeschichte, men det er en teoretisk diskussion, der er for omfattende at diskutere her, og som delvis falder uden for artiklens formål.

⁵⁵ Vogeliuss: *Erindringens Fysiognom*, s. 52.

⁵⁶ Hans Vammen: "Grundlaget for det moderne Danmark. Hovedlinjer i dansk politisk idehistorie 1750-1850", *Historisk tidsskrift*, 14 (5), 1984, 1.

⁵⁷ I et New Historicism perspektiv har Marjorie Levinson f.eks. eksamineret en del værker af britiske romantikere, samt undersøgt den romantiske periode for dens politiske engagement. Marjorie Levinson: *The Romantic Fragment Poem: A Critique of a Form*, California: University of North Carolina Press 1986; Marjorie Levinson: *Keats life of Allegory: The Origins of a Style*, Oxford: Oxford University Press 1988; Marjorie Levinson: *Wordsworths Great Period Poems: Four Essays*, Cambridge: Cambridge University Press 1990. Det bør retfærdigvis nævnes, at længe før New Historicism opstod som den mest citerede litteraturteoretiske retning indenfor studiet af historie og litteratur i historiefaget, er skønlitterære værker og deres ophavsmænd blevet undersøgt i relation til deres historiske kontekst og politiske engagement, som det f.eks. er tilfældet med værker af de to engelske romantikere Keats og Wordsworth. Disse tidligere analyser er udført af den tysk-fødte amerikanske litteraturteoretiker Geoffrey H. Hartmann, som er en af de ledende figurer indenfor den såkaldte Yale School, og som siges at have bragt kontinental europæisk filosofi over til studiet af litteratur i USA. Se Geoffrey Hartmann: *Criticism in the Wilderness: The Study of Literature today*, Yale: Yale University Press, 1980. Anden udgaven af denne bog udkom i 2007, hvori er trykt et forord af Hayden White, samt ikke mindst, en nyttig introduktion af Hartmann selv, Yale: Yale University Press 2007.

⁵⁸ Gallagher & Greenblatt: *Practising New Historicism*, s. 8.

Som påpeget ovenfor er tesen om den oprindelige bondefrihed repræsenteret i Kongebøgerne. Men fra hvem og fra hvad har Ingemann ellers absorberet idépolitisk tankegods? Det har trods alt krævet sin mand at fremstille en Danmarkshistorie af det omfang, som Ingemann præsterede, og ikke mindst at sætte monarkiet i positivt centrum på den måde, som det er tilfældet. En historisk kontekst, hvor monarkismen overalt i Europa befandt sig i en brydningsperiode mellem revolution og restauration. Ofte kan sådanne øvelser forekomme uhyre vanskelige, for hvor skal man starte, og hvor skal man slutte? Imidlertid var der ét menneske, af hvem Ingemann var dybt inspireret, og med hvem han intenst diskuterede sit værk, mens det var under udarbejdelse. Sin svigerfar, som boede i Sorø sammen med sin datter og svigersøn frem til sin død i 1831. Jacob Mandix er ved siden af Suhm meget vigtig at fremhæve, da Mandix' tanker angående den ideelle retsstat forankret i et monarki er fremtrædende hos Ingemann. Derfor skal vi kort gøre ophold ved Mandix.

Mandix erhvervede sig som ung på kort tid både den filosofiske, juridiske og teologiske embedseksamen. Derpå rejste han udenlands for at studere statskundskab på universiteter i hhv. Frankrig, Tyskland, Holland og England, hvor han studerede "hos de bedste akademiske lærere".⁵⁹ Især universitetet i Göttingen gjorde et dybt indtryk på ham, og dette universitet er i eftertiden blevet berømmet for sit høje lærdomsniveau. Læretiden fra Göttingen blev ved med at være en kilde til uudtømmelig inspiration. Da Mandix vendte tilbage til Danmark efter næsten fire år, viede han hele sit liv til at arbejde som embedsmand i den danske stat. Ifølge Salomonsens Konversationsleksikon var han optaget af tidens liberale ideer og samtidig anset som en respekteret og dygtig embedsmand.⁶⁰

Mandix' synspunkter var, tilsyneladende, ret konstante hen over årene. Den unge Mandix var en flittig skribent i de sidste årtier af 1700-tallet. Blandt andet foreligger den overmåde interessante *Borgerfrihed under det Danske Scepter*. En artikel, der er et eksplicit forsvar for borgernes frihed under monarkisk styre, og som er publiceret i 1785.⁶¹ En artikel, der smukt fletter sig ind i rækken af forsvar for den danske enevælde. En aktivitet, der blandt tidens danske lærde og intellektuelle synes en nødvendighed, efter at den engelske gesandt Robert Molesworth i sit smædeskrift fra 1694 havde placeret Danmark som en "uciviliseret Brutus" blandt Europas stater.⁶²

Mandix drøfter i sin artikel frihedsbegreber i relation til det danske monarki. Han skelner mellem borgerlig frihed på den ene side og politisk frihed på den an-

⁵⁹ Thomas Erslew Hansen: *Almindeligt Forfatter-Lexicon for Kongeriget Danmark med tilhørende Bilande fra 1814-1840*, bd. II, København: Bianco Luno, 1847, s. 219.

⁶⁰ Dansk Biografisk Leksikon, bd. XI, København, 1887-1905, s. 87.

⁶¹ Jacob Mandix: "Borgerfrihed under det danske Scepter: Et forsøg", *Minerva*, fjerde hæfte for Oktober, København, 1786.

⁶² Sebastian Olden-Jørgensen: "Robert Molesworths An account of Denmark as it was in 1692: A Political Scandal and its Literary Aftermath", Haakonssen & Horstbøll: *Northern Antiquities*, Copenhagen 2008.

den. Hvor borgerlig frihed er den sikkerhed, som alle indbyggere i en stat har vedrørende "Liv, Ære og Ejendom, saa længe han adlyder Landets Love, og hvor intet af det foranførte kan betages den allerringeste Mand i Staten" (altså at alle er lige for loven), så er politisk frihed ikke en frihed, som Mandix mener borgerne har på dette tidspunkt. "I den betydning er vi Ufrie, saaledes som dette Ord forstoddes i gamle Dage," skriver Mandix.⁶³ Imidlertid er det den borgerlige frihed, der er den vigtigste, og den mener Mandix er til stede i det danske monarki: [...] "kun dette troer jeg, at Borgerlig Frihed, saaledes som jeg ovenfor har søgt at udvikle dette Begreb, bør finde Sted under enhver vel indrettet Regiering, med hvad navn den end nævnes, og at vi efter vort Lands Constitution virkelig ere i besiddelse af dette klenodie, endog i en høiere Grad, end adskillige af de nationer, som meest bryste sig deraf, skal jeg nærmere oplyse."⁶⁴ Underforstået: Hvad enten vi kalder staten monarki eller republik. Frihed beror ganske enkelt på de love, der hersker i landet, samt, og det er vigtigt, den tredelte magt. Netop den tredelte magt priser Mandix til skyerne, og den sættes direkte i forbindelse med den danske enevælde. "Havde Fr. 3. i Aaret 1660 tiltaget sig selv, ene og alene, udøvelsen af denne tredobbelte Myndighed, da var den danske Stat bleven et Despotie, saa got som Tyrkiet", skriver han.⁶⁵ Dermed lægger Mandix sig i rækken af danske skribenter, der via kreative omskrivninger af fransk oplysningsfilosofi formåede at fremstille den danske enevælde som et i bund og grund liberalt arrangement.

Omhyggeligt forklarer Mandix de forskellige myndigheders *danske* indretning – den lovgivende myndighed baserer sig på forskellige Collegier og Cancelliet, og Mandix roser kongen for at have bortskaffet Cabinettet og Kammerretten, idet disse, ifølge Mandix, let kunne udarte sig til misbrug. Højesteret, der netop i tiden for Mandix' artikel fik større og større uafhængighed, fremhæves som en "Juveel i vor Forfatning."⁶⁶ Mandix afslutter sin gennemgang af den danske tredelte magt med følgende salut: "Saaledes troer jeg at have vist, at, hvor uindskrænket vor Monark end er, er dog den Souveraine Magts Udøvelse, efter vor Constitution, saa overensstemmende med Sund Statskonst, saa gunstig for Folkefrihed, som, jeg vil ei sige, i nogen anden Monarkisk stat, men i faa af de saakaldte Frie Stater."⁶⁷ Mandix sammenligner altså her det danske monarkis indretning anno 1785 med ikke andre monarkier, men derimod med de samtidige republikker. Ydermere er lovene formuleret i det danske modersmål, så enhver læsekyndig i princippet kan læse sig til sin ret: "[...] for hvad nytter det, ei at kunne straffes uden efter Lovene, naar disse er skrevne i et Sprog, som man ikke forstaar?"⁶⁸

⁶³ Mandix: Borgerfrihed, s. 2.

⁶⁴ Mandix: Borgerfrihed, s. 3.

⁶⁵ Mandix: Borgerfrihed, s. 3.

⁶⁶ Mandix: Borgerfrihed, s. 7.

⁶⁷ Mandix: Borgerfrihed, s. 7.

⁶⁸ Mandix: Borgerfrihed, s. 8.

I sin minutiøse gennemgang af det danske lovsamfund er Mandix især optaget af selve retsprocessen, dvs. hvad der sker i tiden, fra der foreligger en anklage, til en dom er eksekveret: "Det er fornemmelig i Processens, og især den Criminelle Processes Maade, at et Lands Love kunne være mere eller mindre gunstig for Friheden."⁶⁹ Mandix udfolder her det synspunkt, at det civiliserede styre skal kendes på dets retsproces i praksis. Dernæst følger en beskrivelse af, hvordan det er rigets bedste mænd, der varetager en ordentlig og retfærdig afvikling af processen. Det understreges tillige, at hverken konge eller aristokrati kan blande sig i rådmændenes afgørelser. Korruption og nepotisme bør bekæmpes.

Hvad Mandix beskriver her, er en retsstat i praksis. En retsstat er en stat, der styres af love. Begrebet retsstat har rod i magtdelingslæren og oplysningsfilosofien, og da Mandix var jurist, ligger denne kobling lige for. Traditionelt anskues retsstaten som forløberen for det liberale demokrati, og selve begrebet må søges udredt i hhv. engelsk og tysk retspraksis, hvis oprindelser skriver sig tilbage til starten af 1800-tallet. Ifølge Mogens Herman Hansen mangler der i den danske case undersøgelser over begrebets udvikling,⁷⁰ og derfor er det interessant her at notere sig, at Mandix så tidligt som i 1785 tegner konturerne af det, der må karakterisere som klassiske retsstatsprincipper: I hvert fald udfolder Mandix en række principper, som en stat skal opfylde for at kunne gælde som en fri stat. Qua sin læretid i udlandet er det højst sandsynligt, at Mandix her er blevet introduceret til det tankegods, der er fundamentet til de klassiske retsstatsprincipper.

Mandix var en ivrig fortaler for bøndernes rettigheder. Han kom i Dreiers Klub, det vel nok vigtigste forum og arnested for oplysningstidens politiske udveksling af ideer. Blandt Mandix' hovedværker foreligger *Haandbog over den Danske Landvæsens Ret* (1800) samt *Om det danske Kammervæsen* (1820), som er en værdifuld kilde til at forstå datidens nationaløkonomi. Det sidste arbejde fra Mandix' hånd foreligger 1830: *Danmarks Tilstand for omtrent tredsindstyve Aar siden sammenlignet med den nuværende*.⁷¹ Det er en sammenligning mellem Danmark før Stavnslåndets ophævelse og Den Franske Revolution, men efter Napoleonskrigene, afståelsen af Norge og statsbankerotten. Værket viser, at Mandix' synspunkter vedrørende den danske stat og det danske monarki er uændrede, idet Mandix også i dette værk kraftigt understreger værdien af det lovbaserede, uafhængige retssamfund.

Til dato er der ingen videre udforskning foretaget af Mandix' værker. Men med de synspunkter, han havde, de embeder, han bestred, og de værker, han skrev, synes der at være god grund til at kigge nærmere på hans forfatterskab og virke fra en idehistorisk kontekst. Der var tilsyneladende tale om en mand med en vis ind-

⁶⁹ Mandix: *Borgerfrihed*, s. 10.

⁷⁰ Mogens Herman Hansen: *Demokratiets historie fra oldtid til nutid*, København: Museum Tusculanum, 2012 s. 241.

⁷¹ Jacob Mandix: *Danmarks Tilstand for omtrent tredsindstyve Aar siden sammenlignet med den nuværende*, København: Gyldendalske Boghandels Forlag 1830.

flydelse. Endelig var det usædvanligt for en embedsmand af Mandix' rang at bortgifte sin eneste datter til en ung og fattig digterspire, som Ingemann var, da han mødte sit livs kærlighed, Lucie Mandix, i 1810. Mandix var med andre ord umådelig frisindet og fremsynet for sin samtid.

Vi ved fra brevkorrespondancer mellem svigerfar og svigersøn, at Ingemanns Danmarkshistorie havde meget stor interesse for Mandix. I Sorø Akademis bibliotek blandt Ingemanns efterladte skrifter gemmer der sig dokumenter, som Mandix var ophavsmand til. Fra 1825 finder vi f.eks. skriftet med den sigende titel: *Efterretning om Skrifter vedkommende det egentlige Danmarks Lovkyndighed og Forfatning*, som indeholder oplysninger om jura og dansk retshistorie. Et skrift, som Ingemann direkte anvendte under sine forelæsninger på akademiet.⁷² Den ældre Ingemannforsker Kjeld Galster (1886-1960) beretter ligeledes, hvordan man kan efterspore Mandix' indflydelse i de skriftlige kilder, vi stadig har fra den tid, hvor Ingemann skrev på sin historie. Eksempelvis takker og kommenterer Ingemann sin svigerfar for anvisninger på det juridiske område.⁷³ Galster peger desuden på, at vi må formode, at en stor del af udvekslingen af tankegods mellem svigerfar og svigersøn er foregået mundtligt og derfor ikke lader sig efterspore.

Det er særligt i Ingemanns anden historiske roman *Erik Menveds Barndom* fra 1828, at Mandix synes at have gjort sin indflydelse gældende (eller med andre ord, her er den mulig at påpege). Der foreligger adskillige breve fra marts 1827, hvori svigerfar og svigersøn diskuterer romanens indhold.⁷⁴ Ingemann beretter, hvordan han har anvendt historikeren Jahns bog til at beskrive søslaget ved Grønsund, i et andet brev beder han Mandix om at låne ham bøger med hjem fra København osv.

Det juridiske indhold, der cirkulerer i romanen, er så specifikt, at der dårligt kan være tvivl om, præcis *hvor* Mandix har haft en finger med i spillet. Tre nøgleord i romanens komposition og problemstilling er nemlig indretningen af den lovgivende, udøvende og dømmende magtinstans, men det er især *retsprocessen*, der er i centrum for de litterære udskjelser, dvs. præcis den juridiske konstruktion, som Mandix var optaget af. Samtidig figurerer der juridiske begreber, som næppe kan have hørt til almindelig viden for den tids dannede folk, og som jeg kommer ind på nedenfor.

Tesen for det følgende afsnit er således, at Ingemanns roman *Erik Menves Barndom* er et litterært forsøg på at forestille sig et ideelt retssamfund under monarkisk styre via sin svigerfars mellemkomst som ekspert udi dansk retshistorie. Vi skal i det følgende se hvordan. Denne overgang til et nyt afsnit markerer samtidig, at vi bevæger os væk fra feltet politisk idehistorie over til et nyt fagområde, nemlig juraen.

⁷² Flemming Conrad: *Smagen og det nationale – studier i Dansk litteraturhistorieskrivning 1800-1861*, København: Museum Tusculanum 1996, s. 385.

⁷³ Galster: *Ingemanns historiske digtning*, s. 85.

⁷⁴ Brevene er at finde i V. Heises *Breve til og fra Ingemann*, København: 1879.

VERDENSBILLEDE IV: PARLAMENTUM

Siden 1970'erne er der opstået et tværdisciplinært forskningsfelt mellem jura og litteratur, hvor man dels interesserer sig for lov i litteratur, dels for lov som litteratur.⁷⁵ Amerikaneren James Boyd White lagde den første sten til forskningsfeltet, da han med bogen *The Legal Imagination* (1973) argumenterede for, at jura og retspraksis både er skrift, tale og fortolkning.⁷⁶ I Danmark er det først indenfor de sidste par år at feltet har tiltrukket sig større interesse. I relation til den retslige kontekst som Ingemann læses ind i her, har særligt den tyske, Princeton-baserede litteraturforsker, Theodore Ziolkowski (1932-) lavet spændende forskning.⁷⁷ I sine begrebshistoriske studier af tyske romantikere som f.eks. E.T.A. Hoffmann (1776-1822) og Joseph von Eichendorff (1788-1857), plæderer Ziolkowski overbevisende for, at datidens romantiske litteratur var gennemsyret af rets- og statslige problematikker, fordi dens forfattere ikke kun befandt sig i den romantiske tankeverden, men tillige bestred administrative poster i forskellige tyske institutioner.⁷⁸ Måske kan Ziolkowskis studier pege i samme retning for hovedværkerne i den danske romantiske tradition, dersom nogen satte sig for mere dybtgående studier af de danske romantiske hovedværker i relation til juridiske problemstillinger.⁷⁹

I *Erik Menveds Barndom*, der er Ingemanns anden historiske roman efter *Valdemar Seier* fra 1826, er scenen sat for en af de mest omdiskuterede begivenheder i dansk historie: Mordet på Erik Glipping (1249-1286) i 1286 og den efterfølgende strafferetssag. I romanen møder vi den kongetro Drost Peder Hessel, der har den svære opgave at manøvrere som rigets øverste mand ved siden af kongen, der i Ingemanns optik ikke er rigets kongekrone værdig: "Kongen morede sig for det meste med Jagten, som han lidenskabelig elskede, og hvorover han ofte forglemte de vigtigste Statssager."⁸⁰

Marsk Stig Andersen jager kongen på livet, fordi Glipping har forgrebet sig på Marskens kone, hvilket naturligvis er en udåd i både moralsk og retlig henseen-

⁷⁵ Karen-Margrethe Simonsen, Helle Porsdam og Henrik Skov Nielsen (red.): *Lov og litteratur*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2007.

⁷⁶ James Boyd White: *The Legal Imagination: Studies in the Nature of Legal Thought and Expression*, Boston: Little, Brown & co. 1973.

⁷⁷ Theodore Ziolkowski: *German Romanticism and its Institutions*, Princeton: Princeton University Press 1991; *The Mirror of Justice: Legal Reflections of Legal Crises*, Princeton: Princeton University Press 1998.

⁷⁸ Ziolkowski: *German Romanticism*, s. 4.

⁷⁹ Et eksempel til sammenligning er netop Ingemann. Nok var Ingemann en af de flittigste skribenter i den romantiske periode, men han bestred tillige vigtige administrative poster på Sorø Akademi, hvor han virkede og boede frem til sin død i 1862. Han var konstitueret direktør fra 1842 indtil akademiets nedlæggelse i 1849. Netop i 1840'erne var der store planer om at Sorø Akademi skulle virke som højskole, et arbejde som Ingemann tog meget seriøst, og kæmpede hårdt for, men planerne døde med Christian d. VIII.

⁸⁰ *Erik Menveds Barndom*, s.185.

de.⁸¹ Plottet i romanen er stramt komponeret: På den ene side har vi Drost Peder Hessel, der tilhører de kongetro, og som vil bevare *den symbolske* konge som øverste hoved for staten. På den anden side har vi Marsk Stig Andersen, der vil fjerne den faktiske konge fra tronen og indføre et nyt styre. Marsken og hans følge betegnes ofte som de revolutionære, mens Hessel og hans tilhængere benævnes "de kongetro". Vi ved fra et brev, der er skrevet til Mandix i 1827,⁸² at Ingemann nøje overvejede, hvorvidt han skulle benævne romanen *Marsk Stig og Peder Hessel* netop for at gøre opmærksom på grundtemaet i romanen.⁸³

Selve handlingsrammen i romanen er i store træk henlagt til Danehoffet, som på Ingemanns tid, i historiografien, fremstod som en, oprindelig, folkelig rådsforsamling. Det er først med Anna Hudes disputats fra 1893, at myten om Danehoffet som en folkeforsamling falsificeres, og det bliver fastslået, at Danehoffet i realiteten var en aristokratisk forsamling.⁸⁴ Det er en vigtig præmis for at forstå Ingemanns vision om et ideelt, folkeligt monarki. Ellers går en afgørende pointe tabt, nemlig den, at folket havde ret til at deltage i Danehoffet, et 'faktum' som Ingemann helt tydeligt benytter i sin narrative fremstilling sammen med den forestilling, at det netop er i perioden mellem 1241 og 1340, at folket mister sine rettigheder til at deltage på tinge: "Saa snart Messen var forbi strømmede Riddere og geistlige Herrer i store Skarer op til Slottets lange Riddersal, hvor Danehoffet i de første Dage holdtes i stedet for under aaben Himmel, hvilken gammel Sædvane, til Folkets misfornøjelse, efterhaanden gik mere og mere af brug, idet man søgte at udelukke Borger og Bonde fra Deelagtighed i Danehoffets forhandlinger."⁸⁵

I dansk retshistorie har Danehoffet en særlig status, fordi det er med Danehoffet, at lovgivningsarbejdet får en større og større betydning i relation til og i tæt samarbejde med monarkiet, hvilket sker fra ca. midten af 1200-tallet.⁸⁶ Det er på tinge, at processen finder sted, at debatter foregår, og hvor konger vælges. Før ordet Danehof blev gængs sprogbrug, brugte man ordet 'parlamentum', som er det latinske ord for at *forhandle, samtale og mødes*.⁸⁷ Danehoffet var således *parlamentum generale Danorum*. I de engelske oversættelser af tingsted i Ingemanns værker er det også ordet 'parliament', der anvendes, som i det følgende uddrag, der er

⁸¹ Her har Ingemann benyttet sig af ældre folkeviser, som netop beretter at kongen skulle have krænket Marskens hustru.

⁸² Brev fra Ingemann til Mandix, marts 1827 (Heise).

⁸³ Et spørgsmål, der havde den mest aktuelle relevans, idet hele Europa befandt sig i en brydningstid mellem revolution og restauration. Ingemann kan ikke have undgået at være påvirket af disse store politiske samfundstransformationer. Ikke mindst var den græske udvikling et tema, der vakte stor opmærksomhed i Danmark.

⁸⁴ Anna Hude: *Danehoffet og dets plads i Danmarks Statsforfatning*, København: 1893; Kristian Erslev: "Rigets 'bedste Mænd', Danehof og Rigsraadet", *Historisk Tidsskrift*, 7 (5), 1904-1905.

⁸⁵ Erik Menveds *Barndom*, s. 99.

⁸⁶ Anders Bøgh: Danehof, *Danmarkshistorien*, www.danmarkshistorien.dk (29.10.2012).

⁸⁷ Ibid.

fra den engelske oversættelse af *Erik Menveds Barndom* fra 1843, hvor oversætteren har indsat en note i teksten efter anvisning fra Ingemann:

‘Thing’ (pronounced ‘Ting’), a court of justice: also, the name of the ancient Scandinavian parliaments, or assemblies of the states of realm, at which, generally, all the freemen of the nation had a right to attend. They were usually held in the open air. The ‘Danehof’, or Dane-court, mentioned farther on, was a similar institution, at which were present the king and his nobles, the principal clergy, burghers and peasants. (Tr. Note).⁸⁸

I de fleste tilfælde engagerede Ingemann sig i entusiastiske brevvekslinger med oversætterne af hans romaner, og hvor der var forståelsesproblemer i henhold til at oversætte den danske tekst til engelsk, blev der indsat en note.⁸⁹ Ingemann måtte give anvisninger på den rigtige ordlyd, der dermed også udsiger noget om, hvordan Ingemann opfattede de begreber, han anvendte i sine tekster. Derfor kan vi også vide, at Ingemann opfattede Danehoffet som en folkelig rådsforsamling.

På Danehoffet var det ældre, velansete og respekterede mænd, der stillede lovforslag og var ledere af processen. Hos Ingemann absorberes forestillingen om disse ‘rigets bedste mænd’ således: “De edsvorne vare alle velbekendte og agtede Mænd fra Rigets forskellige Provinser. De blottede deres Hoveder for Tronen og Forsamlingen, og deres graa Haar viste, at de hartad var de ældste af alle her forsamlede Herrer.”⁹⁰

Før selve retsprocessen på Danehoffet er denne jury altså nøje blevet udvalgt. Ingemann benævner denne jury for et ‘worthel’. Dette begreb stammer fra Island, hvor det benævnes ‘varð-hal’, som direkte oversat til dansk betyder ‘vagthold’, dvs. de, der vogter over loven.⁹¹ Rådet er en uafhængig retsinstans, en myndighed, som også kongen er underlagt og må adlyde. Rådet og ikke kongen repræsenterer dermed den højeste suverænitet. Hos Ingemann er det karakteren Ridder Jon, der personificerer den uafhængige retsinstans. Han er det eksemplariske eksempel på, hvordan den ideelle, tredelte fungerer i praksis: “Fra den Time, de edsvornes Ret var sat, modtog Ridder Jon ingen uden paa denne Tid, naar der var selskab hos ham, og han talte ikke ene med nogen, ikke engang med Drost Peder, som ellers daglig havde fortrolig Adgang til ham. Han havde endogsaa erklæret, at

⁸⁸ Ingemann: *The Childhood of Erik Menved*. Translated from the Danish by John Kesson, London: Bruce and Wyld, 84, Fraaringdon Street 1846, s. 10.

⁸⁹ Ingemanns første historiske romaner blev oversat til engelsk af en dame der hed Jane Francis Chapman, mens de senere udgaver blev oversat af en herre ved navn John Kesson. Disse breve befinder sig nu på Akademiet i Sorø. De bevidner en livlig diskussion mellem Ingemann og oversætterne.

⁹⁰ *Erik Menveds Barndom*, s. 80.

⁹¹ På Ingemann og Mandix’ tid var flg. værk standard til belysning af den ældre retshistorie. Kolderup, Rosenvinge: *Grundrids af den danske lovhistorie*, København: 1822. For en senere udredning af begrebet se A.D. Jørgensen: Kapitel III: Witherlagh, Worthæld, i: *Historiske Afhandlinger*, første bind, København: Det Nordiske Bogforlag 1898.

han til Danehoffets slutning ikke kunde eller maatte tale ene med Kongen.”⁹² Fra det øjeblik, rådet er sat, gælder strikse regler, og især understreger Ingemann, at processen også gælder kongen: “Vi er her alle tolv!” raabte gamle Ridder Jon - “til den trettende er her ingen Plads, om han saa bar Krone og Spir.”⁹³

Da endelig selve domsdagen oprinder, markerer Ingemann klart, hvorledes også kongen er underlagt den tredelte magt. Det sker på følgende symbolske måde:

Efter en forventningsfuld Tavshed rejste Kongen sig og tog Kronen af sit Hoved; han lagde den paa en rød Fløjelspude, der af Hofmarsken overrakte til Ærkebisp. Ligeledes overrakte Scepteret til den lærde Kansler Martinus, der holdt det nedlagt paa en Fløjelspude med Omhu og Ærbødighed og med synlig Anstrengelse for ikke at falde i andre tanker og tabe det. “I Dag er jeg ikke Dommer her” – sagde nu Kongen – “jeg er selv Del i Sagen, hvori der skal dømmes; den gælder Rigets og Kronens Rettigheder. Herold! Lad de Edsvorne fremtræde”.⁹⁴

Uddraget her er en beskrivelse af, hvordan monarkiet er suspenderet under rettergangen, som rådet, worthel, forestår. Rådet ret til at dømme kongen, der tager kronen af, imens rådet procederer. Scenen afspejler princippet om retsbeskyttelse, hvor enhver borger skal have mulighed for at føre proces mod staten, hvorved det hierarkiske forhold mellem staten som overordnet, og borgerne som underordnet bortfalder. Vi ser en ligestilling af stat og borger som to sideordnede parter i en retssag.⁹⁵ Igennem hele romanen understreges det igen og igen, at de love, der regeres efter i staten, gælder for alle, også monarken, hvis enevældige status mere synes at være et symbol end en egentlig politisk magtinstans. Skønt begrebet worthel har sin reference i middelalderens lovsamfund, og endda et meget omdiskuteret et af slagsen, så får den narrative beskrivelse hos Ingemann anno 1828 et særligt politiseret indhold, der synes at bære et immanent krav om virkeliggørelse. Ingemann har brugt sin svigerfars ekspertise udi dansk og europæisk retspraksis som model for sin narrative beskrivelse af middelalderens lovsamfund, og han giver derved et billede på et alternativt monarki, der er grundlagt inden for rammerne af et lovbasert samfund, der fungerer som den højeste magtinstans: Styreformen fremtræder som blandet, ikke som et absolut monarki. Teksten aftegner dermed, i min optik, en bestemt *forventningshorisont*,⁹⁶ der

⁹² Erik Menveds *Barndom*, s. 70

⁹³ Erik Menveds *Barndom*, s. 70.

⁹⁴ Erik Menveds *Barndom*, s. 80.

⁹⁵ Hansen: *Demokratiets historie*, s. 244.

⁹⁶ Begrebet relaterer sig her til litteraturteoretikere Hans Robert Jauss' ide om, hvordan hver enkelt læser møder en tekst med den mentale bagage som vedkommende har med sig. Jauss etablerer en litteraturhistorie der ikke er adskilt fra sin historiske kontekst, men tværtimod tager udgangspunkt i essentielle størrelser som erfaring og forventning, kategorier vi alle bærer med os. Hans Robert Jauss: *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwis-*

snarere end at pege tilbage mod middelalderen peger mod fremtiden. Den semantik, som Ingemann anvender i sine romaner, rækker ind i en mulig, nær fremtid: [...] "concepts no longer merely serve to define given states of affairs, they reach into the future. Increasingly concepts of the future were created, positions that were to be won had to be first linguistically formulated before it was possible to even enter or permanently occupy them."⁹⁷ Begreber og ord skal altså formuleres sprogligt, før det er muligt at anvende dem i en politisk sammenhæng. Ingemann var med til at formulere, hvorledes ord og begreber blev begrebsudfyldt i sin samtidige kontekst, og det er en meget vigtig pointe. Netop herfor er det også problematisk at skelne mellem politisk og litterær offentlighed, for begge sfærer griber ind i hinanden. Andre passager i romanen kan læses i samme, fremadrettede optik. Efter Danehoffets afholdelse spiller den lille Erik Menved guldterninger med sin bror Christoffer, og de bliver uenige om spillets regler. Den lille prins spørger en af statsmændene til råds, og følgende samtale udspiller sig:

"Du skal dømme os imellem, Ridder Jon! du ved hvad Ret er!" – sagde den lille Konge heftig – "Naar Guldterningerne er Øer og Lande og Tavlbrækkerne Riddere og Svende, har jeg jo lov til som ældst at tage først? og naar jeg saa med mine Riddere og Svende omringer og erobrer alle Kristoffers Øer og Lande, saa er de jo mine med Rette?"

"Det kommer an paa Lovene for Eders Leg, mine smaa, hidsige Herrer!" – svarede den gamle Ridder – "for Resten bør den ældste ikke alene tage først, men være den første i Klogskab og Høimodighed. Den Leg du er i øvrigt ikke" – tilføjede han med Alvor – "har Drost Hessel ikke lært Jer endnu, min lille Konge! At man ikke spiller Terninger med Øer og Lande og ikke skal gjøre Riddere og Svende til Tavlbrækker?" Prins Erik gik tavs og skamrød bort.⁹⁸

Her diskuteres, via en barneleg selve begrebet ret. Moralen er, at spille om land og øer med guldterninger svarer til vilkårlig magtanvendelse, og netop vilkårlig magtanvendelse vil Ingemann imødegå i sin beskrivelse af det danske monarki. Den danske lovmand må med andre ord sætte prinsen på plads, og hermed afspejler tekststykket princippet om lovhjæmmel: Alt hvad offentlige myndigheder foretager sig skal have hjemmel i lovene, og dispositioner og handlinger, der ikke er hjemlet af gældende ret, opfattes som vilkårlige og i strid med retsstatsprincippet.⁹⁹

senschaft, Frankfurt: Verlag Suhrkamp, 1971. Læsere i en dansk kontekst vil måske kende begrebet fra Reinhardt Kosellecks erfaringskategorier, hvilket ikke er en tilfældighed, da både Jauss og Koselleck var elever af hermeneutikeren Hans Georg Gadamer fra hvem begrebet hos begge er udviklet. Hans Georg Gadamer: *Warheit und Methode*, Tübingen: 1960.

⁹⁷ Reinhardt Koselleck: "Begriffsgeschichte and social history", *Economy and Society*, 1982, s. 410.

⁹⁸ *Erik Menveds Barndom*, s.75.

⁹⁹ Hansen: *Demokratiets historie*, s. 244.

Ingemann beskriver det danske monarki som dybt rodfastet inden for rammerne af et retssamfund, som også kongen er underlagt. Den form for frihed, som Ingemann hermed fremskriver, handler ikke om den individuelle frihed, men derimod om samfundets frihed. Eller sagt på en anden måde: Ej heller kongen er fri. Også han må underkaste sig loven på samme vilkår som sit folk og handle på en sådan måde, at vilkårlig magtanvendelse forhindres: "Skal Kronens Ret og Majestæt være hellig, maa Loven kun være dens Værge..."¹⁰⁰ Kongen repræsenterer staten, ja, men han er den ikke.

Ved domsafsigelsen forklarer Drost Hessel netop forskellen på majestæten som en person af kød og blod og majestæten som *repræsentant* for staten: "Det er ikke Mennesket Erik Kristoffersøn, her er Talen om, men Danmarks Konge og Danmarks Krone, hvis uantastelige Majestæt og Hellighed med blodig og formastelig Haand er angreben; det er en Forgribelse paa et Folks og et Riges salvede Hoved, her skal dømmes."¹⁰¹

Ingemanns suverænitetsbegreb afspejler det suverænitetsbegreb, som Mandix gjorde sig om hhv. borgerlig og politisk frihed, og som Mandix i øvrigt fandt eksemplificeret i det engelske monarki, hvis beskaffenhed han var meget optaget af.¹⁰² Hvor meget og hvor lidt Mandix har kendt til de engelske tænkere angående den ideelle stat, er svært at sige, men at han har været vidende om de diskussioner, der verserede i England, synes hævet over enhver tvivl al den tid, Mandix opholdt sig i England i midten af 1700-tallet. I Ingemanns Kongebøger er der, med lånte ord: "[...] no necessary connection between the preservation of individual liberty and the maintenance of any particular form of government".¹⁰³ Det er præcis samme overbevisning, vi finder i Mandix' lange udredning af det ideelle lovbaserede monarki, og hvis hovedelementer Ingemann implementerer i sin narrative fremstilling af den ideelle retsstat, hvor kongemordet på Erik Glipping og den efterfølgende retsproces er omdrejningspunktet.

Skulle vi gå endnu dybere ind i denne juridiske problemstilling angående individuel frihed, ville vi være nødt til at forholde os til henholdsvis det positive og det negative frihedsbegreb. Så ville vi samtidig bevæge os over i den politiske filosofi, og det ville i denne kontekst være at gå for vidt.¹⁰⁴

EFTERSKRIFT 2012

En aften, hvor jeg skriver lidt på denne artikel, kører fjernsynet i baggrunden med livedækning af Dronning Margrethes 40 års regeringsjubilæum. Jeg ser med et halvt øje, hvordan regenten spadserer ned ad den røde løber. Hun er klædt på i en

¹⁰⁰ Erik Menveds *Barndom*, s. 65.

¹⁰¹ Erik Menveds *Barndom*, s. 313.

¹⁰² Mandix: *Borgerfrihed*, s. 10.

¹⁰³ Quentin Skinner: *Liberty before Liberalism*, Cambridge: Cambridge University Press 1998, s. 81.

¹⁰⁴ Quentin Skinner: "Freedom as the Absence of Arbitrary Power", Cecile Laborde and John Maynor (eds.): *Republicanism and Political Theory*, Oxford: Blackwell Publishing 2008, s. 83-102.

kongeblå kjole. Dyb mørkeblå, næsten lilla. Mine to døtre er klædt ud i kjole og diadem. De står med store øjne og kigger på det skuespil, der udfolder sig foran dem. De er skuffede over, at de næsten ikke nåede at se Kronprinsessen, der er objektet for deres hedeste småpige-drømme: At være prinsesse. Jeg kigger på Dronningen, og jeg kigger på mine døtre, der nu absorberer *deres* tids repræsentation af monarkisme. Et helt og aldeles ufarligt arrangement. Jeg tænker over kontinuiteten i det danske kongedømmes lange historie, og hvordan det er under konstant transformation: Men teksterne fra fortiden transformerer sig også fordi vi hele tiden finder nye måder at spørge ind til dem på. Kun herfor, tænker jeg, er det interessant og vedkommende at være historiker, og derfor skriver enhver ny generation også sin historie. Hvad vi søger i fortiden, det er vores egne forudsætninger, og det er det i fortiden, hvis eftervirkninger vi endnu mærker, som salig Erslev vist nok skrev engang, og hvis rigtighed jeg mærkede den dag i Firenze.¹⁰⁵

Pludselig siger min ældste datter: "Mor, synes du ikke, de ligner påklædningsdukker?" "Dukker?", spørger jeg og kigger op, "DUKKER," siger jeg igen, og med ét er jeg tilbage i bondegården hos Ingemann. Jeg føler mig næsten ramt af *the touch of the real*.

LONE KØLLE MARTINSEN
 UNDERVISNINGSSASSISTENT, PH.D.
 COPENHAGEN BUSINESS SCHOOL
 FRA 1.1.2013 DESUDEN POST DOC VED INSTITUTE FOR HISTORIE, SYDDANSK UNIVERSITET.
 LKM.IBC@CBS.DK

¹⁰⁵ Her citeret fra Povl Bagge: "Om historieforskningens videnskabelige karakter. Nogle bemærkninger i anledning af Kr. Erslevs skrift 'Historieskrivning'", *Historisk Tidsskrift*, 10, 1940, s. 356-384.

ABSTRACT

Peasants' Freedom and other Ideas of History:

Studies in the Historical Literature of B.S. Ingemann 1824-1836

Using a New Historicist approach this article examines four worldviews imbedded in a reading of B.S. Ingemanns historical literature which was published between 1824-1836 in the genre of two poems and four historical novels. The worldview of the author-subject (1), a worldview related to the relationship between the monarchy and the people, largely conceived within the so called 'myth of an original peasants freedom', a founding myth within Danish historiography (2), a worldview related to the defense of the Danish version of monarchism, in particular the thoughts put forward by the Danish lawyer Jacob Mandix (3), and finally a worldview related to notions of the ideal 'Rechtsstat', where Ingemanns literature is read within the context of the discipline "Law and Literature" (4). The article displays personal experiences with monarchism which becomes the primary object of investigation in the context of empirical analysis of prose fiction.

MIKROHISTORIE OG AKTØR-NETVÆRKS-TEORIER:

KONTEKST, REPRÆSENTATION OG RELEVANS

■ BO FRITZBØGER

ONSDAG DEN 30. JUNI 1734 – EN MIKROHISTORIE?

Ad vejene nordfra nærmede mænd i små grupper sig langsomt.¹ De var på vej til Frisholt en snes kilometer sydøst for Viborg; centrum i det gods, der ejede deres fæstegårde. Solen stod allerede højt på himlen, men fuglenes sang var endnu ikke helt forstummet. Det var en sommermorgen den 30. juni 1734. Fra omegnens landsbyer kom de: fra Sahl, Nøddelund, Gullev, Gerning og Danstrup. Nu havde de lagt sognekirken i Sahl bag sig og var på vej den sidste kilometer ned ad bakken sydover. De skulle denne onsdag udføre noget af det markarbejde, som var en del af betalingen for deres fæste.

Der var sendt bud efter dem dagen før. Det var midsommer og tid at slå de græsklædte striber mellem hovmarkens korndækkede agre, de såkaldte *bårer*. To mand kom fra hver gård, og de skulle som vanlig indgå i tre hold à 8 mand. De fire forreste skulle slå, mens de fire bagved skulle rive og stakke det afslåede græs. De mødtes på gårdspladsen, der var lukket inde mellem tre lange avlsbygninger og et lavt, trelænget stuehus mod syd.

Da de efter at have holdt samling skulle til at begive sig ud til Storhaven, hvor hovmarken og skoven mødtes, kom ladefogden Niels Justesen med nye ordrer fra forvalteren Hans Rosborg: I år skulle de ikke slå bårerne på tværs, som de altid havde gjort, men på langs fra den smalle ende. Underligt!

Ladefoged Justesen insisterede: Der var ikke noget at diskutere. Men det mente Mikkel Christensen fra Sahl nu nok, at der var. Mens han svor, at de aldrig ville slå bårerne på langs, trængte han og de andre bønder med hævede leer ladefogden og forvalterens tililende femtenårige søn Hans Thansen helt hen til hovedgårdens prydhave, der lå bag ved stuehuset. Det var ved at blive ondt nu. Hans var

¹ Det følgende optrin har tidligere været kortfattet skildret i Henrik Stevnsborg: Fra den store Udfejlesesfest til Tømmerstrejken: om førindustriel, folkelig protest i København i sidste halvdel af det 18. århundrede, *Fortid og nutid* 28(4), 1980, s. 570-599, s. 599. Strejken og dens konsekvenser er beskrevet i Landsarkivet for Nørrejylland: Nørrejske Retsbetjentearkiver før 1919: Frisholt Birks Tingbog 1721-35, s. 149v ff. Jeg takker Dorthe Gert Simonson og en meget konstruktiv anonym fagfællebedømmer for kritiske læsninger og givtige kommentarer til tidligere versioner af denne artikel.

bange, og han fik i sin nød en af de fremmødte bønder, Søren Josefsen fra Vinkelholm, til at nørkle et bræt ud af det høje plankeværk omkring haven, så han, som den spinkle dreng han var, kunne redde sig i sikkerhed. Inde fra haven fulgte han bekymret, hvordan de ophidsede bønder alle som en hængte deres leer på plankeværket, idet Mikkel Christensen med høj røst råbte, at "hvem som annammer sin høle fra dette sted, den hænger på, skal straks høleen af os blive sønderslagen". Efter længere tids råben, faldt der så småt ro på gemytterne, og Hans kaldte på ladefogeden, at han skulle pålægge formanden for hvert hold at idømme de andre en pant på 8 skilling, hvis de ikke slog på den rigtige led. Mikkel Christensen råbte straks tilbage, at "da skal fanden føre dem fra os, som kommer at pante".

Flokken trak igen om ad gårdspladsen til, hvor de forlangte at komme til at tale med den unge Hans Thansen, som åbenbart repræsenterede sin far, forvalteren. Da denne en anelse utryg åbnede hoveddøren midt på hovedbygningens facade og trådte ud i den lille gård, mødte han den 64-årige fæster Søren Iversen fra Sahl: "Det er ligesom i går, der kunne vi ej se, hvad jeres husbond var for en. Havde han duet noget, havde han lige så vel som andre taget dem i forsvar, da de var i kongerejse". Hans tog spagt til genmæle, og beordrede ladefoged Justesen til at smide Søren i arresten. Så blev der igen en mumlen i flokken. Peder Iversen, Sørens bror, kom med hånden udfordrende i siden helt op til Hans og sagde: "Tag mig med og sæt i hullet".

Så brød helvede løs. Hans Thansen løftede sin pisk og fægtede med den i luften for at forsvare sig, indtil bonden Christen Nielsen Degn resolut tog den fra ham og forsøgte at brække den over sit knæ. Det var imidlertid sværere end som så, og i stedet svingede han til sidst pirken i en lang bue op på husets tag med ordene "*lad hende ligge der*". Men da blodet nu var i kog, greb han også sit strygestål og knækkede det midt over under de frygteligste grimasser. Helt let var det øjensynlig heller ikke.

Efter en tids fortsat råben tog de alle deres leer ned af plankeværket på en gang. Da Hans Thansen formanede dem, at de skulle forlade gården, vendte de ham pludselig ryggen, og hoppende og springende løb de i samlet flok ud fra gårdspladsen, mens de højlydt råbte "krucifiks" efter ham.

Da hovbønderne var vendt hjem, besluttede mændene i Sahl, at de den følgende dag ikke ville møde to mand fra hver gård, sådan som befalingen lød, men fire. Og den beslutning sendte de besked om til nabobyerne i den rækkefølge, som sædvanen foreskrev: fra Sahl til Bøgeskov, fra Bøgeskov til Gullev, fra Gullev til Gerning og fra Gerning til Danstrup. På den måde behøvede ingen at gå længere end til nabobyen med bud.

Næste dag mødte bønderne fra de fem landsbyer derfor frem med dobbelt styrke på hovedgården. Men selv om Mikkel Christensen fra Sahl igen gik forrest og sagde, at "vi vil absolut slå alle sammen eller gå hjem alle sammen", så lykkedes det til sidst ladefogden at splitte dem så meget, at halvdelen vendte hjem igen, og bårernes græs blev slået.

MIKROHISTORIENS KENDETEGN

Den foregående historie fra Frisholt kan betragtes som eksempel på såkaldt *mikrohistorie*.² Med udgangspunkt i den vil jeg i det følgende diskutere sammenhængen mellem undersøgelsesgenstandens repræsentativitet og mikrohistoriens relevans, idet jeg vil argumentere for, at mikrohistorikere har meget at vinde ved at lade sig inspirere af såkaldte Aktør-Netværks-Teorier.

Mikrohistorie dækker som analyseform en bred vifte af historiske forskningsstrategier og formidlingsgenrer. I den ene ende af spektret finder vi historisk-antropologiske undersøgelser med hovedvægt på klassisk socialhistoriske problemstillinger og udstrakt brug af kvantificerbare informationer, såkaldte *Community Studies*.³ I den anden en lang række repræsentanter for *Ny* (dvs. post-strukturalistisk) *Kulturhistorie* med særlig interesse for kvalitative analyser af betydningskonstruktion.⁴ Ved emnets forankring i en i tid og/eller rum lille skala gør denne form for mikrohistorie eksplicit op med det ellers dominerende nationalstatsperspektiv.⁵ Og eftersom al erkendelse anses for historisk situeret, anfægter den i sit udgangspunkt overhovedet muligheden for meningsfuldt at skrive "store fortællinger".⁶

Det er indlysende, at Frisholt-historien deler mikrohistoriens stærkt koncentrerede analyseskala.⁷ Hændelserne er snævert lokaliseret i både tid og rum, og historien er beslægtet med (om end slet så farverig som) et klassisk eksempel på

² Gode eksempler på dansk mikrohistorie er Bjarne Stoklunds skildring af Kallehavehusets historie (*Huset og skoven. Et sjællandsk husmandshus og dets beboere gennem 300 år*, Højbjerg: Wormanium 1980) og Tyge Kroghs beskrivelse af sjællandske natmænds tilværelse i 1700-årene (*Det store natmandskomplot. En historie om 1700-tallets kriminelle underverden*, København: Samleren 2000).

³ Som to ret forskellige danske eksempler kan nævnes Palle O. Christiansen: *A manorial world. Lord, peasant and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*, København: Scandinavian University Press 1996 og Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, Odense: Odense Universitetsforlag 1999.

⁴ F.eks. Peter Henningsen & Ulrik Langen: *Hundemordet i Vimmelskiftet og andre fortællinger fra 1700-tallets København*, København: Jyllandspostens Forlag 2010. De to mikrohistoriske poler modsvarer i nogen grad tillige en skelnen mellem en tysk-engelsk-fransk og en italiensk-amerikansk tradition, Liv Egholm: *Rejseberetninger som kulturelle tegn, en mikrohistorisk undersøgelse af mødets betydning i teori og praksis*, Utrykt Ph.d.-afhandling, Syddansk Universitet 2005 <http://www.historien.dk/Forskningsportal/Rejseberetning.pdf> (1. november 2011), s. 28.

⁵ Michael Harbsmeier: Mikrohistorie – et plaidoyer, *Den jyske Historiker* 85, 1999, s. 7-19, påpeger (s. 7 f), at mikrohistorien og globalhistorien er fælles om at være post- og paranational.

⁶ Feltet er hvad angår både tematik, metode og teoretisk fundering langt bredere, end det her er muligt at gøre rede for; se Palle O. Christiansen: *Kulturhistorie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner*, København: Samleren 2000.

⁷ Det er Liv Egholm, der opregner de fem karakteristika for den mikrohistoriske undersøgelse, som vil blive anvendt i det følgende: skalaen, den tætte beskrivelse, en ideel synsvinkel "nedefra", fokus på det ikke umiddelbart forståelige samt slutninger ved hjælp af såkaldt

mikrohistorie såsom Natalie Zemon Davis' fortolkning af en gammelkendt historie om bonden Martin Guerres forsvinden og genkomst i 1500-tallets Frankrig.⁸

Jeg har endvidere i min gengivelse af tingbogens referater af hændelsernes retlige efterspil valgt at skildre bøndernes bevægelser temmelig detaljeret. Derved følger jeg som de fleste mikrohistorikere antropologen Clifford Geertz's (fra Bronislaw Malinowski overtagne) ideal om en semiotisk opmærksom *thick description*, der er "interpretive; what it is interpretive of is the flow of social discourse; and the interpreting involved consists in trying to rescue the 'said' of such discourse from its perishing occasions and fix it in perusable terms".⁹ For i enhver bevægelse eller ytring kan der ligge tegn af betydning for tolkningen af begivenhederne.¹⁰ Unge Hans Thansens flugt gennem plankeværket må være udtryk for, hvor truende han fandt stemningen på gårdspladsen. Omvendt var pøblen altså ikke mere ophidset, end at Søren Josefsen havde lejlighed til at hjælpe ham. Måske var bøndernes råb og trusler mest på skrømt? Eller præcis dén form protest, som den socialt-performative værktøjskasse aktuelt rådede over.

I et forsøg på at reducere de uheldige følger af mine egne forudindtagne tolkninger har jeg så vidt muligt benyttet kildeproducentens eget ordvalg.¹¹ Skildringen fra Frisholt medtager således alle dele af tingbogsteksten, som angivelig giver direkte citater. Den anlægger altså i en vis forstand, i overensstemmelse med god mikrohistorisk skik, "the native's point of view".¹² Men det var måske en lidt kættersk overvejelse værd, om en ordret gengivelse in extenso af tingbogsteksten fra Frisholt Birk i det hele taget havde været mere informativ end min redigerede, fortolkende sammenfatning. For birkeskriveren var jo i sagens natur en central aktør. Ved overdreven tekstnærhed fraskriver historikeren sig imidlertid i yderste konsekvens muligheden for at fortolke.¹³ Og der skal jo brød på bordet.

Til gengæld byder mikrohistorien på betydelige narrative potentialer.¹⁴ I slægtskab med klassisk kulturhistorie anlægger den således ofte en billedskabende næsten skønlitterær skrivestil. Faktisk er god mikrohistorie ofte så velskrevet og oplagt fortalt, at den kan være vanskelig at skelne fra værker af den gamle kulturhistories uovertrufne formidlere som Troels-Lund og Hugo Mathiessen. Det er i et afmægtigt ønske om som de at fremmane historiens totalitet,

abduktion; Liv Egholm: *Mikrohistorie, Den Jyske Historiker* 85, 1999, s. 20-46; Egholm: *Rejseberetninger*.

⁸ Natalie Zemon Davis: *The Return of Martin Guerre*, Cambridge Mass.: Harvard University Press 1983.

⁹ Clifford Geertz: *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books 1973, s. 20f.

¹⁰ Anna Green: *Cultural History*, New York: Palgrave MacMillan 2008, s. 59.

¹¹ Palle O. Christiansen: Forståelsen af det anderledes, *Historisk Tidsskrift* 2001, s. 111-145, s. 114ff.

¹² Begrebet stammer fra Geertz: *The Interpretation*.

¹³ Egholm: *Mikrohistorie*, s. 30.

¹⁴ Christiansen: *Kulturhistorie*, s. 210ff.

at jeg ovenfor lægger ud med en tilstræbt evokativ skildring af sommermorgen. Også selv om jeg dybest set ikke ved, om det regnede.

Ved *abduktion* fremsætter mikrohistorikeren erfaringsbaserede hypoteser, som så at sige er erkendelsesmæssigt work-in-progress; en slags *indiciernes epistemologi*.¹⁵ Når jeg skriver, at Hans Thansen Rosborg var en spinkel dreng, har jeg intet sikkert belæg for det. Men når det gav mening, at tage et enkelt bræt ud af plankeværket, så han kunne slippe væk fra sine forfølgere, så må det skyldes, at han var mindre end de fleste bønder. Og når jeg hævder, at solen skinnede den 30. juni 1734, er det baseret på ræsonnementet, at hvis det havde set ud til regn, havde man næppe planlagt at slå græs den dag.

Når jeg netop har valgt historien om hovstrejken som eksempel på mikrohistorie, er det selvsagt ikke tilfældigt. Årsagen findes dybest set i brugen af ordet "*krucifiks*", som bønderne på vej ud af gården råber efter herremandens repræsentanter. For det forekommer umiddelbart så fremmedartet og uforståeligt, at det pirrer min faglige nysgerrighed. Mikrohistorikere opererer netop ofte med et element af fremmedgørelse med det formål at fremkalde analytisk undren over på overfladen let forståelige sammenhænge. Liv Egholm beskriver dette som en hermeneutisk tilgang med mangelfuld horisontsammensmeltning, eller med antropologen James Boons ord "*hermeneutics with a difference*".¹⁶ Akkurat som i Bertold Brechts teaterstykker, hvor netop *Verfremdung* var tænkt som et middel til at gøre tilskuerne kritisk undersøgende.¹⁷ En gruppe tryktersvendes aflivning af mesterens katte i Robert Darntons historie fra 1700-tallets Paris er nok det klassiske eksempel på denne tilgang til stoffet.¹⁸

Ikke mindst på grund af denne eksotiseringsstrategi har mikrohistoriens foretrukne genstandsfelt været middelalderlig eller tidlig moderne historie. For fra disse perioder findes tilstrækkelig detaljerede kilder til, at historikeren kan komme *tæt på*, samtidig med at den virkelighed, der iagttages, er fremmedartet nok til at fremkalde undren. Og ikke sjældent har interessen ydermere samlet sig om atypiske personer, "glemte folk" og ekstraordinære begivenheder, idet periodens mest detaljerede kildemateriale typisk har været tingbøger.¹⁹ Også hovstrejken på Frisholt er jo kun kendt, netop fordi den som anomali fik et retligt efterspil.

¹⁵ K.T. Fann: *Peirce's Theory of Abduction*, Leiden: Martinus Nijhoff 1970; Umberto Eco: *Horns, Hooves, Insteps. Some Hypotheses on Three Types of Abduction*, i: Eco & Sebeok (red.): *The Sign of Three. Dupin, Holmes, Peirce*, Bloomington: Indiana University Press, 1983, s. 198-220; Christiansen: *Kulturhistorie*, s. 151.

¹⁶ Egholm: *Mikrohistorie*, s. 32; Egholm: *Rejseberetninger*, s. 42.

¹⁷ Klaus-Detlef Müller: *Bertolt Brecht. Epoche – Werk – Wirkung*, München: C. H. Beck 2009, s. 122-124.

¹⁸ Robert Darnton: *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, New York: Basic Books 1984.

¹⁹ F. eks. Emmanuel le Roy Ladurie: *Montaillou. Village Occitan du 1294 a 1324*, Paris: Folio Historie 1975; Carlo Ginzburg: *The Cheese and the Worms. The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*, London: Routledge & Kegan Paul 1980.

Endelig bygger min skildring som de fleste mikrohistoriske slutninger ideelt på kvalitative gæt *nedefra*, dvs. med udgangspunkt i det konkrete, snarere end på deduktion fra en angivelig autoritativ kontekst i form af historiske synteser. Når jeg ovenfor brugte betegnelsen "hovstrejke" om begivenhederne, forsynder jeg mig imidlertid imod dette princip. For i ordet ligger en rigdom af konnotationer, der snarere stiller sig i vejen for forståelsen end bidrager til den.

REPRÆSENTATION SOM RELEVANS – KONTEKST SOM FORKLARING

Den lille historie har en lang historiografi. Siden 1800-årene har der således i dansk historieskrivning været en frodig underskov af *lokalhistorie*, der kun sigtede imod at beskrive det partikulære: dette sogn eller denne skole. Og som allerede Poul Martin Møller hudflettede for dens iboende snæversyn i *Statistisk Skildring af Lægdsgården i Ølsebymagle af en ung Geograf*, der ironisk betegner historisk-topografiske skildringer som ufuldstændige, "så længe der står en ledstolpe på vejen eller en stenkiste på marken, som ej er optaget deri".²⁰ I lokalhistorisk sammenhæng vil en lille historie som den om bønderne på Frisholt altså være umiddelbart relevant, fordi lokalhistoriens relevansbegreb i sig selv er lokalt. Hvis historien angår hændelser på denne eller hin egn, så er den relevant.

Virkeligheden er partikulær, den udspiller sig egenartet i tid og rum. Men ikke desto mindre har det altid været en af den moderne historievidenskabs store anfægtelser, hvilken almen relevans helt enestående hændelser som de ovenfor skildrede med rimelighed kan tillægges. Og der har blandt historikere hersket (og hersker nok endnu) en forestilling om, at kun hvis den partikulære historie lader sig almengøre som del af "den store historie", så delen kan siges at afspejle helheden, er den relevant.²¹

Spørgsmålet om delens mulige repræsentation af den større helhed, det vil også sige om grænsedragningen og relationerne mellem den enkeltstående historiske begivenhed og dens kontekst, er altså et centralt element i den endeløse men ikke nødvendigvis særlig intense diskussion om historieforskningens relevans. Er historien om hændelserne på Frisholt den sommermorgen for 278 år siden med andre ord kun relevant, hvis den indeholder et generaliseringspotentiale.

Dette spørgsmål har med god grund længe været drøftet i forbindelse med især mikrohistoriske undersøgelser. Men selv om den mikrohistoriske tradition bygger på en til dels udtalt forudsætning om, at dens egne arbejder skam er relevante, fordi de kaster lys over en større virkelighed, så har den generelt ikke været præget af dybere teoretiske refleksioner.²² Snarere forekommer der at være et element af besværgelse i udsagn som, at "mikrohistorikere [ikke] studerer [...]

²⁰ Poul Martin Møller: *Skrifter i Udvalg* II, København: G.E.C. Gad 1930, s. 6.

²¹ F. eks. Steen Busck: Mikrohistorie og lokalhistorie, *Den Jyske Historiker* 85, 1999, s. 47-61, s. 59.

²² Christiansen: *Forståelsen*; se dog Egholm: *Rejseberetninger*.

individer eller enkelte landsbyer – de arbejder med afsæt i steder eller i individer for at tage stilling til større spørgsmål på denne måde”.²³

Et aktuelt spørgsmål i bliver i denne forbindelse, hvordan man egentlig fortolker, hvad det var der skete på Frisholt for længe siden? Det enkle svar må være, at enhver (mikro)historisk tolkning består i kontekstualisering. Den italienske historiker Giovanni Levi anvender i forbindelse med mikrohistorie begrebet kontekstualisering på to måder.²⁴ Dels, skriver han, kan kontekst hentes ind som hjælp til fortolkning af ukendte og uforståelige fænomener i det undersøgte mikrofelt. Dette er, som det ses, den gængse kontekststudnyttelse. Men udover den foreslår han at benytte mikroundersøgelsens resultater til at *kaste lys* over modsætninger i teksten. Altså en modsatrettet bevægelse, som dybest set handler om at lade delen repræsentere eller i det mindste oplyse (dele af) helheden.²⁵ Det er iøjnefaldende, hvordan denne sidste forståelse, som har fået stor betydning for den mikrohistoriske praksis, adskiller sig markant fra traditionelle hermeneutiske fortolkninger, hvor konteksten netop entydigt fungerer som meningsgiver for det partikulære.

I det foreliggende tilfælde kunne en klassisk kontekstualisering for eksempel være, at jeg tolkede begivenhederne på Frisholt på baggrund af generelle modsætningsforhold mellem en gruppe mennesker, som den historiografiske tradition benævner fæstebønder, og en anden, som den kalder herremænd. Men i den særlige Levi'ske form er det altså snarere det partikulære, der konstituerer teksten, hvorved den lille historie belyser (og forklarer) den store.

Betegnelsen *kontekst* om eksternt materiale, der inddrages som bidrag til tolkning, er altså temmelig bredtfavnende. Konteksten kan være den store historie, som den lille placeres i forhold til, og hvor denne placering danner grundlag for fortolkning. I hovstrejke-eksemplet kunne den store historie være statens veldokumenterede interesse i teknologiske fornyelser.²⁶ I den kontekst handler strejken om lokalbefolkningens traditionalisme og modstandskultur.²⁷ Men konteksten kunne også udgøres af den historiografiske tradition for at betragte 1700-tallets bønder som viljesløse arbejdsdyr, hvortil mikrohistoriens hovstrejke udgør et korrektiv: hovbønder agerede også målrettet politisk, sådan som Claus Bjørn gjorde sig til talsmand for.²⁸

²³ Harbsmeier: *Mikrohistorie*, s. 10.

²⁴ Giovanni Levi: On Microhistory, i: P. Burke (red.): *New Perspectives in Historical Writing*, London: Polity Press 1991, s. 93-113.

²⁵ Tanken er beslægtet med Edoardo Grendis ide om en art kvalitativ standardafvigelse, Hans Medick: *Weben und Überleden in Laichingen 1650-1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1997, s. 34.

²⁶ Dan Charly Christensen: *Det moderne project. Teknik og kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850*, København: Gyldendal 1996.

²⁷ Jf. Peter Henningsen: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, Odense: Landbohistorisk Selskab 2006.

²⁸ Jf. Claus Bjørn: *Bonde – herremænd – konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*, København: Gyldendal 1981.

Ved en anden type af kontekstualisering udvides undersøgelsesfeltet i tid, rum, tematik eller kildemateriale. Bestemmelse af konteksten handler altså også om afgrænsning. Det ville for eksempel give god mening i historien om hovstrejken at inddrage godsforvalteren Hans Rosborgs bemærkninger ni år senere om, at

denne nation [dvs. Jylland] på andre måder er ikke lettelig at tvinge fra sin sædvanlige fædres brug, men fremturer udi lastværdige ting. Som for eksempel en by med hinanden sammenbundet, at den ene bonde ikke skal lade sig tvinge til nogen forandring, uden det sker med samtlige deres vilje. Jeg har prøvet på mange måder indført i bondebyer fremmede karle fra andet mit gods. Når de ikke ville følge bymændenes vilje eller om de foretog dem uden-sædvanlige forretninger, blev de hadet og efterstræbt af bymændene.²⁹

Igen en henvisning til bondetraditionalismen. Og det ville være oplagt at udstrække analysen nogle år i tid, så det kommer frem, at den øjensynlige hovedmand Mikkel Christensen fra Sahl senere blev slæbt i retten og frataget sin fæstegård, fordi han havde været "ulydig og opsætsig mod monsieur Rosborg".³⁰

Endelig er der muligheden for komparation med andre mikrohistoriske undersøgelsesresultater, som jo også er en form for kontekstualisering.³¹ Det kunne måske give god mening at sammenholde hovstrejken på Frisholt 1734 med eksempelvis den på Nordfalster i 1760'erne.³² Eller måske endnu mere nærliggende med den strejke, som fæstere i Sahl i 1755 iværksatte mod deres daværende herremand, den i mellemtiden voksne Hans Thansen Rosborg.³³ Som ved alle komparative forskningsdesign havner man dog let i frugtesløse overvejelser over, hvad man det egentlig er, man sammenligner. Er det forskelle i tid, forskelle i socialt rum, eller bare kontingens i almindelighed?

Selve identifikationen af mikrohistoriske undersøgelsesgenstandes relevante kontekst og spørgsmålet, om og hvordan denne kontekst overhovedet skal indtages i analysen, har fyldt en del. Undertiden har krav om en art mikrohistorisk kikkertsyn ligefrem medført kritik af historikere, som inddrager kontekstuel materiale på en måde, så de både foretager skalaspring og indfører narrative brud i deres fremstilling.³⁴ Men som antydnet drejer kontekstualiseringsproble-

²⁹ Rigsarkivet: Danske Kancelli D 102b: Efterretninger om Købstæderne og Amterne, indsendte i Henhold til Oversekretærens Skrivelse af 1743, 6. April.

³⁰ Frisholt Birks Tingbog 1735-40, s. 63v.

³¹ Christiansen: *Kulturhistorie*, s. 158.

³² Povl Hansen: Bonde og Herremand. Et Tidsbillede fra Hoveritiden, *Aarborg for dansk Kulturhistorie* 1891, s. 1-83.

³³ Frisholt Birks Tingbog 1740-69, s. 594v ff.

³⁴ Se f.eks. Palle O. Christiansen: Debatanmeldelse: Det store natmandskomplot. Omkring rekonstruktion og formidling af en fortidig underverden, *Fortid og nutid* 2001, s. 146-153 for kritik af Appel: *Tinget*.

met sig ikke mindst om skala, afgrænsning og historisk forklaring. For hvor "mikro" skal mikrohistorie egentlig være? Eller med andre ord: hvor går grænsen mellem undersøgelsesgenstand og kontekst? Og kan man forklare noget som helst uden at kontekstualisere?

På trods af en undertiden eksplicit afvisning af generaliseringer spores der blandt mange mikrohistorikere en underliggende forestilling om, at helt og holdent partikulære forhold *kan* have en gyldighed, der rækker ud over den konkrete undersøgelsesgenstand.³⁵ Palle O. Christiansen udtrykker det således, at "det er det kvalitative indhold i enkelttilfældet, der i mikroanalysens krystalprisme kan danne udgangspunktet for indsigter og antagelser, man kan blive klog af, fordi de har gyldighed, og som kan anvendes i andre undersøgelser til at spørge på en mere kvalificeret måde".³⁶ Christiansens krystalprisme svarer øjensynlig til Levis "lyskaster".³⁷

Også i historiske biografier af forholdsvis ukendte personer kan man ofte finde denne efterstræbelse efter almene tolkninger på et historisk partikulært grundlag.³⁸ Og herved adskiller den social- eller mikrohistoriske biografi sig fundamentalt fra biografier af historiens "store" mænd og kvinder. Som Jill Lepore udtrykker det:

If biography is largely founded on a belief in singularity and significance of an individual's life and his contribution to history, microhistory is founded upon almost the opposite assumption: however singular a person's life may be, the value of examining it lies not in its uniqueness, but in its exemplariness, in how that individual's life serves as an allegory for broader issues affecting the culture as a whole.³⁹

Den mikrohistoriske forestilling om, at erkendelsen af den partikulære virkelighed kan danne udgangspunkt for tolkning af andre lige så partikulære virkeligheder, er til dels en konsekvens af den abduktive metode. Denne fortolkningsmåde bygger jo netop på forsøgsvis jævnføring med andre iagttagelser, der anses for helt eller delvis sammenlignelige. Men spørgsmålet er, om ikke mikrohistori-

³⁵ F.eks. Ginzburg: *The Cheese*, s. xxi.

³⁶ Christiansen: *Forståelsen*, s. 139; om en egentlig erkendelsesmæssig dialektik mellem mikro- og makroanalyser, se Chuanfei Chin, *Margins and Monsters: How some Micro Claims can lead to Macro Claims*, *History and Theory* 50, 2011, s. 341-357.

³⁷ Det er tankevækkende, hvordan lysmetaforer (signalerende) i nyere historieskrivning synes at fortrænge synsmetaforer (perciperende); jf. Dorthe Gert Simonsen: *Tegnets tid. Fortid, historie og historicitet efter den sproglige vending*, København: Museum Tusculanums Forlag 2003, s. 99ff.

³⁸ Egholm: *Rejseberetninger*, s. 33ff; se tillige diskussionen mellem Sidsel Eriksen og Niels Thomsen om netop dette spørgsmål i Niels Thomsen: *Biografiens nye bølge – en skæv sø?*, *Historisk Tidsskrift* 16(6), 1997, s. 412-429 og Sidsel Eriksen: *Niels Thomsens relevans*, *Historisk Tidsskrift* 16(6), 1997, s. 432-438.

³⁹ Jill Lepore: *Historians Who Love Too Much: Reflections on Microhistory and Biography*, *The Journal of American History* 88 (1), 2001, s. 129-144, s. 133.

ens kvalitative repræsentativitet bør foldes mere ud.⁴⁰ Om ikke den forstås bedre som det partikulæres deltagelse i diskursive netværk af materialitet og erkendelse, der indbefatter såvel den undersøgte genstand som historikeren og hendes læser. Det vil strengt taget sige på baggrund af den sproglige vending og dennes efterfølgende 'materialiseringer' og 'spatialiseringer'.⁴¹

AKTØR-NETVÆRKS-TEORIERNES FLYGTIGE GRUNDPOSITIONER

Spørgsmål om forholdet mellem den enkelte hændelse og en større mere almen virkelighed står også i centrum for det omfattende teoretiske felt, der er blevet kendt under den ikke særligt hensigtsmæssige betegnelse Aktør-Netværks-Teorier, og som har baggrund i de samme poststrukturalistiske strømninger som mikrohistorien.⁴² Ligesom mikrohistorien insisterer ANT således på virkelighedens (og dermed på historiens) konkretion. Dens undersøgelsesgenstande såvel som dens udøvere opfattes som tidsligt og rumligt situerede, og ANT-studier betragtes undertiden (ligesom visse former for mikrohistorie) som enkeltundersøgelser uden prætentioner om generel repræsentativitet.⁴³

ANT udgør ikke nogen sammenhængende, modsigelsesfri, uforanderlig teoribygning, og der findes følgelig intet enkelt kanonisk skrift at henholde sig til, når man eksempelvis vil undersøge kontekstualiseringens status.⁴⁴ ANT må snarere betragtes som et temmelig rodet bundt af indbyrdes forbundne opfattelser af virkeligheden og vore muligheder for at begribe den. Og hvis deres grundlæggende principper skal anvendes på dem selv, så giver denne fundamentale åbenhed og modstand mod enhver form for erkendelsesmæssig lukning relativt fri adgang til eklekticisme.

Hos tre af ANT's mest fremtrædende repræsentanter, franskmænden Bruno Latour, englænderen John Law og hollænderen Annemarie Mol, fremstår teori-komplekset primært som dele af en ontologi, en tentativ beskrivelse af virkelighedens beskaffenhed, og deres positioner kan (indbyrdes uoverensstemmelser

⁴⁰ Betegnelsen "kvalitativ repræsentativitet" stammer fra Signe Trolle Gronemann: *Hvor tæt kan man komme? Tingsted sogn 1740-50 – et community studie*, Odense: Landbohistorisk Selskab 2007, s. 21.

⁴¹ Simonsen: *Tegnets tid*; Tim Dant: *Materiality and Society*, London: Open University Press 2005; Tine Damsholt & Dorthe Gert Siimonsen: *Materialiseringer. Processer, relationer og performativitet*, i: T. Damsholt m. fl. (red.): *Materialiseringer. Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse*, Århus: Århus Universitetsforlag 2009; Barney Warf & Santa Arias (red.): *The Spatial Turn. Interdisciplinary perspectives*, Chichester: Routledge Studies in Human Geography 2009.

⁴² ANT har i sin tilgang til videnskabsstudier et nært men ikke ekspliciteret slægtskab med eksempelvis Thomas Kuhn (Hanne Andersen & Jan Faye: Thomas S. Kuhn, i: Andersen & Faye (red.): *Arven efter Kuhn*, København: Samfundslitteratur 2007, s. 9-34) og Paul Feyerabend: *Against Method*, New York: Verso 1975 (4th ed. 2010).

⁴³ John Law: *After Method. Mess in social science research*, London: Routledge 2004, s. 11.

⁴⁴ John Law: *Actor Network Theory and Material Semiotics*, Lancaster University 2007, <http://www.heterogeneities.net/publications/Law2007ANTandMaterialSemiotics.pdf> (1. november 2011), s. 2.

ufortalt) stærkt forenklet sammenfattes i de følgende dybest set ganske empiristiske grundantagelser.

Når etiketten ANT indledningsvis betegnes som uhensigtsmæssig, er det blandt andet fordi disse teoretiske tilgange *ikke* primært beskæftiger sig med netværk af sociale aktører men derimod med agerende netværk af den mest heterogene art, som man kan forestille sig.⁴⁵ De enheder eller knuder, som ifølge ANT forbindes og agerer i historiske netværksprocesser, kan både være menneskelige og ikke-menneskelige. De beskrives normalt som *kvasisubjekter*, *aktanter* eller *entelechier*. Objekter, subjekter, mennesker, maskiner, dyr, natur, ideer, organisationer, uligheder, skala og størrelser, geografisk organisering osv.⁴⁶ forudsættes altså at interagere og danne netværk, men vel at mærke på en sådan måde, at aktanterne ikke opfattes som i sig selv værende (immanente) men som nogen, der netop først konstitueres gennem netværkets relationer.⁴⁷

Der er altså ikke i denne optik nogen meningsfuld skelnen mellem objekt og subjekt, og derfor er ANT ikke nogen teori om erkendelse, ingen epistemologi.⁴⁸ Der er simpelthen intet erkendende subjekt placeret udenfor en undersøgelsesgenstand. ANT-inspirerede forskere er ifølge deres selvforståelse ikke erkendende subjekter men agerende aktanter i netværk. De dannes og modificeres (som alle andre aktanter) selv i netværksdeltagelsen. Sandheden etableres ikke gennem subjektets kontemplative adskillelse fra og refleksion over en ydre virkelighed. Den manifesterer sig, om man vil, i *praksis* eller *handling*. Man mindes det gamle slagord: "The proof of the pudding is in the eating".⁴⁹

Af aktantbegrebets åbning mod non-humane deltagere følger, at menneskelige intentioner ikke tillægges anden historisk forklaringskraft end for eksempel tyngdekraftens virkning på et klippestykke. Det er imidlertid vigtigt at understrege, at der her ikke er tale om black-boxing af menneskets drifts- og tankevirk-somhed, for både tyngdekraft og skumle hensigter kan hver især og på lige linje selv blive aktanter i netværker.

⁴⁵ Bruno Latour: On recalling ANT, i: J. Law & J. Hassard (red.): *Actor Network Theory and after*, Chichester: Blackwell 1999, s. 15-25, s. 15ff, er kendt for at være utilfreds med etiketten på fire punkter: aktør, netværk, teori og bindestregerne.

⁴⁶ Opremsningen skyldes Law: *Actor Network Theory*, s. 2.

⁴⁷ Law: *After Method*, s. 102; meget tilsvarende tanker finder man hos blandt andre Gilles Deleuze (*Pure Immanence. Essays of A Life*, New York: Zone Books 2001), der i stedet for *netværket* benytter *rhizomet* (sammenflettede og undertiden sammengroede jordstængler) som ontologisk metafor.

⁴⁸ Antonio Cordella & Maha Shaikh: *From Epistemology to Ontology: Challenging the Constructed "truth" of ANT*, Department of Information Systems, London School of Economics and Political Science, Working Paper 143, 2006, http://lse.academia.edu/MahaShaikh/Papers/980727/Actor_network_theory_and_after_whats_new_for_IS_research (1. november 2011).

⁴⁹ Er vistnok meget gammelt, og har ikke mindst fundet rig anvendelse i forbindelse med tolkningen af Karl Marx' praksisbegreb; Michael A. Lebowitz: *Following Marx. Method, Critique and Crisis*, Leiden: Brill 2009, s. 49.

ANT opfatter alle materielle og immaterielle tegn som semiotiske nøgler til forståelse.⁵⁰ "What those who use hermeneutics, exegesis, or semiotics say of texts can be said of all weaknesses. For a long time it has been agreed that the relationship between one text and another is always a matter for interpretation. Why not accept that this is also true between so-called texts and so-called objects, and even between so-called objects themselves?"⁵¹

ANT deler den fælles poststrukturalistiske antagelse, at virkeligheden er "flad", og sandheden er konkret. Alt opfattes helt grundlæggende som det, det er, hverken mere eller mindre.⁵² Det betyder blandt andet, at partikulære historiske begivenheder ikke ses som udtryk for en transcendental eller kausalt dybereliggende virkelighed (som for eksempel civilisationsprocesser, kapitalakkumulation eller det antydede klassekampstema i hovstrejke-eksemplet). Som Bruno Latour udtrykker det, er der ingen "world of beyond. It is all about immanence".⁵³

Summen af partikulære begivenheder kan altså ikke reduceres til høj-niveauenheder eller overbegreber.⁵⁴ Men de kan interagere med andre enheder og derved blive *oversat* til generaliserede begreber. ANT har således en udpræget relationel (ikke relativistisk)⁵⁵ tilgang til virkeligheden. Verden ansues som bestående af variable, partikulære forbindelser, der skaber netværk. Latour beskriver disse netværk som *begreber* snarere end *ting*, hvilken formentlig skal forstås sådan, at de er en måde at beskrive virkeligheden på, ikke virkeligheden selv.⁵⁶

Begrebet *oversættelse* i det foregående er et kardinalpunkt for ANT. For oversættelser transporterer ikke blot betydning men bringer formidlere sammen. Det er altså oversættelser, der etablerer netværk. Bruno Latour beskriver således, hvordan vi ikke forud for en analyse (ved brugen af hævdvundne begreber og tankefigurer som eksempelvis "samfund" eller "udvikling") kan vide, hvad vi

⁵⁰ Law: *Actor Network Theory*; det materielle er imidlertid mere end et praksis-tomt tegnsystem, således som det f. eks. beskrives hos Richard Grassby: *Material Culture and Cultural History, Journal of Interdisciplinary History* 35(4), 2005, s. 591-603.

⁵¹ Bruno Latour: *The Pasteurization of France*, Cambridge Mass.: Harvard University Press 1988 (1993), s. 166.

⁵² I sit udgangspunkt ligger ANT på dette punkt tilsyneladende fjernt fra *den sproglige vending*s positioner, Simonsen: *Tegnets tid*, s. 21.

⁵³ Bruno Latour: An attempt at writing a "Compositionist Manifesto", submitted to *New Literary History*, http://www.bruno-latour.fr/articles/article/120-COMPO_MANIFESTO.pdf (1. november 2011), s. 4; immanens skal her forstås eksistentiellistisk som modsætning til transcendens, ikke som udtryk for essentialisme, Anders Blok & Torben Elgaard Jensen: *Bruno Latour – hybride tanker i en hybrid verden*, København: Hans Reitzels Forlag 2009, s. 33.

⁵⁴ Disse begreber er, med Sigurdur Magnússons ord, "'constructs' which have taken on the form of phenomena with independent lives unconnected to the past and the events related to it", Sigurdur Gylfi Magnússon: "The Singularization of History": Social History and Microhistory within the Postmodern State of Knowledge, *Journal of Social History* 36 (3), 2003, s. 701-735, s. 717f.

⁵⁵ Blok & Jensen: *Bruno Latour*, s. 206f.

⁵⁶ Bruno Latour: *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford: Oxford University Press 2005, s. 131.

støder på: "there is no society, no social realm, and no social ties, but there exist translations between mediators that may generate traceable associations".⁵⁷

Den kortlægning af oversættelser, som er ANT's grundlæggende metodologiske tilgang, forekommer nært beslægtet med Michel Foucaults post-strukturalistiske videnskabskæologi, og aktørnetværk kan da også betragtes som foucaultske epistemer i lille skala.⁵⁸

En type oversættelser har i særlig grad været analyseret i de studier af (natur-) videnskabelig praksis, som ANT er udviklet indenfor. Ved *inskrption* oversættes eksempelvis lægeundersøgelsens eller laboratorieprocedurerne utallige handlinger til en fast, homogen men omsættelig form (såkaldte *immutable mobiles*) bestående af tal og bogstaver på skærm eller papir.⁵⁹ Alle begivenheder bliver oversat til materielle former, som i sig selv er akkurat lige så virkelige som de begivenheder, de skal beskrive (eller i nogle henseender ligefrem erstatte). I eksemplet fra Frisholt repræsenteres denne oversættelse af det enkle forhold, at det er tingbogen, som analyseres. Ikke begivenhederne selv. Tingbogen er på en gang en materiel og sproglig oversættelse af fortidige handlinger, som indgår i vor nutidige historiske virkelighed. Som historiker analyserer jeg dybest set ikke begivenhederne på Frisholt men digitale tekststykker, som jeg selv har udvalgt og excerperet fra scannede digitale billeder af siderne i en tingbog, som jeg kun en enkelt gang har haft i hånden.⁶⁰ Og vel at mærke en tingbog, der i sig selv blot indeholder en selektiv beskrivelse af begivenhederne i sommeren 1734, sådan som disse blev beskrevet ved møderne i den lille retsbygning i Frisholts have, da sagerne mod de opsætsige bønder blev ført senere samme år.

ANT afskriver som nævnt ideen om dybere transcendentale årsager, og som en afgørende konsekvens heraf forkastes de begrebsmæssige reduktioner, taksonomier og sammenfatninger, der ellers fremstår som helt grundlæggende for moderne videnskabelig erkendelse.⁶¹ Det gælder især distingverende 'renselsesprocesser' (*purifications*), der har afstedkommet nogle for moderniteten basale begrebsmæssige bipolariteter såsom natur – samfund, krop – sjæl, viden – følelse m.v. Sådanne begrebspar er ifølge ANT resultater af misvisende oversættelser, og hele forestillingen om modernitet er angivelig en vildfarelse.⁶²

⁵⁷ Latour: *Reassembling*, s. 108.

⁵⁸ Law: *Actor Network Theory*, s. 6; der er dog visse forskelle, se Annemarie Mol: *The body multiple. Ontology in medical practice*, Durham: Duke University Press 2002, s. 65f.

⁵⁹ Latour: *The Pasteurization*, s. 83; se også Blok & Jensen: *Bruno Latour*, s. 72ff.

⁶⁰ Vi savner stadig lige så nærgående studier af humanistiske forskningsprocesser, som dem som de ANT-beslægtede Science-Technology-Society-studier (STS) gennem en årrække har leveret af naturvidenskabelig forskningspraksis.

⁶¹ Bruno Latour: *Nous n'avons jamais etes modernes. Essai d'anthropologie symétrique*, Paris: La Découverte/Poche 1991 (1997).

⁶² Law: *After Method*, s. 8; Latour: *Reassembling*, s. 121ff. Dyrkelsen af a-modernitet synes at indebære et element af "genfortryllelse" (i Webersk forstand) og dermed at være en bekendelse til det irrationelle (arationelle?).

I stedet for reduktion sætter ANT *irreduktibilitet*, dvs. en forestilling om at virkeligheden netop ikke skal reduceres analytisk, fordi den *kun* kan erkendes i sin overvældende kompleksitet. Og det er vel at mærke en kompleksitet, som historikeren er en integreret del af.⁶³ Det er på denne baggrund at ANT's bekendelse til radikal realisme skal forstås.⁶⁴ Kun konkretion kan garantere imod analytisk lukning og sikre mangfoldigheden.⁶⁵

De virkeligheder af en højere orden (naturen, samfundet, staten osv.), som dominerer de fleste andre teoretiske forståelsesrammer, *findes* altså ikke, men det udelukker ikke, at de kan opstå gennem en stadig etablering af netværksforbindelser (og atter nedbrydes). Opståen (*emergens*) snarere end på forhånd given *væren* (*immanens*) præger således ANT's virkelighedsforståelse. Virkeligheden (herunder muligheden for at erkende den) opstår i samspillet mellem aktanter.⁶⁶

KONTEKSTENS OPLØSNING OG RELEVANSPROBLEMETS FORSKYDNING

Spørgsmålet om den mikrohistoriske undersøgelses skala og kontekst gælder om og i givet fald hvordan, det partikulære, lokale relaterer sig til lader sig forklare ud fra en større almen, global virkelighed. Og hvordan den lille historie omvendt kan bidrage til den store. Her er vi altså ved præcis en af de moderne dikotomier, som ANT eksplicit udfordrer.⁶⁷ For når alle steder betragtes som lokale, og epistemologiens centrerede metavirkelighed er demaskeret som en illusion, så bliver skalaproblemet irrelevant. Eller rettere: skalaforskelle kan ikke danne analytisk grundlag for en historisk undersøgelse, fordi de kun (måske) skabes at netværkets egne aktører *som en integreret del af netværket*. *Skalaen* står altså lige så lidt som *samfundet* eller *naturen* på forhånd udenfor undersøgelsesgenstanden.

Dette rejser imidlertid spørgsmålet, om det overhovedet er muligt at forklare mikrohistoriske forløb uden så at sige at referere ud af begivenhederne selv; uden at inddrage sammenlignelige hændelser, generelle tendenser eller historiografiske positioner. ANT er udviklet i forbindelse med videnskabssociologiske undersøgelser af den samtidige virkelighed, så hvordan kan man overhovedet inden for denne forståelsesramme iagttage og fortolke en fortidig virkelighed.

Igen findes det mulige svar i netværket. For udover at give en sammenhæng i rum, giver netværk også sammenhæng over tid. De repræsenterer den historicitet, som får iagttager og iagttaget, historiker og fortidig hændelse til at være uløseligt forbundne, og som derved overhovedet muliggør historisk forståelse.⁶⁸ Fortiden er med Latours ord "ikke afsluttet, men genoptaget, gentaget, omringet,

⁶³ Latour: *Nous n'avons jamais*, s. 167.

⁶⁴ Blok & Jensen: *Bruno Latour*, s. 126f.

⁶⁵ Annemarie Mol: Ontological politics: A word and some questions, J. Law & J. Hassard (red.): *Actor Network Theory and after*, London: Blackwell 1999, s. 74-89, s. 74ff.

⁶⁶ Cordella & Shaikh: *From Epistemology*, s. 18.

⁶⁷ Blok & Jensen: *Bruno Latour*, s. 180ff.

⁶⁸ Simonsen: *Tegnets tid*.

beskyttet, sammenstykket påny, genfortolket og genskabt”.⁶⁹ Den faghistoriske litteratur om 1700-tallets landbosamfund og aktuelle politiske kampe kan eksempelvis indgå i den oversættelse, som min skildring af begivenhederne på Fris-holt er, med lige så stor ret som henvisning til andre hovstrejker eller en grundig gennemgang af de oprørske bønders individuelle habitus. Men kun hvis handling etablerer en forbindelse; aktuelt ikke mindst min handling som skribent.

Det centrale ANT-begreb i denne forbindelse er igen *oversættelse*. For enhver forståelse er en oversættelse, hvor der ikke er nogen systemisk adskillelse af oversætteren fra det oversatte.⁷⁰ Som i naturvidenskaberne således gælder det inden for alle kultur- og samfundsvidenskaber, at “it is not possible to separate out (a) the making of particular **realities**, (b) the making of particular **statements** about those realities, and (c) the creation of **instrumental, technical and human configurations and practices**”.⁷¹ Videnskabelige metoder bidrager følgelig ikke til opdagelsen af elementer af virkeligheden men snarere til deres *realisering*.⁷² Og denne realisering sker ikke primært gennem verbal formulering men oftere gennem andre former for praksis; en kropslig, rumlig og materiel form for semiotik, som Annemarie Mol kalder *enactment* og John Law *performativity*.⁷³ Den foreliggende artikel er resultatet af en sådan (mate)realisering.

Dette kunne fortolkes således, at ANT blot er en særlig form for socialkonstruktivisme, ifølge hvilken virkeligheden alene konstitueres i sproget. Det er imidlertid klart forkert.⁷⁴ ANT er snarere ontologisk hyperrealistisk, og betegnelser som *heterogen konstruktivisme* eller *post-konstruktivisme* er antagelig mere dækkende.⁷⁵ Det er alene den analytiske etablering af forbindelser og netværk, der i egentlig forstand er konstruktivistisk, idet analytikeren selv tager del i de selv samme netværk.⁷⁶ Virkeligheden er ikke primært sproglig men materiel.

Men hvordan *forklarer* man så (mikro)historisk med udgangspunkt i ANT? Måske danner de ontologiske antagelser, der er beskrevet i det foregående, grundlag for en epistemologi, som hverken kan løsrives fra eller hæves op over undersø-

⁶⁹ Latour: *Nous n'avons jamais*, s. 102: “[...] le passé n'est pas dépassé mais repris, répété, entouré, protégé, recombéné, réinterprété et refait”.

⁷⁰ Latour: *The Pasteurization*, s. 167.

⁷¹ Law: *After Method*, s. 31.

⁷² Law: *After Method*, s. 45.

⁷³ Mol: *The body multiple*, s. 32ff; John Law: *Traduction/Trahison. Notes on ANT*, Centre for Science Studies, Lancaster University 2003, <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/Law-Traduction-Trahison.pdf> (1. november 2011), s. 4. I de samme baner tænker antropologen Tim Ingold, som betragter landskaber som *taskscape*s, Tim Ingold: The temporality of the landscape, *World Archaeology* 25, 1993, s. 152-174, s. 153.

⁷⁴ Cordella & Shaikh: *From Epistemology*; jf. også Blok & Jensen: *Bruno Latour*, s. 57f.

⁷⁵ David Demeritt: The Construction of Global Warming and the Politics of Science, *Annals of the Association of American Geographers* 91:2, 2001, s. 307-337; Joseph Rouse: Vampires: Social Constructivism, Realism, and Other Philosophical Undead, *History and Theory* 41(1), 2002, s. 60-78; om ontologisk realisme, se også Simonsen: *Tegnets tid*, s. 27f.

⁷⁶ Latour: *Reassembling*, s. 88ff.

gelsesgenstande eller videnskabelig praksis.⁷⁷ For hvis man skal tage ANT alvorligt, er den i sin grundvold empirisk. Som nævnt er ANT altså i virkeligheden slet ikke nogen teori. John Law beskriver den eksplicit og i god tråd med mikrohistoriens forkærlighed for det narrative som "a toolkit for telling interesting stories".⁷⁸ Og for Bruno Latour findes der ingen meningsfuld skelnen mellem beskrivelse og forklaring, idet den videnskabelige udfordring er "Recording not filtering, describing not disciplining".⁷⁹ "A good ANT account" er simpelthen "a narrative or a description or a proposition where all the actors do something and don't just sit there".⁸⁰ Her kan Latours krav om og til beskrivelse måske sammenlignes med Clifford Geertz' thick description.

ANT ophæver altså kontekstproblemet ved at benægte kontekstens eksistens. For når alle faktorer, som måtte have den blot mindste kausale betydning for hinanden, er forbundet i udstrakte netværk af handling, så giver en sontring mellem undersøgelsesfelt og kontekst ingen mening. På dette punkt ligger tilgangen i praksis ikke så fjernt fra kulturanalytikere som eksempelvis Harold Garfinkel og Börje Hanssen, der begge lader deres meget forskelligartede mikrostudier strække sig akkurat så langt, som (de mener at) netværkene rækker.⁸¹

Ophævelsen af kontekstbegrebet får konsekvenser for kravene til historiske forklaringer. For sådanne forklaringer har traditionelt altid bestået af henvisninger til en art *andet niveau*, til en kontekst eller stor historie. Og ANT insisterer på at trykke virkeligheden analytisk flad. Når "nothing can be reduced to anything else" og "nothing can be deduced from anything else" så kan intet altså forklares ved de henvisninger til generelle udviklingstræk eller historiske tendenser, som hidtil har været den alt dominerende form for kausal kontekstualisering.⁸² Redningen ligger til gengæld i, at alt på samme tid er tekst og kontekst. For "everything may be allied to everything else". Den ikke-kontekstualiserende mikrohistoriske forklaring findes i beskrivelse af forbindelser. Man kunne sige, at det relevante analysefelt afgrænses af, hvor de stærkeste forbindelser findes.

Men hvordan praktiseres historieskrivning så inden for ANT? Nu er det ikke fordi, at der er gjort særlig mange eksplicitte forsøg på at skrive ANT-historie, men der er grund til at fremhæve to.⁸³ For det første skrev John Law i 1986 en analyse

⁷⁷ Dybest set er dikotomien ontologi/epistemologi iflg. Latour i sig selv en uholdbar tvedeling, Blok & Jensen: *Bruno Latour*, s. 49ff. Se Simonsen: *Tegnets tid*, s. 16, om den ligeledes uholdbare grænse mellem empiri og teori.

⁷⁸ Law: *Actor Network Theory*, s. 2.

⁷⁹ Latour: *Reassembling*, s. 55.

⁸⁰ Latour: *Reassembling*, s. 128.

⁸¹ Börje Hanssen: *Österlen. En socialantropologisk studie. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*, Stockholm: LT's Förlag 1952; Harold Garfinkel: *Studies in Ethnomethodology*, Cambridge: Polity 1967 (2008).

⁸² Latour: *The Pasteurization*, s. 163.

⁸³ Eller måske rettere tre, idet Latour: *The Pasteurization* blandt meget andet er et stykke inciterende videnskabshistorie.

af den portugisiske kolonimagts dannelse, som i sagens natur er historisk.⁸⁴ Han viser her, hvordan skibsteknologi, navigationsinstrumenter, eksperter, erfaring, organisation, vindforhold osv. sammen muliggjorde den portugisiske ekspansion i Det Indiske Ocean. Men mest interessant adskiller dette erklærede stykke ANT-historieskrivning sig kun marginalt fra mere traditionelle klassikere på området.⁸⁵

For det andet har den amerikanske miljøhistoriker William Cronon (1991) med sin dybtgående skildring af Chicagos grundlæggelse og vækst ifølge Bruno Latour (men antagelig uden at Cronon selv ved det) skrevet "a masterpiece of ANT because no hidden social force is added to explain the progressive composition of the metropolis itself".⁸⁶ Frem for alt er det sammenhænge, der kendetegner Cronons fremstilling. Den består, med hans egne ord, af "a series of stories, each tracing the path between an urban market and the natural system that supply it".⁸⁷ Og materielle forbindelser behandles på samme måde som eksempelvis det intrikate forhold mellem natur og kultur.

Selv om man afstår fra forlods at udpege bagved virkende kræfter eller usynlige økonomiske hænder som årsagsfaktorer, så slipper man som historiker ikke uden om at skelne mellem væsentlige og mindre væsentlige faktorer eller *aktanter*. Grundlaget for en sådan skelnen synes inden for ANT at være *kraft* (force) og *modstandskraft* (resistance). Kraft - dvs. forklaringskraft - opnås kun gennem etablering af relationer i netværk.⁸⁸ Når Louis Pasteur og hans syn på mikrobiologien fik kolossal indflydelse i 1800-årenes Frankrig, skyldtes det ifølge Latour, at han gennem talrige alliancer med alt fra mikrober og landmænd til politiske beslutningstagere kom til at indtage en særdeles magtfuld placering i sit netværk. Og i ANT-sammenhæng anses som nævnt også materielle genstande (uanset størrelse og herkomst) for netværksdele, der kan yde modstand, og som dermed med politologen Jane Bennets ord kan besidde *Thing Power*.⁸⁹ Hans Thansens pisk var helt konkret for stærk til at kunne knækkes i en symbolsk protest og endte derfor i stedet for på stuehusets tag.

Historiske udviklingsforløb lader sig altså øjensynlig forklare gennem etableringen af magtfulde positioner i netværk, og John Law opregner en række metoder til at opnå sådanne positioner: materialitet, strategi og diskurs.⁹⁰ Det må kon-

⁸⁴ John Law: *On the Methods of Long Distance Control: Vessels, Navigation, and the Portuguese Route to India*, published by the Centre for Science Studies, Lancaster University 2001 <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/Law-Methods-of-Long-Distance-Control.pdf> (1. november 2011).

⁸⁵ Jf. f.eks. William McNeill: *The Rise of the West. The History of Human Community*, Chicago: University of Chicago Press 1963.

⁸⁶ Latour: *Reassembling*, s. 11.

⁸⁷ William Cronon: *Nature's Metropolis. Chicago and the Great West*, New York: Norton 1991, s. xvi.

⁸⁸ Latour: *The Pasteurization*, s. 212; Latour: *Reassembling*, s. 82ff.

⁸⁹ Jane Bennett: The Force of Things: Steps toward an Ecology of Matter, *Political Theory* 32(3), 2004, s. 347-372.

⁹⁰ Law: *After Method*, s. 9f.

kret betyde, at det er det vellykkede samspil mellem sprog og materialitet, som forklarer realiserede konstruktioner. Den historiske forklarings styrke ligger så at sige i modstandskraften i forhold til mulige alternativer: "Since whatever resists is real, there can be no 'symbolic' to add to 'the real'".⁹¹

Når jeg tidligere skrev, at der inden for ANT ingen repræsentationsrelation er mellem det partikulære (aktanten) og helheden (netværket), er det naturligvis ikke helt rigtigt. For aktanten indgår jo i netværket og er dermed en del af helheden. Men det er ikke lysende klart, hvordan relationen mellem de to præcis skal forstås. Bruno Latour (og hans læremester Michel Serres) er inspireret af monistisk tænkning, hvis klassiske udgangspunkt netop er, at virkeligheden er "flad".⁹² Ingen bagvedliggende eller transcendentale kræfter styrer (og kan dermed forklare) historien. Alt finder sted på samme niveau - er med Gilles Deleuzes ord *ren immanens*.⁹³ Og alt er forbundet. Som Michel Serres udtrykker det, så går der en kæde mellem det lokale og det globale på en sådan måde, at det lokale er nedsænket i det globale i hvert eneste af kædens led.⁹⁴ Der er altså altid en indre sammenhæng mellem del og helhed, og delen vil derfor uundgåeligt repræsentere helheden.

Monismen, som i sin moderne form stammer fra G.W. Leibnitz, kan være svær at kapere.⁹⁵ Geografen David Harvey betegner den som *Leibnitz' conceit*, fordi den angivelig bedst lader sig forklare med den alderssvækkede filosofis livsomstændigheder, da han atten år før sammenstødet på Frisholt skrev sin *Monadologie*.⁹⁶ Men hvis monismen virkelig er en vildfarelse, må ANT så falde med den? Nej, i egentlig forstand paradoksalt giver ANT selv svaret. For monismen er jo netop selv et eksempel på en apriorisk transcendent metafysik, som bør forkastes. Heller ikke den går bag om virkeligheden. For der er slet ikke noget *bagom*.

ONSDAG DEN 30. JUNI 1734 – I LYSET AF ANT

Det er altså ikke generalisering til et nationalstats- eller overbegrebsniveau, som gør historieforskning relevant. Repræsentativiteten ligger i det partikulæres

⁹¹ Latour: *The Pasteurization*, s. 188.

⁹² Monistisk tænkning kan i sin moderne form føres tilbage til den ældre Leibnitz, der betragtede hele virkeligheden som opbygget af komponenter, som var af grundlæggende samme natur, såkaldte monader, som hver især repræsenterede universet i dets helhed; Blok & Jensen: *Bruno Latour*, s. 30 ff; Gottfried Wilhelm Leibnitz: *Monadologia*, Madrid: Classicos el Babilisco 1981 (1714), s. 71ff.

⁹³ Deleuze: *Pure Immanence*; Gilles Deleuze er med sit monistiske udgangspunkt og sine tanker om rhizomet som metafor for mangeartede og foranderlige sammenhænge mellem virkelighed og erkendelse nært beslægtet med ANT.

⁹⁴ Michel Serres: *Le passage du nord-ouest*, Paris: Les Éditions de Minuit 1980, s. 32: "Un espace est ici construit ou constitué où le local est bien plongé dans le global, à chaque chaînon de la chaîne".

⁹⁵ Leibnitz: *Monadologia*, s. 71ff.

⁹⁶ David Harvey: *Justice, Nature & the Geography of Difference*, Chichester: Blackwell 1996, kapitel 3.

netværksforankring, ikke i bipolar vertikal relation mellem del og helhed. Som Palle O. Christiansen rigtigt skriver, så er kritikken af selve forestillingen om repræsentation jo ikke noget, som begrænser sig til mikrohistorien (eller til ANT).⁹⁷ Med det videnskabelige korrespondensprincips langsomme erosion gennem det 20. århundrede er selve forestillingen om, at vore forklaringer entydigt og udtømmende kan repræsentere virkelige hændelsesforløb og årsagssammenhænge for længst brudt sammen. Al viden er historisk, situeret. Det er i virkeligheden nok den stærkeste begrundelse for konkretion, som man kan forestille sig. Og så bliver tanken om repræsentation meningsløs.

Men er der da så ikke længere forskel på mikrohistorie og lokalhistorie, kunne man med god ret spørge. Den forskel, som angivelig netop tog udgangspunkt i repræsentativitetsidealet.⁹⁸ Hvis man lader sig inspirere af ANT, må svaret være jo. Forskellen mellem dem består i tanken om virkeligheden som en uophørlig dannelse, afbrydelse og gendannelse af netværk. For i ANT-inspirerede historiske analyser erstatter relationisme så at sige repræsentationen. Og det er netop fraværet af relationer ud af lokalsamfundet, der traditionelt har kendetegnet lokalhistoriske undersøgelser. Ved at fokusere på relationer og sammenhænge opstår der en kvalitativt anden form for forhold mellem del og helhed.

I hvilke relationer er det så, at man med rimelighed kan anskue hændelserne på Frisholt? Der er selv sagt uendelig mange potentielle aktanter i sådan et netværk: høleerne, vejen til Frisholt, Claus Bjørn, slibestålet, Kristus på korset, vejret, den som skriver disse linjer, Hans Thansen, tvangstransporter for staten, Stavnsbånds jubilæet 1938 osv. osv. Lad os først koncentrere os om de non-humane aktanter, som forekommer mest eksotiske i forhold til traditionel historieskrivning.

Tag nu Christen Degns slibestål. At ødelægge et redskab er en protest vendt imod den enkeltes arbejdsevne og dermed imod godsøkonomien. Så når Mikkel Christensen truer med, at folk som adlyder forvalterens ordrer, vil få deres leer ødelagt, så forsøger han at imødegå brud med en forventet indbyrdes solidaritet, som både vil få konsekvenser for den enkelte og for godsejeren. Men Christen Degn ødelægger jo selv sit slibestål i en demonstration, der tydeligvis er vendt imod herremandens repræsentanter. Han knækker det i protest, men først efter forgæves at have forsøgt at knække Hans Thansens pisk. Og en knækket pisk havde godt nok haft større symbolsk betydning end et knækket slibestål.

Et andet sæt aktanter, som måske ville være blevet overset i en mere traditionel mikrohistorisk tolkning, er de engstribere, som skulle slås. For hvordan så de egentlig ud? De fleste af dem var antagelig lange og smalle, og måske er det netop det, der er baggrunden for hele balladen. For bøndernes høleer havde langt skaft og en aktionsradius på næppe under halvanden meter. At gå side om side fra engstribens smalle led for at slå, var altså ikke ufarligt. Så bøndernes protest kan

⁹⁷ Christiansen: *Kulturhistorie*, s. 173.

⁹⁸ Busck: *Mikrohistorie*.

have handlet om arbejdsmiljø - hvis ikke dette er et utilladeligt funktionalistisk efterslæb. Man kan imidlertid omvendt forestille sig, at bønderne ved at slå på den lange led kunne blive nødt til at opløse de faste grupper, som de normalt slog og rev i. Og i det perspektiv bidrog bæreengenes geometri til (om end i det små) at opløse fællesskabet. En ANT-vinkel på historien handler altså om at tage landskabets og redskabernes materialitet alvorligt.

Når det gælder de humane aktanter, er det værd at pege på Mikkel Christensens status og anseelse. Han og konen blev ganske rigtig dømt fra gården, men de flyttede aldrig. Straffen har måske i virkeligheden blot ligget i betaling af ny indfæstning. Men den egentlige årsag til, at de blev på gården, var nok snarere, at de ikke var hvem som helst. Tilsammen var de det hyppigst benyttede par som bærrere og faddere ved barnedåb i sognet. De indgik altså centralt i de sociale netværk, der udgjorde en ikke ubetydelig del af de videre aktant-netværk. Mikkel førte sig da også frem som leder for sine standsfæller. Da den knapt 90-årige nabo Christen Gerning blev for gammel til at dyrke sin jord, fik Sahls øvrige bønder ordre om at gøre det i stedet. Men så snart Mikkel havde nedlagt forbud imod det, kom jorden til at ligge udyrket hen. Og et par år senere dristede han sig lige frem til egenmægtigt at afskedige godsets skovfoged.⁹⁹

Den sidste og ikke mindst væsentlige del af det netværk, som Frisholt-episoden kan siges at være en del af, udgøres af andre materialiserede oversættelser af lignende begivenheder. Altså af den historiografiske tradition. Og det er et netværk, der selv sagt aldrig når længere ud, end forfatteren har læst sig til. I det foreliggende eksempel er denne netværksdels væsentligste bidrag egentlig nok, hvor få tilsvarende begivenheder, der er kendt fra de krisepregede 1730'ere. Der var mordet på Ahasverus Becker til Bækkeskov i 1738, men ellers er det ofte netop "strejken" på Frisholt, der har fået plads i litteraturen.¹⁰⁰ Langt de fleste sammenstød mellem fæstebønder og repræsentanter for deres husbond hører en senere del af århundredet til.¹⁰¹ Frisholt-historiens stærke placering i det historiografiske netværk skyldes altså – paradoksalt – dens enestående karakter. Dens manglende generalitet (med hensyn til 1700-tallets bondepolitik). Til gengæld giver historien, såfremt netværket udstrækkes både til Mikkel Christensens senere meriter og til andre relationer mellem Frisholts forpagter og hans fæstere, et vigtigt indblik i, hvordan livet *kunne* leves i 1700-årenes Midtjylland.

Aktør-Netværks-Teorierne kan i praksis bidrage til at redde mikrohistorien fra på den ene side at forfalde til anekdotisk lokalhistorie eller gammel kulturhistorie og på den anden til at begrænse sig selv til rent sproglig konstruktivisme. Det kan blandt andet ske ved at vi som historikere underkaster os de følgende tre

⁹⁹ Frisholt Birks Tingbog 1735-40, s. 48r ff.

¹⁰⁰ Bjørn: *Bonde – herremand – konge*, s. 96 f.

¹⁰¹ Lotte Dombornowsky: *"Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere ...". Retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue omkring år 1800*, Odense: Landbohistorisk Selskab.

"dogmeregler": 1) "Konteksten" er kun relevant (dvs. indgår kun i netværket), når den kan påvises gennem handling at være konkret forbundet med undersøgelsesgenstanden. 2) Der er ingen anden forklaring end den "tykke" beskrivelse. 3) Forklaringsmæssig styrke skabes gennem intensiteten og arten af netværksforbindelser, i hvilke materialiteten står centralt.¹⁰²

Når al erkendelse er situeret, så er det en forudsætning for tilvejebringelse af væsentlig indsigt i fortidige samfundsforhold, at man som historiker bestræber sig på at åbne i stedet for at lukke. At gøre plads til løsslupne abduktioner og midlertidige tolkninger. Og eksempelvis at undlade den reduktion, det ville være, alene at fokusere på én forbindelse i netværket (f. eks. fra hovstrejken på Frisholt til klassekampsbegrebet).

Vi må indse, at der altid er mange mulige forbindelser, og at deres respektive svagheder og styrker relaterer sig til problemstillingen for vores aktuelle undersøgelse, dvs. til vor egen deltagelse i netværket. Ved sin grundantagelse om, at forbindelser ikke *er*, men uafsladeligt opstår og nedbrydes, styrkes og svækkes, kan ANT ydermere vise sig som et virksomt middel imod mikrohistoriens tendens til at vægte statiske strukturbeskrivelser frem for et dynamisk handlingsperspektiv.

Når den lille historie er materielt, praktisk og betydningsmæssigt forbundet med al anden historisk virkelighed, så er spørgsmålene om afgrænsning og repræsentativitet ikke længere påtrængende. For hvis mikroperspektivet naturligt afgrænses der, hvor interaktionen hører op; hvis der ingen relevant kontekst er, som ikke selv er en del af netværket; og hvis der ingen transcendentale metavirkelighed findes bag hverdagslivets rodede mylder af interagerende aktanter, så *har* mikrohistorien ikke noget særskilt problem. Fordi al historie i så fald må siges at være mikrohistorie.

BO FRITZBØGER

LEKTOR, DR. PHIL.

SAXO-INSTITUTTET

KØBENHAVNS UNIVERSITET

BOFRITZ@HUM.KU.DK

¹⁰² At især indeterminismen ikke er uproblematisk, understreges bl.a. af Jakob Arnoldi: Aktør-netværkteori: A-moderne (sociologisk?) teori, *Dansk Sociologi* 14(3), 2003, s. 9-23.

ABSTRACT**Micro History and Actor Network Theories: Context, Representation, and Relevance**

Traditional history focusing on nation states, often blame micro history that it is irrelevant if the case examined does not represent a larger historical reality (implied: national history). The matter of representation, however, presupposes that it is possible meaningfully to distinguish between a historical incident and its context. Representation consists in reference from incident to context, but this division is problematical. Based upon Actor-Network-Theories (ANT) and their insistence that reality is concrete the article argues that micro and macro histories are of the same kind and interconnected. Hence, micro history is viewed as the particular's participation in discursive networks of materiality and cognition including the studied case as well as the historians and their readers. The micro perspective naturally extends to the limit of network interaction. So, if no relevant context exists that is not itself part of the network, and if no meta-reality or a higher order is present behind the mess of everyday life, then micro history has no problem of representation.

AT SKABE ORDEN I SKOLEN –

INTELLIGENSTESTNING PÅ FREDERIKSBERG I 1930'ERNE

■ CHRISTIAN YDESEN

INDLEDNING

1930'ernes skolevæsen på Frederiksberg fungerede som laboratorium og katalysator for udviklingen af dansk skolepsykologi i almindelighed og intelligenstestning i særdeleshed. Frederiksberg var med oprettelsen af sit skolepsykologiske kontor i 1934 således arnested for en ny og skelsættende praksis, der i de følgende år skulle brede sig til hele den danske folkeskole. I 1949 var der oprettet skolepsykologiske kontorer i Esbjerg, Aarhus, Odense, Horsens, Frederikshavn og Aalborg.¹ Men for videre at få en idé om udbredelsen er det bemærkelsesværdigt, at halvdelen af alle psykologer i Danmark i 1947 arbejdede som enten skolepsykologer eller løste opgaver for folkeskolen i en eller anden udstrækning.

Den danske folkeskole havde ganske vist længe været gennemsyret af princippet om, at hver elev skulle prøves og eksamineres i hovedfagene for at kunne rykke op i næste klasse.² Dette skete ved gennemførelsen af årsprøver og eksamener i såvel mundtlig som skriftlig form. Men når den nye praksis på Frederiksberg alligevel er værd at bide mærke i, er det fordi den afspejler indmarchen af såkaldte videnskabelige test i den danske skoleverden. Disse test adskilte sig på en lang række områder fra eksamener og prøver, fordi de hævdede at være videnskabelige og objektive. Disse nye test var, som i eksemplet fra Frederiksberg, intelligenstest, men der blev også udgivet standardiserede standpunktstest, som lærere og skoler kunne erhverve til brug for faglig testning af deres elever.

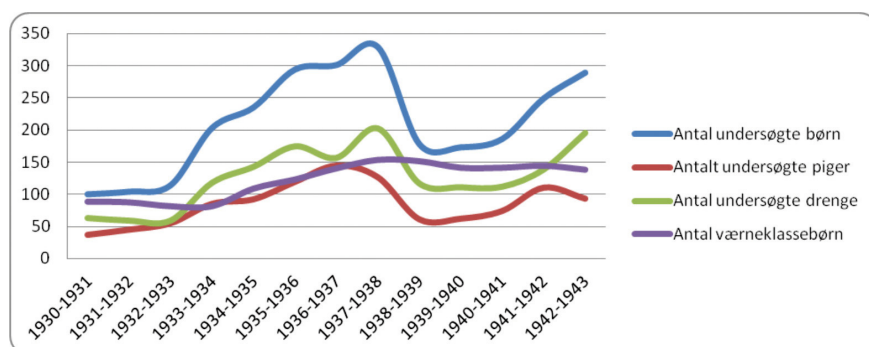
Testene blev i datiden set som et alternativ til eksamener, der blev kritiseret for at være subjektive og uvidenskabelige. Bannerførerne i denne bevægelse for indførelsen af videnskabelige test i folkeskolen var de progressive reformpædagoger, hvilket kan synes paradoksalt med nutidige briller. Reformpædagogerne ønskede at identificere det enkelte barns potentialer og følgelig indrette undervisningen derefter samt placere barnet på dets "rette" hyld i undervisningssystemet. Til dette brug så reformpædagogerne de nye testtyper som progressive

¹ Harald Torpe: "Skolepsykologien i Danmark", *Nordisk Psykologi* 1 (3-4), 1949, s. 86-99, s. 89.

² Georg Christensen: "Examensforhold i Danmark", *Skola och Samhälle* (3), 1934, s. 125-129, s. 129.

værktøjer til at skabe lige og retfærdige muligheder.³ Intelligenstest kom dermed efterhånden til at udgøre en betydelig komponent i bedømmelsen af børn overført fra de normale folkeskoleklasser til værneskolen i Danmark. Værneskolen var en skoleform, der lagde stor vægt på en praktisk tilgang til undervisningen. I værneklasserne befandt sig børn, som skolevæsenet ikke fandt egnede til normalklasserne, men som samtidig havde flere evner end kunne retfærdiggøre en overførsel til åndssvageforsorgen.

På den baggrund er det artiklens ærinde at se nærmere på fremvæksten af denne nye skelsættende praksis på Frederiksberg i 1930'erne og samtidig analysere implikationerne – for såvel skolevæsenet som eleverne – af indførelsen af en testteknologi, som hævdede at have videnskabelig status. Dermed åbner artiklen mulighed for refleksion om mange af nutidens debatter og problemstillinger omkring folkeskolen, såsom anvendelse af test og den rette placering af børn i uddannelsessystemet.

Opgørelse over Henning Meyers skolepsykologiske undersøgelser på Frederiksberg 1930-1943 samt udviklingen i antallet af værneskolebørn.⁴

OPSTARTEN AF SKOLEPSYKOLOGI OG INTELLIGENSTESTNING PÅ FREDERIKSBERG

I foråret 1930 udførte folkeskolelæreren og psykologen Henning Meyer⁵ de første test af 15 børn henvist til overførsel til værneskolen.⁶ Denne begivenhed markerer indledningen af en markant praksisændring på Frederiksberg, der betød at alle børn indstillet til overførsel til værneskolen fremover blev underkastet en

³ Christian Ydesen: *The Rise of High-Stakes Testing in Denmark, (1920-1970)*, Frankfurt a.M.: Peter Lang Verlag 2011, s. 59ff.

⁴ Frederiksberg Stadsarkiv, skolevæsenet, skolepsykologisk kontor, dagbog 1/1 1931-31/3 1940 og Beretninger om Frederiksberg Skolevæsen 1930-1943.

⁵ Henning Emil Meyer (1885-1967) blev født på Frederiksberg. Han tog lærereksamen fra Silkeborg seminarium i 1907. Han blev lærer på Frederiksberg i 1908 og i 1924 blev han magister i teoretisk og anvendt psykologi.

⁶ Frederiksberg Stadsarkiv, Skolekommissionssag nr. 136, 1930: Brev fra Henning Meyer til Frederiksberg skolekommission dateret den 22. september 1930.

skolepsykologisk undersøgelse bestående af et omfattende testbatteri indeholdende både danske og udenlandske intelligenstag. I skoleåret 1932/33 blev 13 børn indstillet til værnaskolen og i 1933/34 var tallet 14. I de følgende år lå tallet på mellem 20 og 35 børn.⁷

I 1927/28 havde Meyer udarbejdet en stor undersøgelse af oversiddere – dvs. børn, som er gået en klasse om – i de københavnske og frederiksbergske skoleklasser sammen med den senere skolepsykolog i Københavns kommune Oluf Ulness Olsen. Undersøgelsen viste, at helt op til 35,3% af alle elever havde været oversiddere på et tidspunkt i deres skolegang.⁸ Med undersøgelsen identificerede Meyer og Olsen et problem med det eksisterende skolevæsens opdelinger og udvælgelsesprocedurer. Det gav Meyer og Olsen, samt andre med tilknytning til det reformpædagogiske miljø, vind i sejlene til at argumentere for implementeringen af nye metoder, der ifølge deres perspektiv kunne garantere en retfærdig og pædagogisk forsvarlig placering af børnene og samtidig kunne tilgodese samfundets ønsker om effektivisering og optimal udnyttelse af de menneskelige ressourcer. Den spirende skolepsykologi tilbød netop en tilsyneladende retfærdig og videnskabeligt forankret placering af børn baseret på intelligenstag. Intelligenstag fremstod som en teknologi, der var i stand til imødegå netop problemet med oversiddere, lav intelligens og klasseundervisning, der fremdeles krævede at børn skulle lære det samme pensum i det samme tempo og på samme måde. Intelligenstag havde med andre ord potentialet til at genskabe effektivitet og orden i de frederiksbergske skoleklasser.

På samme tid anviste skolepsykologien veje til at individualisere undervisningen og imødekomme særlige behov, samtidig med at den bekræftede den allerede eksisterende praksis, hvor børn sorteredes og placeredes efter evner.⁹ Dette sikrede den nye praksis bred appel, som gik på tværs af de markante brydninger, som ellers fandtes i den danske skoleverden i mellemkrigstiden.

Det er således i feltet mellem normalskolen og værnaskolen at skolepsykologien og intelligenstagene gjorde deres entre. Værnaskolen var både indgangsporten og skolepsykologiens efterfølgende eksistensberettigelse. Der er derfor god grund til at se nærmere på forholdet mellem normalskolen og værnaskolen på Frederiksberg.

NORMALSKOLEN OG VÆRNASKOLEN PÅ FREDERIKSBERG

Fra 1914 var fire ud af seks værneklasser placeret på *Skolen på Solbjergvej* i tilstødende lokaler til normalklasserne. Men fra 1924 fulgte Frederiksberg i Køben-

⁷ *Skolepsykologisk kontor Frederiksberg 1934-1959*, s. 6ff.

⁸ Henning Meyer & Oluf Ulness Olsen: *Skolebørns fordeling efter alder i skoleformer og paa klassetrin i København og på Frederiksberg*, Aarhus: De forenede bogtrykkerier 1933, s. 12.

⁹ I 1935 eksisterede der værneklasser i følgende kommuner: København, Aarhus, Esbjerg, Frederiksberg, Frederikshavn, Horsens, Nakskov, Odense og Vejle. Meddelelser om folkeskolen og seminarierne 1936, s. 19f.

havns fodspor, hvor man siden 1913 havde haft en veritabel værneskole adskilt fra normalskolerne, og samlede alle kommunens seks værneklasser på *Skolen på Solbjergvej*. Her kunne eleverne opdeles i klassetrin og specialuddannede lærere kunne arbejde på én fysisk lokalitet.¹⁰ Værneskolen blev dog ikke indviet før 1930 efter gentagne appeller fra den meget aktive forældregruppe for forældre til værneskolebørn.¹¹ Det er i den forbindelse værd at bemærke, at indvielsen af værneskolen på Frederiksberg faldt sammen med det år, hvor Meyer påbegyndte sin skolepsykologiske praksis, hvilket indikerer et øget fokus på værneskoleundervisning omkring 1930.

Op gennem 1920'erne havde værneskolen fungeret som aftager af problembørn fra normalskolen. Der var således en markant højere frekvens af svag legemlig udvikling og hygiejneproblemer i værneklasserne sammenlignet med normalklasserne, hvilket vidner om en social skævhed i mange værneklasser.¹² 1920'ernes værneklasser fungerede dermed som en sorteringsmekanisme for alle mulige slags børn, som ikke passede ind i normalskolen. Fællesnævneren var blot, at der var noget "i vejen" med det pågældende barn.

Indtil ansættelsen af Henning Meyer havde lærere i samråd med inspektøren og skolelægen indstillet børn til værneskolen.¹³ Overgangen til den nye praksis med etableringen af et skolepsykologisk kontor skete dog ikke uden sværdslag. Mange lærere fastholdt en skepsis mod den anvendte psykologi og intelligenstestene.¹⁴ Denne skepsis skyldtes bl.a. det forhold, at mange af den tidlige skolepsykologis bannereførere var forankrede i den kontroversielle reformpædagogiske bevægelse, der af mange lærere blev anset for at ville revolutionere skolevæsenet med sit fokus på det individuelle barn og kritiske holdning til klasseundervisning. Endvidere var der en udbredt frygt for, at de videnskabelige tests ville underminere lærerens autoritet og bedømmelser af eleverne. Og endelig blev intelligenstest anset som værende noget der hørte hjemme i åndssvageforsorgen.

På Frederiksberg uddøde skepsissen dog efterhånden, hvilket ikke mindst skyldtes Meyers talrige foredrag og artikler om intelligenstestningens velsignel-

¹⁰ Henning Bro & Helga Mohr: *Frederiksberg kommune 1858-2008*, Frederiksberg: Historisk-topografisk Selskab for Frederiksberg 2008, s. 373.

¹¹ Frederiksberg Stadsarkiv, Værneskolen, Skolekommissionssag nr. 53, 1931: Brev fra forældregruppen til skolekommissionen dateret den 30. oktober 1930.

¹² *Betænkning afgivet af det af Undervisningsministeriet nedsatte udvalg vedrørende oprettelse af særklasser i folkeskolen for børn, der ikke kan følge den almindelige undervisning*, Undervisningsministeriet 1943, s. 14.

¹³ Frederiksberg Stadsarkiv, Værneklasserne 1911-13: Administrative Bestemmelser for Elevers Overføring til Værne- og Hjælpeklasser og Tilbageføring til de almindelige klasser

¹⁴ Svend Færgemann: "Skolepsykologisk rådgivning i Gladsaxe kommune gennem 15 år", *Skolepsykologi* 3, 1966, s. 80-87, s. 80; R. Jensen: "Sofie Rifbjerg som skolepsykolog", *Dansk Pædagogisk Tidsskrift*, 1986, s. 278-279, s. 278; Harald Torpe: "Pædagogisk psykologi i hundrede år", i I.K. Moustgaard m.fl. (red.): *Dansk Psykologi fra Alfred Lehmann til i dag*, s. 88-117, København: Gyldendal 1986, s. 92.

ser for folkeskolen samt hans gode forbindelse til Danmarks Lærerforening, hvor han selv var bestyrelsesmedlem i afdelingen på Frederiksberg. Da Meyer blev ansat som skolepsykolog i 1934 blev hans ansættelse således hilst velkommen af overlærer og leder af den frederiksborgske værneshule Niels Eldahl, som noterede, at intelligenslest ville være en stor hjælp for lærerne.¹⁵

I takt med at den ændrede praksis tog form tildelte skolepsykologerne i hovedstadsområdet specifikke intelligenskvotientintervaller til forskellige skoleafdelinger. Normalskolen skulle bestå af elever med en intelligenskvotient (IK) på 90 eller derover.¹⁶ Værneshkolen var for elever med en IK mellem 70 og 90.¹⁷ Og åndssvageforsorgen var for børn med en IK under 70 (Rifbjerg, 1948, p. 17).¹⁸ Intelligenskvotientgrænsen på 70 for børn overført til åndssvageforsorgen blev endda knæsat i et cirkulære fra 1943 vedrørende udmøntningen af skoleloven af 1937.¹⁹

Denne nye praksis var i alle henseender langt mere systematiseret og effektiv end praksis før etableringen af det skolepsykologiske kontor på Frederiksberg. Marginerne for overførsel til værneshkolen var langt videre i 1920'erne og de indtog også meget ofte sociale spørgsmål i evalueringen. Dette indikerer, at fremvæksten af skolepsykologi og den deraf følgende brug af intelligenslest ændrede den tidligere praksis for beslutning om anbringelse af elever i værneshkolen. Intelligenslest og de deraf følgende IK-resultater kom til at spille en større rolle som udslagsgivende faktor på bekostning af eksplicitte begrundelser i sociale spørgsmål og lærerevalueringer. Således blev marginerne for et barn i værneshkolen professionaliseret og tilsyneladende videnskabeliggjort, hvilket medvirkede til en blåstempling af praksissen med at placere børn i værneshkolen.

DET POLITISKE, PÆDAGOGISKE OG ØKONOMISKE LANDSKAB PÅ FREDERIKSBERG

På det politiske plan fandtes en klar vilje på Frederiksberg til at imødegå problemerne med oversiddere i klasserne og til at bevare den grundlæggende struktur i skolevæsenet. Samtidig var der en pædagogisk vilje til at tackle utilfredsheden med de eksisterende udvælgelsesprocedurer, ifølge hvilke intelligenslest først ville komme i anvendelse, når barnet kom i kontakt med åndssvageforsorgen. Endelig var der en politisk og pædagogisk vilje til at afværge systemets truende kol-

¹⁵ Niels Eldahl: "Danmarks første Skolepsykolog", *Folkeskolen*, 51 (12), 1934, s. 198.

¹⁶ Henning Meyer: "Hjælpekskolen for svagt begavede børn", *Børn*, maj 1939, s. 23, 28-29.

¹⁷ F.C. Kaalund-Jørgensen: "Hvad gør vi for de Børn, der ikke kan følge Folkeskolens almindelige Undervisning?", *Hjælpskolan*, 1942, s. 87-95, s. 89; W.D. Wall (red.): *Psychological Services for Schools*. New York: UNESCO Institute for Education 1956, s. 50.

¹⁸ Sofie Rifbjerg: *Reformer i undervisning og behandling af svagtbegavede børn og unge*, Stockholm 1948. Se i øvrigt også Undervisningsministeriets betænkning 1943, s. 30 og 97.

¹⁹ *Cirkulære vedrørende gennemførelse af de i folkeskoleloven af 18. maj 1937 §2, stk. 5, givne bestemmelser om indretning af særundervisning for børn, der ikke kan følge den almindelige undervisning*, §1-5.

laps som følge af presset opstået på grund af at børn med endog meget forskellige evner gik i den samme klasse.

Samtidig var Frederiksberg kommunes økonomiske forhold af en sådan beskaffenhed, at det var økonomisk muligt at finansiere løsninger på disse udfordringer. Mellem 1924 og 1940 var Frederiksberg skolevæsen i stand til at øge beløbet anvendt på den enkelte elev fra 244 til 331 kr.²⁰

Dette øgede beløb skyldes givetvis et faldende elevtal. I 1910 var elevtallet 12.471, mens det i 1940 var faldet til kun 6.734.²¹ Men det er samtidig sandsynligt, at en del af forklaringen på de øgede elevudgifter også kan findes i udbygningen af værneskolen og etableringen af skolepsykologisk kontor. Både i København og på Frederiksberg var driften af værneklasserne nemlig forbundet med øgede udgifter i sammenligning med normalklasserne. Det skyldtes en lavere klassekvotient og en anden udregning af lærernes timetal.²²

Økonomiske forhold synes imidlertid også at have spillet en rolle for fastsættelsen af de førnævnte IK-intervaller. Mens skolepsykologisk kontor på Frederiksberg, som nævnt, arbejdede med et IK-interval for hjælpeskolebørn på mellem 70 og 90 var samme interval ved opstarten af det skolepsykologiske arbejde i Aalborg i 1941 fastsat til 75-90.²³ Der synes ikke at være videnskabelige grunde til denne afvigelse, der selvagt kunne have store konsekvenser for det enkelte barn. En del af forklaringen kan imidlertid findes i skolevæsenernes økonomiske situation. I 1929 skrev den ledende reformpædagog Sofie Rifbjerg om dette forhold, at grænsen mellem, hvornår et barn skal i værneskolen er af "[...] økonomisk snarere end af psykologisk eller pædagogisk natur."²⁴ Og så sent som i 1964 skrev Harald Torpe om det samme spørgsmål: "[...] der er heller ingen tvivl om, at en kommunes sociale og økonomiske standard influerer på antallet [af børn i hjælpeskolen]."²⁵ Det er således plausibelt, at Frederiksberg med sin gode økonomiske situation satte underliggøren lavt.

Det skolepsykologiske kontor på Frederiksberg blev etableret på foranledning af skolekommissionen. Formanden for kommissionen var den konservative politiker H.O.G. Ellinger (1857-1947). I kommissionen sad også den radikale politiker Oluf Skjerbæk (1885-1980) fra børneforsorgen. Der eksisterede altså en bred politisk opbakning til skolepsykologien på Frederiksberg. Samtidig var skolekommissionen med sin beslutning helt på linje med de ledende figurer i skolevæsenet. Skolevæsenet på Frederiksberg havde længe været gennemsyret af pro-

²⁰ *Beretninger om Frederiksberg Skolevæsen 1924-1940.*

²¹ Bro & Mohr: *Frederiksberg kommune 1858-2008*, s. 386 og 408.

²² Frederiksberg Stadsarkiv, Værneklasserne 1911-13: Administrative Bestemmelser for Elevers Overføring til Værne- og Hjelpeklasser og Tilbageføring til de almindelige klasser.

²³ *Beretning om Aalborg kommunale skolevæsen 1941-1942*, s. 33.

²⁴ Sofie Rifbjerg: "Bør værneskolen være en normalskole i det smaa eller bør den have sin egen form?", *Hjælpskolan* 7, 1929, s. 69-78.

²⁵ Harald Torpe: *Intelligensforskning og intelligensprøver*, København: Schultz 1964, s. 179.

gressive borgerlige værdier. Joakim Larsen (1846-1920), som var skoledirektør mellem 1898 og 1911 var fortalere for differentieret undervisning således at ethvert barn kunne få en uddannelse, der svarede til dets evner. Målet var at sikre den optimale udnyttelse af barnets evner, så det kunne blive en nyttig samfundsborger.²⁶ Dermed knyttede beslutningstagerne på Frederiksberg an til politiske ideer på det nationale plan, som så uddannelse i et nytte- og internationalt konkurrenceperspektiv. Nøgleordene i den forbindelse var udnyttelse af de tilgængelige menneskelige ressourcer og social ingeniørskab.²⁷ På Frederiksberg fortsatte denne tankegang med Larsens efterfølgere, Johannes Thorbjørnsen (1863-1942), som beklædte posten fra 1911 til 1933, og Sofus Franck (1873-1945), som tog over i 1933 og sad på posten indtil 1940. Begge skoledirektører var samtidig meget positivt indstillede overfor indførelsen af skolepsykologi på Frederiksberg.²⁸

Denne velvilligt indstillede ledelse gav det skolepsykologiske arbejde på Frederiksberg et enormt løft i første halvdel af 1930'erne.²⁹ Den 22. september 1930, da Henning Meyer ansøgte skolekommissionen om en lønforhøjelse og forbedrede arbejdsforhold, sørgede Thorbjørnsen personligt for, at halvdelen af Meyers timer blev overtaget af en vikar, så Meyer kunne få mere tid til sit skolepsykologiske arbejde.³⁰ Selvom Meyer ikke opnåede en fast lønforhøjelse åbnede Thorbjørnsen mulighed at Meyer kunne få ekstra betaling for "[...] Undersøgelse af Børn til Værneskolen og af særlig vanskelige børn, Afholdelse af Foredrag og Demonstrationer for Kommuneskolens Lærerpersonele og Assistance ved Afholdelse af Standpunktsprøver i Klasserne [...]".³¹ Samtidig fik Meyer frie hænder til at udvikle den skolepsykologiske praksis på Frederiksberg.

Således søsatte Frederiksberg en ny praksis, der på en gang var i stand til at bevare og sikre det eksisterende uddannelsessystem og samtidig tilgodese de progressive borgerlige værdier, som længe havde karakteriseret Frederiksbergs skolevæsen. Men det er samtidig væsentligt at være opmærksom på, at etableringen af skolepsykologi på Frederiksberg – og dermed i Danmark – også kan ses som led i en international udvikling, hvilket skal behandles i det følgende.

²⁶ Bro & Mohr: *Frederiksberg kommune 1858-2008*, s. 373.

²⁷ Ydesen: *The Rise of High-Stakes Testing in Denmark*, s. 46ff.

²⁸ Henning Meyer: "Psykologien og Skolen", i E. Torsting (red.): *Opdragelse og undervisning i Danmark* bind I, s. 287-307, København 1948, s. 298.

²⁹ Henning Meyer: "Skolepsykologisk arbejde i Danmark", *Skola och Samhälle*, 1944, s. 33-44, s. 35.

³⁰ *Skolepsykologisk kontor Frederiksberg 1934-1959*, s. 4.

³¹ Frederiksberg Stadsarkiv, Skolekommissionssag nr. 136, 1930: Brev fra skoledirektøren til skolekommissionen dateret den 14. oktober 1930.

DEN SPÆDE DANSKE SKOLEPSYKOLOGIS INTERNATIONALE DIMENSIONER

Den 17. marts 1929 indledte Henning Meyer et fire måneders studieophold i London.³² Formålet med opholdet var at studere arbejdet i de nyligt oprettede engelske børneforsorgsklinikker,³³ der skulle tage sig af vanskelige børn. Hovedmanden i dette arbejde var professor i psykologi Cyril Burt (1883-1971), der var verdens første skolepsykolog og kendt for sin teori om intelligensens arvelighed (eugenik). I efteråret 1929 skrev Meyer en artikelserie i "Folkeskolen" med titlen "Børnepsykologien og dens Anvendelse i Danmark og England". I disse artikler gennemgik Henning Meyer den skolepsykologiske udvikling i England og USA samt hvilke enestående resultater, der var opnået ved hjælp af moderne psykologiske metoder og anvendelsen af videnskabelige intelligenstagstests. I lyset af disse resultater argumenterede Meyer for, at Danmark burde følge i Englands og USA's fodspor og fremme udviklingen og implementeringen af skolepsykologi og intelligenstagstest i den danske folkeskole. Han sluttede artikelserien af med følgende opfordring: "Kunde det dog så ikke snart være på tide, at vi herhjemme opgav vor tilbageholdenhed og ofrede noget på virkelig at se at vinde med og indhente, hvad vi er kommet bagefter."³⁴

Skolepsykologiens og intelligenstagstestningens vej til den danske folkeskole blev således befordret af international forskning, internationale organisationer og studierejser, som den Meyer foretog i 1929. Men hvor tyske psykologer i høj grad fungerede som inspirationskilder før 1914 var det efter 1. Verdenskrig dog i stigende grad britiske og amerikanske psykologers udvikling af tests og organisering af skolepsykologisk praksis, som inspirerede de danske skolepsykologiske interesserede. Meyer benyttede således Burts værker i sin undervisning på årskurset i anvendt psykologi, der blev oprettet ved Danmarks Lærerhøjskole fra 1940.

Men ud over studierejserne var mange af den tidlige danske skolepsykologis bannerførere, som nævnt ovenfor, organiseret i det reformpædagogiske miljø, der også havde klare internationale forbindelser. I 1926 blev den danske afdeling af den verdensomspændende reformpædagogiske organisation "The New Education Fellowship" (NEF) etableret under navnet "Den Frie Skole". NEF var en varm fortaler for indførelsen af skolepsykologi og intelligenstagstestning. Hovedargumentet var, at man ved hjælp af progressiv videnskabelig viden kunne komme ud over de almindelige eksameners og lærerevalueringers subjektive vilkårligheder. Samtidig anså man i NEF og blandt mange danske reformpædagoger intelligenstagstests som et videnskabeligt grundlag for individualiseret undervisning, der kunne sætte barnet i centrum og identificere barnets skjulte potentialer.

³² Frederiksberg Stadsarkiv, skolekommissionssag nr. 9, 1929: Brev fra Henning Meyer til skoledirektør Torbjørnsen dateret den 14. marts 1929.

³³ Termen "Børneforsorgsklinikker" er Henning Meyers egen oversættelse af "Child Guidance Clinics".

³⁴ *Folkeskolen*, 17. oktober 1929, 46. årgang, nr. 42, s. 729.

De internationale ideer og praksisser i anvendt psykologi og intelligenstagning blev i den fremvoksende praksis i den danske folkeskole oversat og tilpasset til danske forhold. Et eksempel er Meyers skolepsykologiske praksis på Frederiksberg, hvor han mere eller mindre kopierede Burts praksis ved fra efteråret 1935 at indgå et tæt samarbejde med rigshospitalets psykiatriske børneklíník, der gav ham mulighed for direkte at henvise børn til en psykiatrisk undersøgelse.

Men ofte var der tale om ganske betydelige omarbejdninger af de internationale ideer og praksisser. Et godt eksempel i den forbindelse er den officielle danske standardisering af Binet-Simon intelligenstagsten, som blev udgivet af Udvalget for Skolepsykologiske Undersøgelser i 1930.

DEN DANSKE STANDARDISERING AF BINET-SIMON INTELLIGENSTESTEN

Den første systematiske brug af intelligenstagstest i Danmark fandt sted indenfor rammerne af åndssvageforsorgen. Dette skete også efter international inspiration, idet den danske læge Bodil Marie Bloch-Hjort (1873-1968) i 1910 drog på en tre-måneders studierejse til USA for at studere anvendelsen af intelligenstagstest.³⁵

Det var imidlertid først i 1930 at der forelå en egentlig dansk standardisering af testen. Den var udarbejdet af reformpædagogerne Sofie Rifbjerg og Marie Kirkelund i samarbejde med docent Rasmus Hans Pedersen (1870-1938), der havde været professor Alfred Lehmanns assistent og siden hen arbejdede tæt sammen med Henning Meyer i Udvalget for Skolepsykologiske Undersøgelser. Det skal også bemærkes, at Marie Kirkelund havde studeret hos Alfred Binets medforfatter på de første intelligenstagstest, Theodore Simon, i Paris.³⁶

I 1930'erne blev denne danske standardisering af Binet-Simon intelligenstagsten af danske psykologer anset for den bedst tilgængelige intelligenstagstest. Det var således en almindelig udbredt opfattelse blandt psykologer, at testen var et meget værdifuldt værktøj for sorteringen af børn i den danske folkeskole.³⁷ Binet-Simon testens besnærende kvalitet var for datidens psykologer, at den blev anset som værende i stand til at afdække information om et barns mentale kapacitet og omsætte denne information til en intelligenskvtient.³⁸ Det var denne kvotient, som psykologerne anvendte til at sammenligne børn i forskellige aldersgrupper.

Den danske udgave af intelligenstagsten var funderet i en opfattelse af barnets udvikling som værende entydig progressiv. Det vil sige, at eksempelvis en syvårig forudsattes at kunne løse alle testopgaver passende for en seksårig. Testen var dermed ude af stand til at operere med at børn kunne glemme eller miste færdig-

³⁵ Lene Koch: *Racehygiejne i Danmark 1920-56*. København: Gyldendal 1996; R. Lindberg: IK fra Amerika til Danmark. *ViPU Viden*, 8 (2), 2006, s. 6-8.

³⁶ Else Jacobsen: Træk af skolepsykologiens historie. *Skolepsykologi*, 26 (5-6), 1989, s. 325-406, s. 327f.

³⁷ Rasmus Hans Pedersen & Henning Meyer: *Anvendelse af intelligenstagprøver ved optagelsesprøven til mellemskolen*, København 1929, s. 25.

³⁸ Henning Meyer: "Om standpunktsprøver", *Vor Ungdom*, 1926, s. 37-50, s. 37.

heder, som de tidligere havde haft. Testen forudsatte altså, at intelligens voksede med alderen, at et bestemt intelligensniveau korresponderede med hvert udviklingstrin samt at intelligens var synlig i alle mentale operationer.³⁹

På den baggrund var testopgaverne opdelt i aldersgrupper fra 3-15 år, der var fremkommet på den måde, at hvis 75 % af eksempelvis syvårige børn i standardiseringen kunne besvare en given testopgave, så blev den henregnet til aldersgruppen 7. Det vil sige, at hvis et seksårigt barn kunne klare den samme testopgave, så ville barnet score en intelligenskvotient over 100, som var fastsat som midten i normalfordelingen af intelligenskvotienter.

Det er også bemærkelsesværdigt, at den danske standardisering bedst kan betegnes som et kludetæppe af fragmenter fra forskellige psykologers arbejde og dermed afveg den betydeligt fra den originale franske test. Faktisk var det kun lidt over halvdelen af de 78 testopgaver, som stammede fra den franske test. Flere af testopgaverne var således direkte kopier af den amerikanske psykolog Lewis M. Terman's Stanford-Binet test, men samtidig indeholdt den danske test også testopgaver fra psykologerne Otto Bobertag, Wilhelm Stern, Jaederholm, Hermann Ebbinghaus, Alice Descoeurdes, G.I. Rossolimo og Alfred Lehmann.⁴⁰

Dette sammensurium af testopgaver er givetvis udtryk for et ønske om at finde de bedste testopgaver, som den internationale forskning kunne tilbyde, men det fik samtidig den konsekvens, at den danske test implicit kom til at indbefatte flere forskellige opfattelser og definitioner af intelligens, idet de inddragede psykologer ikke opererede med den samme intelligensopfattelse. Dermed var den danske Binet-tests erkendelsesmæssige bidrag entydigt funderet i standardiseringen og ikke i en sammenhængende teoretisk forståelse af intelligens.

Videre var testen baseret på antagelsen om, at der kun fandtes gradforskelle og ikke væsensforskelle mellem værneskolebørn, normale børn og særligt begavede børn.⁴¹ Der var således ikke plads til kvalitative forskelle mellem forskellige tilstande eller handicaps hos børn.

En anden bemærkelsesværdig pointe findes i selve standardiseringen af intelligens testen. Standardiseringen var en uhyre central forudsætning for testens anvendelighed, fordi identifikationen af en norm afhang fuldstændig af standardiseringen. Således ville en slet udført standardisering hæmme identificeringen af afvigelser fra normalen blandt de testede børn. For at en standardisering kunne være brugbar skulle den inddrage børn af forskelligt køn, alder, social baggrund og geografi.⁴² Den danske standardisering af Binet-Simon intelligens testen var foretaget på 1.848 børn (918 drenge og 930 piger) fra folkeskoler, anstalter

³⁹ Torpe: *Intelligensforskning og intelligensprøver*, s. 27 og 30.

⁴⁰ Ydesen: *The Rise of High-Stakes Testing in Denmark*, s. 95.

⁴¹ Rasmus Hans Pedersen: "Anvendelse af Intelligensprøver", *Børnesagens tidende* 29 (1), 1934 s. 56-61, s. 58.

⁴² Henning Meyer: "Hvad er en skolepsykolog?", *Børn*, april 1939, s. 15, 28-29, s. 28.

og børnehjem. Børnene kom fra København, Odense, Rødby, Vejle og fra landsbyer i Nord- og Sydsjælland samt fra Øst- og Vestjylland.⁴³ Disse børns testresultater udgjorde den norm, som sidenhen ville være bestemmende for de fremkomne intelligenskvotienter. Testen var med andre ord relativ i forhold til en norm. Videre skal det nævnes, at det viste sig umuligt at fastsætte regler under standardiseringen der resulterede i en middel IK på 100 for hvert alderstrin.⁴⁴ Det betød at målingen af afvigelser indenfor en specifik aldersgruppe var forbundet med et element af usikkerhed.

Overordnet betragtet betød standardiseringspraksissen, at testresultaterne kun kunne sige noget om et barns resultat i forhold til andre børn som havde taget den samme test, nemlig børnene i standardiseringen.⁴⁵ Uanset hvor grundigt udført standardiseringen var, så ville den altså stadig være relativ til en bestemt gruppe børn, der således fungerede som normsættende for konstruktionen af normalitet.

Endelig skal det nævnes, at miljøets påvirkning under et barns opvækst ikke anerkendtes som havende nogen form for indflydelse i 1930 udgaven af den danske Binet-Simon intelligens-test. Dette skyldtes en opfattelse af, at intelligens-test grundlæggende adskilte sig fra standpunktsprøver derved at de målte et barns medfødte evner uden at medtage tilegnet viden og færdigheder.⁴⁶ Det fremstår dermed som et paradoks, at intelligens blev udtrykt gennem barnets viden og færdigheder, men at intelligens ikke kunne måles uden at gøre brug af netop den samme viden og færdigheder.⁴⁷ Meyer var helt klar over dette paradoks og det fik ham til – efter eget udsagn – at anlægge et mere holistisk perspektiv på det undersøgte barn.⁴⁸ Det er samtidig årsagen til at så mange forskellige test typer indgik i den skolepsykologiske undersøgelse på Frederiksberg, hvilket jeg siden skal vende tilbage til.

Paradokset afslører altså, at barnet måtte besidde viden og færdigheder for at klare sig godt i Binet-Simon testen. Pointen styrkes af den måde, hvorpå de originale dele af testen oprindeligt blev valideret. Dette skete ved at konstruere dem i overensstemmelse med et antal lærerevalueringer, således at de børn, som af lærerne blev ansat for udygtige, også var dem hvis resultater blev ringest agtede i

⁴³ Sofie Rifbjerg, Marie Kirkelund & Rasmus Hans Pedersen: *Dansk standardiseret revision af Binet-Simons intelligensprøver*, København: Udvalget for Skolepsykologiske Undersøgelser 1930, s. 7.

⁴⁴ A. Mogensen, B. Lange & G. Fenger: *Om Binet-Simon-systemet*, København: Danmarks Pædagogiske Institut 1960, s. 102.

⁴⁵ Ibid., s. 103.

⁴⁶ Henning Meyer: "Psykologiske undersøgelser i det praktiske skolearbejdes tjeneste", *Vor Ungdom* 53, 1932, s. 385-402, s. 388.

⁴⁷ Rasmus Hans Pedersen: "Intelligensprøver og skoleprøver", *Vor Ungdom*, 1924, s. 444-447, s. 444; H.P.T. Ørum: "Intelligenskvotienten og de svagtbegavede", *Hjælpskolan*, 1929, s. 79-82, s. 82.

⁴⁸ Meyer: *Psykologiske undersøgelser*, s. 386.

intelligenstesten.⁴⁹ Men dermed opstår et nyt paradoks, eftersom intelligenstest netop blev anset for at kunne undgå det subjektive element i lærerevalueringer. Det skal i den forbindelse nævnes, at den danske Binet-Simon intelligenstest faktisk aldrig blev valideret;⁵⁰ den var udelukkende baseret på standardiseringen og antog således blot, at hvad den end målte var intelligens.

Der findes i testen hverken en klar definition af intelligens eller operationaliserede objektive kriterier for intelligens. Det den danske standardisering af Binet-Simon intelligenstesten derfor målte var et sammensurium af forskellige evner, som var forbundet med hvad de otte forskellige test designere arbitrært mente var intelligens.

Med dette in mente er det relevant at kigge nærmere på den konkrete praksis som omgærdede intelligenstestningen på Frederiksberg. Dermed bliver det nemlig muligt at se, hvorvidt de afdækkede paradokser og begrænsninger i den danske standardisering af Binet-Simon intelligenstesten behørigt blev taget i øjesyn i praksis, sådan som Meyer selv gjorde sig til talsmand for ved at fremhæve vigtigheden af et holistisk perspektiv på det enkelte undersøgte barn. Samtidig kan dette fokus på praksis bidrage til at kaste lys på nutidens debatter om virkningerne af indførelsen af test i folkeskolen.

DEN SKOLEPSYKOLOGISKE PRAKSIS PÅ FREDERIKSBERG

I et brev dateret den 4. marts 1936 til de frederiksbergske skoler formulerede skoledirektør Sofus Franck detaljerede retningslinjer for den skolepsykologiske praksis på Frederiksberg.⁵¹ Inden påbegyndelsen af den skolepsykologiske undersøgelse skulle forældrene, ifølge disse retningslinjer, give deres tilladelse til undersøgelsen. Der var imidlertid en væsentlig undtagelse fra denne regel. Såfremt et barn var indstillet til overflytning til værneskolen var en intelligenstest obligatorisk, selv uden forældrenes accept.

For at få et barn undersøgt skulle klasselæreren udfylde en formular og sende den til det skolepsykologiske kontor. Formularen indeholdt omfattende informationer om barnet: oversidning, fravær, sundhedssituation, faglige standpunkter (baseret på standpunktsprøver og en lærerevaluering), karakterer, opførsel, fremtoning, hygiejneniveau, påklædning og familieforhold.

På baggrund af den skolepsykologiske undersøgelse modtog skolen en rapport med resultaterne og forældrene blev informeret om testens resultater; omend denne information blev udtrykt i almindelige vendinger og ikke indeholdt numeriske resultater. I tilfælde af tvivl om den rette beslutning for barnet gjorde

⁴⁹ Brian Simon: *Intelligence Testing and the Comprehensive School*, London: Lawrence & Wishart Ltd. 1953, s. 57.

⁵⁰ Mogensen m.fl.: *Om Binet-Simon-systemet*, s. 106; Torpe: *Intelligensforskning og intelligensprøver*, s. 162.

⁵¹ *Skolepsykologisk kontor Frederiksberg 1934-1959*, s. 8f.

Franck det klart, at undersøgelsen kunne gentages efter et år, inden en endelig beslutning blev taget. Sådanne børns rapporter skulle markeres "NB".

Det fremgår af retningslinjerne, at skolepsykologiens eksistensberettigelse var dens evne til at stille en diagnose af det individuelle barn. Dette indikerer, at det var en stærkt individualiserende praksis, der blev indført i folkeskolen, men det er samtidig væsentligt at bemærke, at barnet kun blev individualiseret i den udstrækning det afveg fra andre børn, for på den måde at understøtte og forklare den i første omgang identificerede afvigelse.

På selve dagen for undersøgelsen blev barnet fulgt hen til skolepsykologisk kontor af forældrene eller en værge. Skolepsykologen foretog her et interview af forældrene eller værgen for at tilvejebringe så mange oplysninger om barnet som muligt for at belyse den hjemlige og sociale baggrund for barnets problemer.⁵² Derefter gik skolepsykologen i gang med selve testdelen af undersøgelsen.

Ifølge Harald Torpe kunne en komplet skolepsykologisk undersøgelse af et barn på Frederiksberg indeholde følgende elementer:⁵³

1. En handleprøve, der skulle fungere som en såkaldt "chok absorber" for at skabe en tryk og rolig atmosfære.
2. Den danske standardiserede udgave af Binet-Simon intelligenstaget.
3. Hvis nødvendigt: Meyers standardiserede test fra Göteborg 1945.
4. Motoriske handleprøver.
5. Standardiserede standpunktsprøver i hovedfagene udarbejdet af Udvalget for Skolepsykologiske Undersøgelser.
6. I tilfælde af tilpasningsproblemer blev barnet testet med Rorschach testen og evt. andre internationale test.
7. Observation af barnet under leg i sandkassen.
8. Tale med barnet imellem testene.
9. Stille en diagnose.

Selvom den beskrevne procedure stammer fra 1949, hvilket betyder, at punkt 3 og enkelte af testene under punkt 6 ikke var udgivet i 1930'erne, så giver oversigten alligevel et godt indtryk af det anvendte testbatteri ved skolepsykologisk kontor på Frederiksberg i 1930'erne.

Det skolepsykologiske kontor indtog formelt udelukkende en rådgivende rolle i forhold til overflytningen af børn til værnesholen i hele perioden 1930-1943.⁵⁴ En flytning krævede således en indstilling fra læreren, skolepsykologen og fra skoleinspektøren fra henholdsvis den afgivende og den modtagende skole. Derudover foretoges en lægeundersøgelse og endelig skulle overførslen godkendes

⁵² Meyer: *Skolepsykologisk arbejde*, s. 38f.

⁵³ Torpe: *Skolepsykologien i Danmark*, s. 92f.

⁵⁴ *Skolepsykologisk kontor Frederiksberg 1934-1959*, p. 12.

af skoledirektøren. Men ud fra min gennemgang af de tilgængelige børnejournaler ved Frederiksberg stadsarkiv dækkende årgangene 1920, 1929 og 1930 står det klart, at skolepsykologens anbefaling næsten altid blev fulgt.

Ydermere er det klart, at forestillinger om intelligens og intelligenskvotienter spillede en afgørende rolle for bedømmelsesprocessen. I flertallet af sine anbefalinger angiver Meyer intelligenskvotienten, som den eneste udslagsgivende faktor.⁵⁵ Intelligenskvotienten blev altid angivet øverst på skolepsykologens anbefaling. Det synes nærmest som om skolepsykologens rolle blot var at angive intelligenskvotienten på det undersøgte barn.

Dermed synes den skolepsykologiske praksis ikke at være i overensstemmelse med Meyers egne beskrivelser i talrige artikler (eks. Meyer 1932 og 1943) af en omfattende skolepsykologisk evaluering, hvor der altid blev anlagt et holistisk perspektiv og at IK aldrig alene kunne fungere som udslagsgivende faktor for et barns overførsel til værneklasse. Med andre ord tegner der sig et billede af at grundighed og et helhedsperspektiv blev ofret på pragmatismens og kvantificeringens tillokkende alter. Denne udvikling er måske blevet accelereret af Meyer, der mente at børn med samme intelligensniveau skulle placeres sammen for at opnå de bedste læringsresultater.⁵⁶

Sommetider observerede Meyer, at et barns svage læseevner havde været en betydelig forhindring for barnets omgang med testspørgsmålene. Men uagtet dette blev IK stadig udregnet og anført i barnets journal, selvom Meyer samtidig havde noteret, at barnet klarede sig glimrende i handleprøverne, der ikke fordrede læsekundskaber. I andre tilfælde indeholdt overførselsformularen kun Meyers og værneskoleinspektørens indstillinger. Det betyder, at sporadiske kommentarer om barnets evne til at stave og regne kombineret med intelligenskvotienten blev udslagsgivende. I nogle tilfælde anførte læreren i rubrikken "Viser det [barnet] Karaktertræk, der gør det uegnet til at gaa i Normalskolen, og da hvilke?" at "Skolepsykologen anser ham for uegnet til normalskolen", hvilket er et eksempel på en udbredelse af skolepsykologens indflydelse i overførselsproceduren.

Det er samtidig bemærkelsesværdigt, hvordan intelligenstestning fik en meget fremtrædende plads i de årlige beretninger om Frederiksberg skolevæsen fra 1934. Fra det år blev omfattende statistisk information om fordelingen af intelligenskvotienter i forskellige klasser medtaget i de kommunale beretninger. Der blev også angivet anonymiserede intelligenstestresultater for de børn, der i skoleårets løb var blevet overført til værneskolen. Der blev ikke angivet andre grunde til overflytningen. Der synes her at kunne anes konturerne af en parallel til nutidens debat om offentliggørelse af nationale testresultater, hvor netop brugen og betydningen af statistisk information baseret på test står centralt.

⁵⁵ Frederiksberg Stadsarkiv, Skolevæsenet, Skolen ved Solbjergvej, Værneskolen, Elevkartotek.

⁵⁶ Meyer & Olsen: *Skolebørns fordeling efter alder...*, s. 23ff.

Men det er dog også klart, at der var andre kriterier end IK tilstede i den overordnede evalueringsproces af børn indstillet til overførsel til værneskolen. I mindst et tilfælde kunne intelligencetestresultatet ikke understøtte en overflytning til værneskolen, og her blev der i stedet anvendt resultater fra standpunktsprøver. Det var netop den slags argumenter omkring barnets faglige standpunkt, som blev anvendt af værneskolens inspektør. I en håndfuld sager, hvor Meyer hældede til at beholde barnet i normalskolen, anbefalede værneskoleinspektøren en overførsel i hovedsagen på baggrund af barnets faglige standpunktsniveau. Ved at bruge denne begrundelse anfægtede inspektøren ikke Meyers professionelle ekspertise, men disse uenigheder afspejler klart et stærkt fokus på traditionelle skolekundskaber som læsning, skrivning og regning på Frederiksberg.

Under den førømtalte rubrik med overskriften "Viser det [barnet] Karaktertræk, der gør det uegnet til at gaa i Normalskolen, og da hvilke?" var de hyppigst anførte karaktertræk dovenskab, asocial opførsel, manglende koncentrationsevne, fjollerier, forstyrrende opførsel. Disse egenskaber peger i retning af problembørn i klasserne. Eftersom læreren normalt tog initiativet til overførselsprocessen begyndte bedømmelsen af et barn altså med dets evne til at lære og deltage i klasse miljøet. Forudsætningen for at et barn blev overført var således dets manglende evne til at fungere tilfredsstillende i klassen – dvs. en social kompetence. I dette spil kom skolepsykologen til at fungere som en brugbar partner for læreren til at komme af med et problematisk barn. Denne tolkning støttes af de talrige sociale problemer blandt børn overflyttet til værneskolen, som fremgår af journalerne. Nogle af de hyppigst forekommende beskrivelser er: forældre ofte syge, familie med en forsørger, ringe økonomisk baggrund, mange søskende, og arbejdsløshed og de er altid forbundet med en negativ bedømmelse af barnets baggrund.

Ikke desto mindre forbliver det overordnede indtryk af børnejournalerne at evalueringen og anbefalingen fra det skolepsykologiske kontor indeholdende IK var det centrale element i den overordnede evalueringsproces, når den først var gået i gang. Set i et diakront perspektiv vidner børnejournalerne om en øget selvtilid eller testtilid hos Meyer. I 1934 afgav Meyer sjældent eksplicitte anbefalinger om, hvorvidt et barn skulle overføres til værneskolen eller ej. Den praksis var ændret i 1938/39, hvor han ofte kom med klare anbefalinger, som tilsyneladende primært baserede sig på IK.

Som sådan var normerne og værdierne i evalueringsprocessen på Frederiksberg af børn indstillet til overførsel til værneskolen i 1930'erne primært bundet op på forestillinger om intelligens og intelligenskvotienter. Men forudsætningen for udførelsen af en skolepsykologisk undersøgelse var mærkaten "problem-barn", som blev udstukket af læreren. Således var børn med sociale problemer – og i særdeleshed drenge – overrepræsenterede i journalerne. Reminiscenser fra 1920ernes værneskole, hvor børn med alle mulige slags problemer blev overflyttet til værneskolen synes at være fulgt med ind i 1930'erne – men denne gang med en videnskabelig blåstempling.

AFSLUTTENDE BETRAGTNINGER

Fremvæksten af skolepsykologi og intelligenstagning som praksis i 1930'ernes Frederiksberg kan forklares med, at der fandtes en bred politisk opbakning til – og økonomiske muligheder for – at adressere skolevæsenets problemer med børn, der ikke kunne følge med i den almindelige undervisning og problembørn i klasseværelserne. Samtidig var der på alle relevante niveauer et ønske om en modernisering af det frederiksbergske skolevæsen, der formåede at overvinde udfordringen med en classesammensætning bestående af børn med vidt forskellige evner og talenter, der truede med at underminere skolevæsenets grundlæggende opdelte struktur.

I dette klima blev det frederiksbergske skolevæsen et væksthus for dansk skolepsykologi, der syntes at tilbyde en retfærdig og videnskabelig opdeling af børnene baseret på intelligenstagning. Intelligenstagning bekræftede samtidig skolevæsenets struktur med en opdeling af børn i normalklasser og værneklasser og de bekræftede systemets grundlæggende opdelinger i uddannelsesafdelinger baseret på en forståelse af børnenes medfødte evner og begavelse. Indførelsen af skolepsykologi og intelligenstagning kan således ikke beskrives som en revolution af skolevæsenet, men snarere må den begribes som en understøttelse og hjælpeteknologi, der formåede at bidrage til bevarelsen af skolevæsenets struktur og opbygning. Men samtidig bidrog intelligenstagningen til bestemte børneforståelser, en særlig differentieringspraksis og en social segregering.

Men fremvæksten af skolepsykologien og intelligenstagning på Frederiksberg må også ses som udtryk for et samspil mellem ovenfrakommende og nedefrakommende processer. Fra et top-down perspektiv var fremvæksten af skolepsykologi på Frederiksberg tæt forbundet med opfattelser af samfundsmæssige problemstillinger, hvor social ingeniørtænkning og nytteoptimering stod centralt. Således var evnen til at diagnosticere det enkelte barn selve krumtappen i skolepsykologien, fordi det åbnede mulighed for en sortering og allokering af børn til forskellige skoleafdelinger. Skolepsykologien kom til at fungere som medierende autoritet mellem normalskolen og værneskolen.

Fra et bottom-up perspektiv skete fremvæksten af skolepsykologi på Frederiksberg som resultatet af et pionerarbejde udført af en gruppe skolepsykologisk interesserede med Henning Meyer i spidsen. Der var i den forbindelse en betydelig inspiration fra udenlandske praksisser, undersøgelser og anvendt psykologi som videnskab for pædagogikken. Frederiksberg skolevæsen var i den forbindelse et frirum, hvor Meyer modtog den nødvendige støtte og frihed til at indføre og udvikle intelligenstagning som praksis.

Analysen af fremvæksten af intelligenstagning på Frederiksberg i 1930'erne har imidlertid også produceret flere interessante indsigter som tilbyder perspektiver på implikationerne af indførelsen af intelligenstagning som teknologi til at afgøre den rette placering af børn i uddannelsessystemet. Disse indsigter kaster perspektiver på den nuværende debat om test og deres rolle i uddannelsessystemet.

Først og fremmest blev der skabt en stærk og klart defineret normalitetsforståelse bundet op på intelligenskvotienter og intervaller, der tjente et formål om at placere og allokere børn til de forskellige institutionsformer: normalskolen, værneskolen og åndssvageforsorgen.

Videre blev der efterhånden skabt en stærk alliance mellem lærerne og skolepsykologisk kontor. Dette skete dog først efter lærernes indledende skepsis mod den nye praksis var blevet overvundet. Skolepsykologen kom i mange tilfælde til at bekræfte lærernes antagelser om elever, men skolepsykologen kunne ofte tilbyde en videnskabelig blåstempling af disse antagelser qua intelligenstestene. Dette skete fordi lærerne bevarede retten til at foretage den første indstilling af børnene og fordi den danske udgave af Binet-Simon intelligenstesten fra 1930 rent videnskabeligt baserede sig på en række problematiske antagelser. Således var der en betydelig social skævhed i selve undersøgelsesproceduren, der reproducerede det allerede etablerede normalitetsbegreb.

I forhold til nutiden tyder erfaringerne fra Frederiksberg på, at der bør udvises en høj grad af ydmyghed i omgangen med testresultater. Dels på grund af de mange fejlkilder, som kan være indlejret i selve testene, men også fordi anvendelsen af sammenlignelige evalueringsteknologier som test synes at underminere og kortslutte helhedsbaserede vurderinger. Årsagen skal findes i det tillokkende ved at anvende kvantitativt sammenlignelige resultater som kilde til politisk handling og ændringer af praksis. Men dermed overses de talrige forbehold, som nødvendigvis må tages i omgangen med test og ikke mindst i forhold til de foretagne sammenligninger.

CHRISTIAN YDESEN

ADJUNKT, PH.D.

INSTITUT FOR LÆRING OG FILOSOFI

AALBORG UNIVERSITET

CY@LEARNING.AAU.DK

ABSTRACT**Creating Order in School:****Intelligence Testing at Frederiksberg in the 1930s**

In 1930, psychologist and public school teacher Henning Meyer began his educational psychology work at Frederiksberg, Denmark, launching a new and epoch-making practice that would soon spread to the entire Danish public school system. A central element of this practice was the Binet-Simon intelligence test, which was successfully used to sort children into either normal or remedial classes. This article analyses the beginning, the embedding and the practice surrounding this tool at Frederiksberg in the 1930s. Specifically, the article examines intelligence testing as an evaluation technology, how intelligence testing integrates with other evaluation technologies such as teacher evaluations, and how such use was justified.

Illustrationen er fra

<http://www.museumsyndicate.com/images/1/6975.jpg>

HISTORIEN ER GAMMEL OG GERRIG

TILTRÆDELSESFORELÆSNING, 19. SEPTEMBER 2012

■ ULRIK LANGEN

Den 19. september 2012 holdt Ulrik Langen tiltrædelsesforelæsning som professor i dansk og europæisk historie 1750-1950 ved Saxo Institut, Københavns Universitet. Vi bringer her forelæsningen i tekstform og ønsker tillykke med ud nævnelsen.

”Opbrud efter opbrud. Mil efter mil. Jamrende hjulnav og gøende hunde, lanser, bukkelskjolde og klaphjelme. Kvinder, der skal føde, konger der bliver balsameret, falskmøntnere der bliver kogt. Vinden bortfører deres råb, sandet glemmer deres fodspor. Muld bliver til roser, og roser bliver til muld. En ung pige lader en eftermiddag i forfjamskelse en lerkrukke ryge til jorden, og længe efter, at hun selv er blevet til ler, pensles et sjældent dekoreret randskår frem, nummereres, fotograferes og lægges frem med en hvid etikette på en blankpudset glashylde. Historien er gammel og gerrig. I sin ene hånd holder den millionerne af navnløse skæbner, folkeslagenes vandring, slavernes angst og kongernes nederlag. Med sin anden hånd rækker den os et potteskår.”

I

Passagen stammer fra Thorkild Hansens ”Det lykkelige Arabien”, og den indrammer et grundvilkår for alle historikere. Nemlig afstanden og dimensionsforskellen mellem den fortid, vi vil i kontakt med, og de spor og efterladenskaber, vi har til rådighed, når vi skal skildre fortiden. Historien er gammel og gerrig og efterlader kun potteskår, som vi må lade os nøje med. Et andet billede på samme situation kunne være en omskrivning af en sentens hos historikeren Pierre Nora; Historie er de sten og skaller, der ligger tilbage på stranden, når erindringens bølge har trukket sig tilbage.

Vi har forskellige måder at leve med vilkårene på. Forskellige løsninger og forskellige måder at bruge, hvad historien rækker os. Vi nøjes naturligvis ikke med at nummerere, fotografere og lægge skåret frem på en glashylde med en etikette. Vi samler ikke kun skaller og sten på stranden for at lægge dem til pynt i vindueskarmen. Vi vil bruge potteskåret og holde det frem, så man kan forestille sig krukken. Vi knytter fortællinger til skåret, så det bliver meningsfuldt at se på det. Vi undersøger skaller og sten. Vi kaster os ikke bare med ryggen mod bølgen, men vover at sejle på det hav, der har formet, slidt og til sidst kastet skaller og sten op på stranden.

Det, der skaber forbindelsen mellem potteskåret og pigen med krukken – i sidste ende med millioner af navnløse skæbner – er fortællingen. Selvom "fortælling" er et fortærsket ord, skal det ikke afholde os fra at bruge det, ja, måske kan vi ligefrem generobre det. For når jeg nu taler om fortælling, skal det ikke forveksles med den såkaldte *storytelling* – som bl.a. gik sin sejrsgang i managementlitteraturen for nogle år siden. Overskrifter som "Storytelling som ledelsesværktøj" eller "Storytelling i relation til corporate branding" er det første, der dukker op, når man googler ordet. Jeg kunne i øvrigt ikke stå for følgende lakoniske budskab, der dukkede op: "Den rigtige historie om produktet eller virksomheden sælger". Her menes nok "den bedst egnede historie" og ikke det, vi ville forbinde med "den rigtige historie". For bare rolig, alt er som det plejer; den rigtige historie sælger ikke.

Jeg taler heller ikke om den analytiske kategori, der inden for historiefaget ofte går under betegnelsen *fortælling*, sådan som man finder den i den slags fortællingsanalyse, hvor diskursive narrativer undersøges og magt og ideologi afdekkes; det kunne være fortællingen om velfærdsstaten, fortællingen om andelsbevægelsen eller det, Jean-François Lyotard kaldte De Store Fortællinger eller metanarrativer. Herunder kan vi placere det, vi kunne kalde det antropologiske fortællingsbegreb, hvor det undersøgte, hvad enten det drejer sig om mennesker eller genstande, fortolkes som noget, der i sig selv har en fortællende beskaffenhed; boligen som fortælling, arkitektur som fortælling, supermarkedet som en fortælling, idrætsklubben som en fortælling.

Jeg taler heller ikke om den type videns- og forskningskommunikation, der går under betegnelsen *formidling*. Altså den forestilling, at historikere arbejder med så komplicerede videnskabelige problemstillinger, at man er nødt til at forlade laboratoriet, lægge kitlen, sætte sig i lænestolen og oversætte sine resultater til en fortælling, som såkaldt almindelige mennesker forstår. "Formidling" er egentlig en betegnelse, der har en lidt nedsættende klang, når den anvendes af historikere. Når en historiker siger om en anden historiker, at han eller hun er "en dygtig formidler", så ligger det i kortene, at vedkommende så er mindre *videnskabsmand*. Den ringeagt er ikke sjældent et udtryk for afsenderens behov for selv at fremstå som en rigtig videnskabsmand. Men den egentlige vildfarelse ligger i, at man overhovedet forestiller sig, at analysen og fortolkningen (i laboratoriet) er adskilt fra fortællingen (dét, der kaldes formidling).

Det bringer os frem til den type fortælling, jeg taler om; fortælling som en af grundpillerne i vores fag. Den enkelte historikers evne til at bruge fortællingen i udfoldelsen af sit forskningsområde, i formuleringen af sine pointer, i præsentationen af sine iagttagelser, i argumentationen for sine synspunkter. For historie er ikke kun en heuristisk, analyserende og fortolkende videnskab, det er også en fortællende videnskab. Det hele hænger uløseligt sammen.

II

Johannes Steenstrup, professor ved Københavns Universitet fra 1882 til 1917, lod i sin bog *Historieskrivningen. Dens Udvikling gennem Tiderne, dens Væsen og Formaal* fra 1915 et kapitel bære overskriften "Er Historie Videnskab eller Kunst?" Det spørgsmål bliver ikke stillet så ofte nu om dage.

Steenstrup taler om,

at genopvække Fortidens Personer fra de døde, hvad der kun kan ske ved, at vor Tales malende og plastiske Kunst lader de henfarne Skikkelser fremtræde for Forestillingen og handle i de bevægede eller skønne Scener, hvori de optraadte. Eller vi maa paa Dramaets Maade lægge alt til Rette, saa at man ser Udviklingen, Knudens Spænding og den endelige Løsning. Vi maa som Skuespillere leve os ind i de handlende Personers Karakter og Ejendommelighed, saa at vi føler og opfatter som dem. For at vække Læserens Opmærksomhed og holde den vedlige maa vi forstaa paa alle Maader at faa ham til at lytte og til at opfatte, hvad der er Sagens Kærne og hvad Tilfældigheder. Man har da spurgt, om ikke Historie er Kunst snarere end Videnskab.

Naturligvis ikke, mener Steenstrup. Der har eksisteret historiske metoder og sandhedskrav lige fra antikken til i dag; alt sammen noget, der har udviklet historie som et videnskabsfag. Men kernen i kapitlet i Steenstrups bog er, dels at fortælling og videnskab hænger sammen, dels at følelse og indlevelse bruges som historisk metode og til historisk erkendelse.

Steenstrup afslutter kapitlet sådan her:

Med alt hvad der foran er udviklet [om metodiske krav, UL], er der ikke udtalt nogen Tvivl om, at det stedse er Historikerens store Pligt at stræbe efter en skøn Fremstilling, og der er ikke givet Afkald paa, at Historikeren, naar han skildrer **Mennesker og Begivenheder**, overalt hvor det er muligt, skal fremstille dem med **Kunstens fængslende Evne**, med et **Dramas gribende Kraft**. Og der vil næppe i noget andet Fag være større Mulighed for, at et Arbejde kan faa **et Kunstværks Karakter**. (mine fremhævelser, UL)

Idéen om "kunstværkets karakter" føjes ind i definitionerne af historiefaget og historievidenskaben, i professionelle retningslinjer for historiestuderende og som en del af de metodiske refleksioner. Det er ikke mit indtryk, at man i dag taler udtømmende om "kunstværkets karakter" på kurser i metode og teori. At der "næppe i noget andet fag" kan være større mulighed for at arbejde med fremstillingen, er en kendsgerning, der nemt fortrænges. Det kan let glemmes, at fortællingen er et grundvilkår, hvad enten vi vil det eller ej. Fortolkning og fortælling er ikke adskilte processer; fortælling er ikke at iklæde sine resultater en bestemt sprogdragt. Netop derfor kan det betale sig at gøre sig umage med fortællingen, at bruge kunstens fængslende evne – for så gør man sig jo også umage med sin analyse og fortolkning.

Hvad der også er værd at lægge mærke til i Steenstrups-passagen er, at det, der skal skildres "med kunstens fængslende evne og dramaets gribende kraft" er – kort og godt – "mennesker og begivenheder". Mennesker og begivenheder er historikerens genstandsfelt.

Steenstrups tekst er små 100 år gammel. Udgivet fire år efter Kristian Erslevs *Historisk Teknik*, som stadig bruges stort set ufiltreret i undervisningen rundt om på historiske institutter. Meget vand er løbet gennem åen siden. Ikke for Erslev, der i en vis forstand sejrede, men for Steenstrups insisteren på indlevelse og fortælling, der i en vis forstand tabte – også selv om fortællingens problematik har været oppe og vende med jævne mellemrum siden. For historiefaget har jo sine vendinger og tilbagekomster. Den sproglige vending, den kulturelle vending, *the spatial turn* (vendinger omtales gerne på engelsk) – de seneste år er en del interessante studier og værker faldet ind under betegnelsen *the emotive turn*. Vendinger hænger ofte sammen med opgør med det eksisterende og samtidigt udskrevne dødsattester. Tænk bare på Emmanuel Le Roy Laduries bombastiske erklæringer i 1970'erne om den totale udrensning af begivenheden fra historien. Begivenheder – *l'histoire événementielle* – var ikke værd at studere – de var blot krusninger på overfalden. Strukturerne og *la longue durée* var alt.

Som jeg sagde lige før, udmærker vort fag sig også ved tilbagekomster og genopstandelser. Ladurie begyndte således pludselig at tale om begivenhedens tilbagekomst. Dog med det forbehold, at begivenheder kun var interessante, hvis de med ét havde forandret eller forskudt eksisterende strukturer. Senere fik enkeltbegivenheder en temmelig prominent plads i hans forfatterskab. Ja, faktisk *både* mennesker og begivenheder, for at det ikke skal være løgn.

Nogle af disse tilbagekomster – eller justeringer – sker af og til med en proklamerende nyhedsmarkør sat foran; *new historicism*, *new military history*, *new cultural history* eller *la nouvelle histoire* kort og godt. I 1979 kunne den britiske historiker Lawrence Stone proklamere "The Revival of Narrative" i en artikel i tidskriftet *Past & Present*; med undertitlen "Reflections on a New Old History". Lawrence Stone beskrev denne fortællingens genopblomstring som et brud med den absurd kvantificerende historie, den cliometriske, eller med den ideologisk tyngede strukturhistorie. Man vendte sig væk fra forsøget på at finde lovmæssigheder i den historiske udvikling, væk fra økonomisk og demografisk determinisme.

Stone var polemisk og ironisk forsigtig. Han forsikrede sine læsere, at selvom han bragte emnet om fortælling på bane, betød det ikke, at alle nu skulle smide deres regnemaskiner væk og begynde at fortælle historier. Vel nok en spydighed, men ikke desto mindre en foregribelse af den kritik og afvisende rygmarvsreaktion, der af og til rejser sig, når man bringer fortællingsaspektet ved historiefaget på banen.

Fortællingens tilbagekomst var ikke rigtig noget, der blev hængende blandt historikere her i landet. I 1980'erne og 1990'erne var man mere optaget af udfordringen eller berigelsen (afhængig af ståsted) fra poststrukturalismen og post-

modernismen. Der blev godt nok *talt* narrativitet – stolpe og stolpe ned, men de fleste nøjedes med at holde tingene ud i strakt arm og kommentere narrativerne. Ikke producere dem. For de flestes vedkommende blev det ved snakken.

Hvad Stone og alle andre ikke kunne vide, var, at den *social science*-historie og strukturihistorie, som fortællingens genkomst var en reaktion på, ville blive afløst af et nyt hegemoni, et nyt videnskabsideal, der i en vis forstand har uniformeret historikernes videnskabelige produktion og presset fortællingen ud på et sidespor – eller over i armene på andre aktører. Jeg taler her om den klassiske monografis gradvise nedprioritering og om den videnskabelige artikels status som den afgørende forskningsmarkør. Sat lidt på spidsen kan man sige, at fortællingen har måttet vige for analysepræsentationen. Konsekvensen af den forskydning er i mine øjne blevet en tiltagende konformitet i den videnskabelige kommunikation. Jeg tror ikke, at jeg står alene med min holdning. Det er i hvert fald tankevækkende, at tidsskriftet *Social History* fra redaktionel side er begyndt at opfordre indsendere af manuskripter til at bryde med den videnskabelige artikels form og sproglige stil; den er begrænsende og ikke just befordrende for “originalitet og faglig risikovillighed”, som tidsskriftet skriver.

III

Og så er der det her med indlevelsen og følsomheden. Noget, der med jævne mellemrum er blevet diskuteret siden Steenstrups dage (og længe før), og som hænger nøje sammen med fortællingsaspektet. Jeg tror, at den franske historiker Arlette Farge har fat i noget, når hun siger, at det emotionelle træk er uundgåelig, når man, som hun udtrykker det, “bemægtiger sig andres ord og andre tiders ord”. Og det er jo det, vi gør, når vi bruger kilderne; vi bemægtiger os andres ord og ord fra en anden tid. I den proces, siger Farge, bevæger man sig ind på et område, hvor teorierne slipper op eller kommer til kort. Det emotionelle træder i stedet. Historie er, som Farge skriver, mere en *bricolage* – et pillearbejde – ad snoede stier med utallige digressioner end et teoretisk abstraktionsforetagende. Derfor har arbejdet med kilderne en sanselig kvalitet, der knytter sig til de fortællinger, der allerede eksisterer i materialet.

I min bog fra 2005 om franske revolutionsemigranter i Danmark havde jeg Arlette Farge i baghovedet, når jeg efterforskede og skildrede de mennesker og de liv, der er bogens omdrejningspunkt. Nogle af de skildrede liv er der en del kilder til, andre kun ganske få. Og kilderne til skildringen af den samme person kan være uensartede på samme måde, som kilderne til henholdsvis den ene og den andens historie kan være ganske forskellige. Det er netop *her* den væsentlige forskel ligger mellem på den ene side videnskabsmanden La Coudraye og skibskonstruktøren Ducrest – begge adelsmænd, der flygtede fra revolutionen i Frankrig – og så den forhutlede officer Dubrou og svindleren Arsant – også to flygtninge – på den anden.

La Coudraye og Ducrest forfattede begge en længere række tekster, der var skrevet med henblik på et publikum. Hvad enten det drejer sig om deres videnskabelige publikationer, politiske skrifter, mere eller mindre selvbiografiske stykker,

ansøgninger eller endda også deres private breve. Der har været et ønske om at sætte ord på sine tanker, at fortælle om sit liv eller hvad det nu måtte være. Det intentionelle aspekt er afgørende. Der er tale om tekster, der er tilrettelagt for at blive læst og forstået af et antal mennesker – nogen gange kun af ét menneske, som i de private breve. Det er alle tekster, der vil forklare og skabe tanker, ændre tingenes tilstand ved at opstille en historie eller placere en refleksion. De er struktureret efter bestemte mønstre og underlagt systemer, der kan tydes. De vil overbevise, de forsøger at supplere eller ændre vores viden.

Noget andet er politiforhørene af staklerne Dubrou og Arsant, der sad indespærret i rådhusarrestens stinkende celler. Den ene for – måske – for at have planlagt et attentat mod den franske republiks udsending i København. Den anden for at have handlet med falske, franske assignater. Politiforhørene er *også* skrevet med henblik på at blive læst. Men ikke som tekster, der skal inspirere eller forandre noget, men som tekster, der har et præcist defineret formål for de myndigheder, der har skabt dem. Dubrou og Arsant har ikke selv bedt om at blive læst. Ingen af dem havde drømt om at komme i en situation, hvor de skulle forklare sig, beklage sig eller retfærdiggøre sig foran en dommer og en politimester. Deres ord og forklaringer er deponeret som et tillæg til en eller flere begivenheder, der har fundet sted. Deres strategi under forhøret følger ikke den samme intellektuelle proces som den trykte tekst eller det velovervejede brev.

Deres ord udleverer det, som aldrig ville være blevet sagt, hvis ikke en socialt forstyrrende begivenhed havde hændt og var blevet gjort til genstand for politiets opmærksomhed. På den måde fortæller forhørsreferaterne det usagte. I et bestemt sprog fortælles dét, som myndigheder har brug for at vide for at kunne gøre det essentielle; nemlig at finde de skyldige og finde ud af, hvordan de skal straffes. Arsant og Dubrou har ikke bedt om blive gjort til genstand for opmærksomhed og blive skildret af en historiker mere end 200 år senere. Men det har La Coudraye og Ducrest. I hvert fald indirekte.

Det bringer os videre til forholdet mellem de narrativer, der allerede eksisterer i kildematerialet og den fortælling, historikeren skaber. Som den amerikanske historiker Martin Jay (og mange andre) har sagt, findes der ikke noget historisk materiale, der er helt blottet for betydning, og som bare ligger og venter på, at en historiker skal arrangere og fortælle det på en given måde. Det betyder på den anden side ikke, at al menneskelig praksis altid allerede er sprogligt forordnet, at alt altid er underlagt diskurser. Langt fra. Det betyder heller ikke, at man som Nietzsche skal affærdige eksistensen af alle begivenheder, der ligger forud for deres rekonstruktion. Derimod skal man anerkende de historiske aktørers beretninger og fortællinger og dermed også deres historiske indhold og kvalitet.

Fortidens menneskers fortællinger kan bruges *netop* som *fortællinger* og ikke bare som informationer, der stilles til historikerens rådighed, når han eller hun skal skabe sin egen fortælling, ikke bare som et formløst råmateriale, der skal fodre historikerens fantasi og kombinationsevne. Ideelt set er der tale om en ud-

vekslingsproces mellem to fortælle-mæssige ordner (altså mellem den fortidige persons fortælling og den nutidige historikers); en udveksling, der skal fastholde den historiske fremstilling og sørge for, at den ikke bliver for vilkårlig. Lad mig tage det for mig lige nu mest nærliggende eksempel.

I min netop udkomne bog, *Det sorteste hjerte*, har jeg skildret te- og porcelæns-handler Michael Brabrands udfordring af enevældens rets- og embedssystem, hans lange indespærring og de sager, der blev rejst mod ham i 1790'erne. Bogen handler om alt muligt andet end blot en kværulerende tehandler. Den handler om et netværk af handelsmænd og håndværksmestre. Den handler om de opfattelser af politik og retfærdighed, der herskede i bestemte kredse i København. Ikke de opfattelser, der blev udstillet i intellektuelle og patriotiske skrifter, men de holdninger, der kom til udtryk i den daglige samtale og over disken i byens forretninger. Bogen handler også om opløb, magtmisbrug og revolutionsfrygt. Om hårdnakkede rygter og hidsige pamfletter. Og om løgne, ikke mindst. Netop det sidste kan være en udfordring for historikeren, hvis det blot handler om at afdække begivenheder, at opstille sandsynlige scenarier og tillægge eller fraskrive fortidige udsagn sandhedsværdi. Men man kan jo også gøre noget andet. Man kan anvende de fortællinger, som de implicerede selv har efterladt sig, og udnytte deres narrative potentiale.

Palmesøndag 1790 kommer tehandler Brabrand og lotterikollektør Valentin i klammeri med hinanden. Det udvikler sig til et regulært slagsmål, hvor de begge kommer til skade; blødende munde, blå mærker og hul i hovedet. Også deres ære lider et knæk, mener de begge. Der findes flere udlægninger af hændelsesforløbet. En stor del af de følgende genvordigheder for de implicerede handler om at afdække hændelsesforløbet. I min fortælling har jeg ladet de impliceredes (og mange andres) egne fortællinger komme til deres ret med alle deres selvmodsigelser, inkonsekvenser og idiosynkrasier.

Mit ærinde har nemlig ikke været at tildele sandheds- eller sandsynlighedsværdi. Det ville ikke give mening. Hensigten i *min* fortælling har været at komme tættere på fortiden gennem *fortidens* fortællinger. Ikke fordi fortællingerne er sande og kaster et opklarende lys over, hvad der *faktisk* skete på Ulfeldts Plads Palmesøndag 1790 efter kirketid – og ikke fordi man kan fæste lid til dem i kildekritisk beretningsforstand. Men fordi det er fortidens fortællinger og derfor ligger tættere på fortidens virkelighed, end min fortælling gør. Det er fortidens stemmer i en polyfonisk virkelighed. De kan ikke udredes i fint profileret system og bedømmes entydigt – ligesom vi ikke selv bevæger os rundt i en verden, hvor ting og udsagn kan bedømmes ud fra et entydigt sandhedskriterium.

IV

Den historiske erkendelse, der er forbundet med historien om den koleriske tehandler, kan ikke udfoldes tilfredsstillende inden for rammerne af den konvention, som det nye videnskabsideal har opstillet som standard; nemlig en 20 siders engelsksproget artikel publiceret i et internationalt tidsskrift.

Hvis jeg skal leve op til de krav, som det nye videnskabsideal opstiller, er det nødvendigt, at jeg skærer skiver af Brabrand-fortællingen og oversætter dem til videnskabssprog. Jeg må fjerne fortællingens fremadskridende, tilrettelagte form og parfumere med videnskabelige dufte, endda på trods af at jeg er ganske sikker på, at mine historikerkolleger – og mange andre – forstår, hvad jeg skriver, selvom det ikke bliver serveret i 20 siders engelsksprogede portionsanretninger. Men det forventes i vid udstrækning, at netop *den* form bliver brugt, når vi skal kommunikere historisk erkendelse til hinanden. Det er en forventning, vi selv har skabt. Af to grunde.

For det første er der tale om en let målbar enhed. Det er en fordel i det bibliometriske systems store videnskabelige regnskab. For det andet skal teksten ligne det, vi – inspireret af samfunds- og naturvidenskaberne – har bestemt os for skal være videnskabens primære kommunikationsform. For det er vigtig, at det, vi laver, kan genkendes og identificeres som videnskab, så vi kan være med. Så vi kan "byde ind", som det hedder. Og så vi ikke skriver os ud af bevillingskapløbet.

For nylig skrev Berlingske Tidende, at "offentlige forskningskroner", som avisen så charmerende kalder bevillinger, for fremtiden skal gå til forskere, der vil forske inden for fem definerede, strategiske forskningsområder. "Nu laver vi et paradigmeskift", udtalte uddannelsesminister Morten Østergaard. "Vi går væk fra at tænke i discipliner og væk fra at fordele kagen ligeligt til at tænke i løsninger og udfordringer". Løsninger og udfordringer. Jeg synes ikke, det lyder betryggende. Selvom Morten Østergaard hverken er gammel og sikkert ikke særlig gerrig, skal vi heller ikke her regne med at få meget andet end potteskår. Når Østergaard samtidig taler om prioriteringer, begynder alarmklokkerne for alvor at ringe. Prioriteringer betyder nemlig, at der skal tages fra én kasse og gives til en anden.

Jeg må bedrøve jer med, at der tilsyneladende ikke rigtig er plads til historikere i den sammenhæng, men vi har da altid lov at håbe på en sprække, hvor vi kan byde ind. Kigger man nærmere på grundlaget for ministerens optimistiske paradigmeskift, nemlig kataloget med titlen "FORSK2020 – strategiske forskningshorisonter", opdager man hurtigt, at et fag som historie næppe kommer til hverken at deltage i udfordringen eller indgå i løsningen. Kataloget taler om energiteknologi, bioressourcer, diagnostik og pleje. Det handler om at skabe "et højteknologisk samfund med innovationskapacitet", "et effektivt og konkurrencedygtigt samfund" og samtidig "et kompetent samfund med sammenhængskraft". Til det sidste skal der bruges "læring, kulturforståelse og interkulturelle kompetencer". Hov, her var der da noget, vi som historikere måske kunne sno os ind i. Men når alt kommer til alt: Lige meget, hvor meget vi prøver at efterligne natur- og samfundsvidenskabernes præsentationsformer, vil vi ikke for alvor komme med ind i det strategiske selskab.

Vi har dog én vigtig rolle at spille. Vi kan om en årrække stå med armene over kors og sige: "I skulle have lyttet til os. Vi ved nemlig, at det historisk set kun meget sjældent er de målrettede satsninger, der for alvor bon'er ud. Den historiske

erfaring viser, at man ikke kan fremdiskontere på den måde. Den slags historiske lovmæssigheder, som ministeren tror på, findes ikke. Det ved vi historikere". Det kan være vores rolle.

Noget andet er den fremherskende forestilling i alt det her, om at forskning legitimeres ved, at den peger frem eller giver løsningsforslag. Jamen, kæreste venner. Vi er historikere. Vi ser ikke frem. Vi ser tilbage. Sådan er *det*.

V

Skal vi ikke glæde os over, at historie som det eneste fag på humaniora har fortællingen som en del af fagets erkendelsesmæssige grundlag – og i øvrigt dyrke det lidt mere. Steenstrup turde stille spørgsmålet "Er historie videnskab eller kunst?", fordi han hvilede tilstrækkeligt i sin egen overbevisning om sit fags værd og videnskabelighed. Der var intet udfordrende i spørgsmålet. Der var noget fredssommeligt definerende i det.

At vi har fortællingen som en helt grundlæggende præmis i vores fag, giver os et ekstra gear. Men det kræver, at vi vedgår arv og gæld – også arven fra og gælden til Steenstrup og andre, der havnede på et sidespor. Jeg synes, vi har gjort det svært for os selv. Ikke blot ved at dyrke et format, hvori fortællingen har svært ved at trives. Men også ved at låse fortællingen ude gennem en til tider alt for hårdhændet teoretisering. Der kan være noget næsten befriende i at minde sig selv om noget andet, Steenstrup skrev i sin lille bog: "Historien er den lettest tilgængelige af alle Videnskaber. Enhver kan læse Historie uden Forstudium; det er det mindst tekniske af alle Fag og har saa at sige ingen Betegnelser eller Begreber, som tilhøre det alene og om hvis Betydning Læseren først maa skaffe sig Kundskab..."

Det er jo stadig sandt. Og det kan vi i historiefaget godt have det lidt svært med. Udover kildekritikken har vi ikke metoder eller teorier, der entydigt definerer vores fag eller udgør rygraden i vores selvforståelse. Vi må låne. Det gør vi flittigt, og det er godt. Rigtig godt. Hvis ikke vi havde gjort det, var vores fag gået neden om og hjem for længst. Når jeg alligevel tager fat i det, vi kunne kalde "historiefagets nye teoretiske dagsorden", er det alene fordi, det hænger sammen med de konsekvenser, den har for fortællingsaspektet. På samme måde som vi har gjort det svært for fortællingen ved at insistere på den 20 siders engelsksprogede artikel som den nye matrice, har vi med den meget eksplicitte påberåbelse af teoretiske referencer som et rationale i sig selv – igen ud fra en opfattelse af, hvad der tjener til højne fagets videnskabelige status – gjort os selv en bjørnetjeneste.

Den højlydte raslen med begreber og teorier er ikke altid befordrende for fortællingen. Ikke fordi teorier og begreber ikke kan fortælles – det kan de sagtens. Men hvis den historiske erkendelse – og dermed fortællingens – *heuristiske* dimension styres for entydigt af begreber, teorier og koncepter, begrænser vi os selv, når vi leder og prøver at finde. Sagt på en anden måde: Hvis man er bevæbnet til tænderne med teorier, når man møder fortidens virkelighed, og forsøger at holde den i skak med en skarpsleben teori, kan det jo nemt ende med, at man i et

nervøst øjeblik kommer til at slå den – altså den fortidige virkelighed – ihjel, hvis den laver en uforudset bevægelse.

Man får af og til fornemmelsen af, at teorierne bliver et panser, der beskytter os, men samtidig afskærer os fra fortidens levede liv – og måske endda også fra den verden, der lige nu er omkring os. Historie bliver på den måde noget vi sysler med i fred; fortiden som genstand for vores intellektuelle øvelser. Lidt skælmisk har Pierre Bourdieu engang sagt, at ”teoretikeren er den, der betragter, den, der beskriver spillene uden at spille dem”. Sat lidt på spidsen kunne man sige, at teorierne nemt skaber afstand, mens fortællingen kan skabe nærhed. Fortællingen giver os mulighed for at spille *med* – og den giver os noget at *spille* med.

Hvis vi fortrænger fortællingen som et – fuldt erkendt – grundelement i vores videnskab, begrænser vi vores fag. Vi fjerner det ekstra gear. Jeg siger ikke, at vi nu skal smide teorierne og den 20 siders engelsksprogede forskningsportionsanretning væk (regnemaskinerne er for længst forsvundet) og bare begynde at fortælle historier. På ingen måde. Men jeg siger, at vi i mangfoldighedens, men også i traditionens og den faglige stoltheds navn, skal tage fortællingen tilbage. Og jeg holder fast i, at vi skal kunne tale med hinanden og – måske endnu vigtigere – med verden omkring os – ikke kun gennem det nye videnskabsideals former, men også gennem noget for vores fag så grundlæggende som fortællinger.

Selvom historien er gammel og gerrig og kun rækker os et potteskår, så har vi alle ambitionen om at skildre de navnløse skæbner, folkeslagenes vandring, slavernes angst og kongernes nederlag. Jo flere strenge vi har at spille på, jo bedre. Jo større mangfoldighed i den videnskabelige kommunikation, jo bedre. Lad os derfor byde fortællingen velkommen tilbage i vores fag og tage godt imod den fortabte søn.

Vi skal tage fortællingen til os igen. Vi har jo i modsætning til eksempelvis managementkonsulenterne og andre historiefortællere en lang tradition og en enorm erfaring at trække på. Vi var her først, og vi gør det bedst. Hvis vi vil. Tak for ordet.

ULRIK LANGEN
PROFESSOR, PH.D.
SAXO-INSTITUTTET
KØBENHAVNS UNIVERSITET
FRW104@HUM.KU.DK

debat
respekt
anmeldelse

JØDISK HISTORIE

Jay Geller: *The Other Jewish Question. Identifying the Jew and Making Sense of Modernity*, New York: Fordham University Press 2011

Boaz Neumann: *Land and Desire in Early Zionism*, Waltham: Brandeis University Press 2011

Daniel Greene: *The Jewish Origins of Cultural Pluralism*, Bloomington: Indiana University Press 2011

Jødisk historie er på samme tid både perifer og central. Den handler om en lille, geografisk spredt etnisk-religiøs gruppe, eller den handler om en rød tråd gennem europæisk og global historie. I globalt perspektiv handler jødisk historie både om den partikulære gruppes betingelser og oplevelser, og den handler om den moderne globale verdens semiotik, hvor mobilitet og tilhørsforhold er paradoksale tvillinger. Netop mobiliteten og tilhørsforholdet er kodeord i den tætte sammenhæng mellem jødisk historie og antisemitismens historie, hvor jødisk mobilitet og gruppeloyalitet på én gang er et centralt aspekt af selve historien, men også selve det suspekte, det farlige og fremmede ved jødernes i antisemitismens perspektiv. Antisemitismens historie er også en europæisk rød tråd, som er organisk forbundet til den lille historie om jøderne.

Man kan sige, at jødernes historie på flere niveauer konkretiserer almene forhold og problemstillinger i den moderne verden. I de seneste år er jødisk historie blevet mindre partikulær og mere transnational og global i sit perspektiv som en eksemplarisk historie for en historieskrivning, hvis automatiske referenceramme ikke er nationen eller nationalstaten, men mobiliteten, grænseoverskridelsen, udveksling og vidensudvikling.¹ Siden 1990'erne har især amerikansk forskning

¹ Gur Alroey: *Bread to Eat and Clothes to Wear: Letters From Jewish Migrants in the Early Twentieth Century*, Detroit: Wayne State University Press 2011; David Biale: *Blood and Belief: The Circulation of a Symbol Between Jews and Christians*, Berkeley & London: University of California Press 2007; Daniel Boyarin: *Unheroic Conduct. The Rise of Heterosexuality and the Invention of the Jewish Man*, Berkeley: University of California Press 1997; Sander L. Gilman: *Multiculturalism and the Jews*, New York; London: Routledge 2006; samme: *Jewish Frontiers: Essays on Bodies, Histories, and Identities*, New York & Basingstoke: Palgrave Macmillan 2003; Susannah Heschel: *The Aryan Jesus: Christian Theologians and the Bible in Nazi Germany*, Princeton University Press 2008; Susannah Heschel: "Jewish studies as counterhistory", *Insider/Outsider: American Jews and multiculturalism*, s. 101-115, 1998; Todd S. Presner: *Mobile modernity: Germans, Jews, trains*, New York & Chichester: Columbia University Press 2007; samme: *Muscular Judaism: the Jewish body and the Politics of Regeneration*. London: Routledge 2007.

i jødisk kulturhistorie forsøgt at få forskningen ud af periferien og ind i centrum gennem studier, som forholder den lille jødiske historie til større forandringer i amerikansk, europæisk eller mellemøstlig kultur- eller idehistorie. Forfattere som Gilman og Boyarin har fokuseret på jødernes og jødiske histories betydning for opfattelser af køn og identitet i Europa, og forfattere som Heschel og Biale har peget på jødernes og antisemitismens betydning for kristne og jødiske religiøse reformer i det 19. og 20. århundrede for blot at nævne nogle få af de mest betydende forfattere. I det følgende vil jeg diskutere tre fremragende værker, som alle ikke bare forbinder den lille jødiske historie med store bevægelser i kulturhistorien men placerer jødiske oplevelser, udfordringer og svar centralt i konstruktionen af moderne kulturhistoriske netværk. Værkerne har vidt forskellige perspektiver, teoretiske forudsætninger og metodiske strategier, men peger alle i retning af den rolle, det såkaldt jødiske spørgsmål har spillet for udformningen af moderne humanistisk og socialvidenskabelig tænkning fra humanistiske identifikationsmetoder, den tidlige sociologiske abstraktioner samt diskussioner om kulturel pluralisme og multikulturalisme.

Der er tre centrale spor, som krydser hinanden og konvergerer i værkerne. Det første og tydeligste er mobiliteten. Jødisk historie er om noget indlejret i mobilitet. Jøderne har siden første århundrede før vores tidsregning været spredt over enorme afstande uden politisk suverænitæt i et eget hjemland. I løbet af Middealderen spredtes jøderne yderligere gennem Europa og Asien, og i nyere tid findes der jødiske samfund i det meste af verden. Jøderne har formået at undgå fuldstændig integration i majoritetsbefolkningerne og på trods af markant og udbredt forfølgelse og diskrimination nærmest alle steder i verden med undtagelse af USA i det 20. århundrede. Den markante og stabile identifikation og selvidentifikation af jøderne med mobilitet gennem mere end 1000 år er tankevækkende og peger på vigtigheden af begrebsparret mobilitet-bofasthed i kulturhistorien foruden det forhold, at der faktisk er meget stabile identiteter i historien trods altings bevægelighed. Jøderne er eksemplet på og ofte en slags kulturhistorisk definition på mobilitet på linje med sigøjnere og vagabonder, og den betydning mobilitet bliver tillagt, har afgørende formet jødiske livsbetingelser.

Det andet centrale spor, som krydser i værkerne, er relationen mellem stedslighed og tilhørsforhold. Hvor hører jøderne til, hvilket habitat er de en del af, og på hvilke måder har jøder forsøgt at høre til på forskellige geografiske lokaliteter? I jødisk før-moderne og religiøs historiebrug stammer jøderne fra *Eretz Israel* (landet Israel), deres navn er *Am Israel* (folket Israel), og de fik Landet givet af Gud som tak for deres hengivenhed. De er ikke skabt af Landet, men af pagten med Gud. Pagten, udvalgheden, er både en gave og forbandelse. Jøderne hører til i pagten, og deres begær og stræben efter sammenhæng med Eretz Israel var indtil moderne tid eskatologisk og messiansk, hvilket betød, at jøderne ikke kunne tage Israel i besiddelse som fysisk ejendom, men måtte opfylde pagtens påbud og forbud ved at vente på Gud. I Europa derimod blev jøderne efter korstogene mere

og mere systematisk fremstillet som fjender af Gud, vantro parallelt med muslimer, og efterhånden definerede som østlige, orientalske og asiatiske. Påvirkningen mellem jødisk historiebrug, europæisk-kristne opfattelser af jøderne og jødiske strategier for at høre til blev emblematiske for det moderne dilemma mellem at være en del af helheden men sig selv alligevel.

Det tredje spor er modernitet. Oplysningstiden, tolerancetænkningen og den nye humanistiske videnskab stillede nye krav og nye spørgsmål til og om jøderne. Hvordan kunne jødernes forhold forbedres, og hvordan kunne jøderne forbedres? Dertil kom de videnskabelige spørgsmål: Hvor kommer jøderne fra, hvad er deres historie, og hvilken betydning har jøderne for civilisationens og kristendommens udvikling? I de første 70-80 år efter konstitueringen af videnskaben om jøderne omkring 1820 var de videnskabelige og de etiske spørgsmål parallelle – i den forstand, at det, der har en civiliserende historie, har ret til at eksistere og kan finde sin plads i den menneskelige udviklingshistories scenari. Jødiske studier, bibelvidenskab og orientalistik var ikke klart afgrænsede felter, og den videnskabelige identifikation og kategorisering af jødedom, kristendom og islam spillede en markant rolle i europæiske identitets-, selv- og verdensbilleder. Videnskaben og dannelsesetænkningen grundlagde i perioden en historisk og kulturel jødisk karakter, som trak på etablerede kristne antijødiske forestillinger, men som var forskellig fra disse. Den nye jødiske karakter var naturlig og ikke metafysisk. Jødernes karakter var givet af deres kulturelle og historiske geni. Jøderne blev ofte set som ikoner på og befordrere af modernitet i betydningerne grænseoverskridelse og abstraktion. Transnationale økonomiske, politiske og kulturelle strømninger kom og gik så at sige med jøderne, om det så var den internationale kapitalisme, socialisme eller moderne litterære og filosofiske gennembrud.

Jay Gellers store og komplekse *The Other Jewish Question. Identifying the Jew and Making Sense of Modernity* består af en serie af læsninger og genlæsninger af klassiske jødisk-identificerede tekster, som fx Karl Marx, Sigmund Freud og Max Nordau. Geller lægger ikke skjul på, at det er tekster, som han har læst og genlæst gennem hele sit forskningsliv. Det giver bogen en herlig intim, eksistentiel, kvalitet i sin formidling af et konkret, ahistorisk engagement i disse kulturhistoriske klassikere, men samtidigt gør det bogen vanskeligt tilgængelig, fordi Gellers intimitet med teksterne leder tankerne hen på et langvarigt familieskænderi, hvor kun de indfødte kender alle detaljer. Gellers kendskab til teksterne, forfatterne og deres netværk, og europæisk og jødisk kulturhistorie er intet mindre end imponerende. Bogen er en mesters værk men måske ikke et mesterværk i den forstand, at den vil flytte forskningen på området. Dertil er den måske for indesluttet og personlig.

Geller gennemgår og diskuterer i en række mere eller mindre selvstændige kapitler centrale tekster fra det moderne bibliotek om jødiskhed. Jødisk feminitet, jødisk etnisk forskellighed, jødiske sygdomme, omskærelsen, jødisk integration, antisemitisme, Marx og jøderne, de nye zionistiske jøder og moderne jødisk

messiansk tænkning som hos Walter Benjamin. Rammen for kapitlerne er, hvad Geller kalder, det andet jødiske spørgsmål, hvilket jeg forstår som et ordspil mellem den i kulturstudier prominente 'andethedsdiskussion' (otherness) og jødiskhed. Spørgsmålet er således ikke, om jøderne er 'de andre' i europæisk kulturhistorie, men hvordan den jødiske andethed over for Europa har medkonstitueret moderne jødiskhed og samtidigt, hvordan 'det andet jødiske spørgsmål' fortæller en central historie for skabelsen af det moderne Europas humanistiske begreber og identiteter.

Jeg vil komme med tre eksempler fra Gellers bog. Det første er rammende for det, Geller kalder 'den fetishiserede jødes fysiognomiske epidemiologi'. Geller mener, at 'jøden' i løbet af 1800-tallet blev en kulturel fetish for europæisk humanistisk tænkning, og at der udvikledes en pervers form for videnskab om denne fetish forankret i ideer om den jødiske fysiognomi og dens patologi. I kapitel 2 udreder Geller, hvordan jøderne gennem pseudoetnologiske observationer og associationer blev identificeret som og sammenlignet med asiatiske folk, i særdeleshed kinesere. Den centrale association her er kropskultur. Jøderne omskærer deres drengebørn, kinesere binder pigers fødder. Kinesere og jøder har en særlig hårkultur, hvor mænds hår flettes og samles i hestehaler. Fra Spinoza, der som den første etablerer forbindelse mellem jøders og kineseres kropspraksisser som et særligt tegn på deres karakter, til det 19. og det 20. århundredes antisemitiske udtryk som 'Judenkopf' findes der ifølge Geller en epidemiologi, som i sidste ende forener kinesere og jøder som den europæiske civilisations modstykke. Som barbariske og mystiske og farligt feminine symboliseret af hestehalen. Trods det faktum at jøder og kinesere ikke deler hårmode eller gør udpræget brug af hestehaler. Geller viser, hvordan foreningen af jøder og kinesere findes i humanvidenskaben, litteraturen og i kunsten helt ind i det 20. århundrede.

Det næste eksempel, jeg vil give, handler om sammenhængen mellem omskærelsen af drengebørn og kønssygdomme som syfilis. I kapitel 3 viser Geller, hvordan bestemte sygdomme bliver 'jødiske' gennem pseudovidenskabelige associationer til den traditionelle omskærelse. Den jødiske omskærelse har siden middelalderen været omdrejningspunkt for kristnes fascination og frygt i forhold til jødedommen. Omskærelsen blev (og bliver) traditionelt foretaget af en 'mohel', som efter indgrebet med munden suger det fremkomne blod væk. Der er ingen tvivl om, at denne rituelle handling har ført til en del infektioner, men i kristent jødehad bliver den symbolsk for jødernes forhold til blod, børn og krop. Jøderne bruger børns blod i deres religiøse ritualer. Ifølge Geller konvergerer det kristne jødehad, den moderne antisemitisme mod slutningen af 1800-tallet og de moderne videnskabelige syfilisdiskurser efter en række opdagelser. Det drejer sig om erkendelsen af, at veneralsygdomme som syfilis er infektionssygdomme; om at syfilis kan være 'skjult' og føre til en mængde andre dysfunktioner og svækkelser; og at syfilis også kan findes hos spædbørn dvs. kan være arveligt. Blodet, den moderne antisemitismes figuration af jøderne som parasitter, vira, der inficerer

folkekroppen og degenererer den, og den biologiske syfilisdiskurs bliver parallelsprog om de farer, der truer det europæiske samfund. Faren for degeneration, svækkelse, det skjulte. Geller illustrerer ad libitum, hvor meget disse parallelle biologiske sprog overlapper og ofte bliver til ét. Syfilis bliver en jødisk sygdom. Den truer den europæiske mand; den feminiserer ham, og den spredtes gennem den opløsning af værdier, som jøderne symboliserer. Kristne mænd er ofre for skjulte jødiske kræfter, der svækker kroppen og sindet indefra. Geller viser, hvordan 'jødiske' sygdomme var mobile, virulente og skjulte. Der var i perioden indtil 2. Verdenskrig i Europa alment kendte underforståelser af, at de mobile jødiske sygdomme var kønslige. Man bør være sig for jødepesten (syfilis).

De sproglige, figurative overlap kan trækkes helt tilbage til Middelalderens beskyldninger om, at jøderne bruger kristent blod i deres ritualer (de sidste 'sager' om jødisk brug af kristent blod finder vi helt ind i 1800-tallet) og om, at jøderne forurenede de europæiske brønde for at sprede pesten, ja at jøderne forårsagede den sorte død. Omskærelsen er omdrejningspunktet der flyder mellem disse spor af associationer mellem identifikationspraksisser og fantasi over århundreder. Jøderne mærker deres drengebørn, de suger deres blod, de feminiserer det mandlige kønsorgan, hvilket frisætter en kimærisk underminering af den kristne orden, der konvergerer med de meget udbredte intellektuelle fantasier om de europæiske samfunds degeneration eksemplificeret ved syfilis.

Det sidste eksempel, jeg kort vil give, på Gellers kolossale tekstuelle overblik, er hans læsning af Marx' tidlige tekst 'Zur Judenfrage' (1844). Denne tekst af Marx er blevet brugt til at vise, at Marx var antisemit og til at vise, at han ikke var det. Gellers ærinde er at vise, hvordan 'jøderne' også blev et emne, en figur, for sociologien. Geller finder i den første medicinske traktat om arbejdsskader fra 1699 et specifikt kapitel om jødernes sygdomme ('De Morbis Artificum Diatriba' af Bernardino Ramazzini fra Padua). Denne traktat er i virkeligheden en meget tidlig sociologisk analyse, idet den hævder, at jødernes sygdomme, deres stank, deres udseende, ikke har noget at gøre med deres oprindelse, men med deres professioner. Jøderne arbejdede ofte med garveri, brugt tøj og skræddervirksomhed, hvilket gav dem en 'national stank'. Ramazzini ville gøre op med den folkelige visdom, at det skyldtes jødernes uhumske natur, at de stank og var beskidte. I stedet forklarede han, hvordan jødernes fremtræden var formet af deres erhverv og deres livsbetingelser. Jøderne blev nærmest en social gruppe, som skulle forstås i relation til deres virke og omgivelser mere end de skulle forstås i som produkt af deres kulturelle og historiske essens.

Det er fundamentalt set denne relationelle, horisontale tankegang, sociologien tager udgangspunkt i. Marx' tekst om jødespørgsmålet, 'Zur Judenfrage' fra 1843, er en videre trædesten i udviklingen af den sociologiske kategori jøderne/jødommen, som fx Morris-Reich viser, bliver en vigtig kategori for den tidlige socio-

logi.² Jøderne bliver i 'Zur Judenfrage' betragtet som funktioner af deres virke. De associeres med opsparing, kapital, egen nytte og andre i Marx' tankegang mindre positive begreber, der senere bliver centrale i hans hovedværker. Jødernes virke, livsform og værdier kommer for Marx til at være et eksempel på kapitalismens sociale og samfundsmæssige patologi. Det er ikke hos Marx, som hos antisemitterne jødernes skyld, men jøderne er fanget i strukturen, i relationerne, og vil også blive friset, hvis samfundssygdommen kureres. Hermed etableres et af de fundamentale paradokser i marxistisk sociologisk tankegang, nemlig at jøderne både er og er ikke den patologi, som de repræsenterer i den marxistiske analyse af kapitalismen. Geller hævder i sin læsning af Marx' tidlige skrift, at Marx har et 'jødisk problem', men det er ikke antisemitismens jødiske problem, dvs. ideen om at 'det jødiske' gennemsyrrer Marx og marxismen. Marx' jødiske problem er fanget i struktur-essens problemet, og her er Geller empatisk med Marx: Problemet bliver nærmest eksistentielt, kan man være jøde og marxist? Geller skriver sin diskussion af og om Marx ind i den lange tradition for at diskutere Marx' jødiskhed og marxismens 'jødiske problem' i forbindelse med fin-de-siècle menings- og identitetskriser hos Freud, Nordau, Buber, Kafka og andre prominente jøder. Marx kunne således hævde, at samfundet skulle befris fra 'jøderne', og at det også ville betyde jødernes frihed. Også her (kap. 6) demonstrerer Geller sit enorme overblik over tekstuelle sammenhænge i jøderne intellektuelle historie.

Gellers metode er den rene tekstanalyse. Det er en semiotisk analyse, hvor der ikke bliver sociologisk kontekstualiseret, men han demonstrerer en tæthed i teksterne og deres forbindelser til hinanden, så betydningen af ordene i og for virkeligheden fremtræder klart.

Boaz Neumanns *Land and Desire in Early Zionism* er et studie af, hvordan de zionistiske immigranter til Palæstina i 1920'erne og 30'erne søgte at rodfæste sig selv i deres nye-gamle hjemland. Neumanns studie handler om løsningen på præcis den problematik, som Gellers bog handler om. Hvordan finder og skaber jøderne autenticitet i den moderne, nationale verden? Neumann er ikke interesseret i zionistisk ideologi eller i, hvordan de europæiske jøder var underlagt en hegemoni af antisemitisme, nationalisme og kolonialisme, men han er interesseret i, hvordan denne nationale kærlighed til hjemlandet føltes og praktiseredes af den enkelte immigrant. Kildematerialet udgøres af breve, digte, dagbøger og beretninger om forskellige praksisser relateret til kærligheden til Landet, som de blev udøvet af immigranterne. Neumann forsøger meget systematisk at undgå udefrakommende forklaringer om ideologi, magt, eller zionistiske koloniale praksisser, der bestemmer aktørerne. Han vil netop undersøge deres oplevelse af autenticitet og det kropslige, sanselige, organiske forhold til Landet sammenfattet i begrebet begær

² Amos Morris-Reich: *The Quest for Jewish Assimilation in Modern Social Science*. New York; London: Routledge 2008.

Neumann bestemmer begær som et psykologisk-eksistentielt begreb, som hvis man vil forstå det hos andre mennesker kræver, at må man acceptere deres tale om det og lade sig flyde med strømmen, som han udtrykker det (s. 40). De zionistiske pionerer skal ikke tales, de skal selv tale, og derfor fylder digte, dagbogssider og betragtninger fra pionererne selv en god del i bogen. Inspirationen til dette perspektiv er tydeligvis en blanding af klassisk freudiansk og lacaniansk psykoanalyse og udviklingen af centrale begreber derfra – som begæret hos Deleuze og Guattari, der så at sige vender Freud på hovedet: De sidestiller det ubevidste med begæret, og betragter det som en kreativ, anarkistisk produktionskraft, der simpelthen *er* i sig selv. Det har ingen årsag og ingen erindring. Der er ikke noget essentielt til begæret. Det vil altid udfordre det, Jacques Lacan betegner som *Lo-ven*, dvs. rammerne for det tilladelige og det utilladelige, uanset hvad denne måtte være. Begæret er ekstatisk og søger kun at skabe, at producere og forene sig med sine genstande. Som Neumann skriver: "In my view, the correct way to depict pioneer desire is precisely as an anarchic flow, devoid of reason or purpose, neither a biological need or a social demand nor an act of will" (s. 39). I Jacques Lacans terminologi stræber begæret efter 'den andens' begær; efter at få 'den Andens' begær rettet mod sig. De zionistiske pionerer søger således Landets begær efter dem. Landet skal svare dem og give dem tegn på, at det ønsker foreningen.

Efter min mening er der altid en stor fare for reduktion, når man binder an til psykoanalysen og relaterede tilgange. Og man udsætter sig for neurologiens og kognitionsforskningens kritik af freudianismen som det rene ammestuesnak. Men hvis man som jeg forstår det psykoanalytiske sprog som en de vigtigste kodemaskiner for forståelse og analyse af menneskers erfaringer og oplevelser i den moderne verden, formår Neumann at kombinere det begrebslige perspektiv med kulturhistorie på en måde, så det fremstår nyt og forfriskende. Det er simpelthen nyt og forfriskende at studere de zionistiske pionerer i og for sig selv uden enten fordømmelse eller beundring men som mennesker, der begærer, lever, erfarer, sejrer eller skuffes. Neumanns perspektiv tvinger os til at forholde os til de tidlige zionister som mennesker og ikke som årsager eller virkninger, og samtidigt lærer det os noget om det, man kunne kalde, historiens sanselighed og/eller materialitet, hvor materialitet ikke skal forstås som tingslighed men som materie, substans og eksistentiel væren.

I dette lys fremstår Neumanns kilder slående i deres begærlige, organiske og erotiske beskrivelser af Landet. Yitzhak Shweiger skrev i et brev til sin bror: "Sometimes I have an attack of a potent spiritual craving to steal out to a pit, to lie down and nestle my head in the plundered bosom of the earth as in the lap of a kindhearted, comforting mother" (s. 53), hvilket Neumann fortolker som en børn-af-jorden oplevelse hos pionererne. Der gives også mange eksempler på direkte erotiske beskrivelser, hvor pionererne i Neumanns betragtning søger at gennemtrænge Landets jomfruelighed og få 'hende' til at elske dem og gifte sig med dem. Det ligner, men er ikke det samme som kulturanalytiske/postkoloniale

perspektiver på kolonialismen, hvor der også er masser af eksempler på, at kolonisterne søger at trænge ind i mørket, dyrke jordens jomfruelighed og tage landet i besiddelse. Neumann viser, at der var en særlig gensidighed samt eksistentiel dimension til de tidlige zionister. De tidlige zionister skulle ikke kontrollere Landet, dominere eller opdrage det. De skulle begære og elske Landet, så det også ville elske dem. De skulle vække Landets slumrende kærlighedsforhold til jøderne, puste til gnisten i det gamle-nye forhold mellem to parter, som er intimt forbundne men har været adskilte i lang tid, for mange pionerer i for lang tid. Hvis Landet ikke ville elske dem, hvis de ikke kunne mærke kærligheden strømme fra jorden og vandet, var de fortabte elskere. Mange pionerer kunne naturligvis ikke finde selvforglemmelsen, opofrelsen og den spirituelle glød, og Neumann viser os, hvordan disse stakler led under deres egen mangelfuldhed, som gjorde, at Landet ikke ville elske dem. Ofte forlod de Palæstina igen og vendte tilbage til Østeuropa eller drog videre mod USA.

Neumanns bog er meget spændende læsning. Den tager på en forfriskende måde fat i en af de røde tråde i den jødiske men også den almene modernitet: Relationen mellem stedsligheden og tilhørsforholdet. Spørgsmålet bliver oplysende og interessant vendt fra, hvordan vi mennesker skaber stedslighed og tilhørsforhold, til hvordan vi oplever og gør os værdige til at modtage forening med sted og identitet. Hvordan får vi Landet og Historien (identiteten) til at elske os? Samtidigt bør Neumanns bog roses for fuldstændigt at forbigå trættende moralske domme over både zionister og palæstinensere. I lyset af Neumanns psykoanalyse er her ingen årsag, ingen erindring og ingen korrekt rammefortælling. Neumann citerer indledningsvist den zionistiske superhelt Yosef Trumpeldor: "I have no face, no psychology, no emotions, I don't even have a name: I – the pure concept of service, prepared for anything, I am not tied to anything; I know only one imperative: to build!" Sådan er begærets tale!

Mobilitet er det centrale begreb for Daniel Greenes gode bog om kulturel pluralisme, der som ide, ideologi og kulturforståelse opstod blandt intellektuelle jøder i USA i perioden omkring 1. Verdenskrig. Fra 1880'erne til 1. Verdenskrig immigrerede millioner af jøder til USA fra primært Østeuropa, og denne immigration affødte i USA en vigtig debat om amerikansk identitet og kulturpolitik, som har sat sig afgørende spor i amerikansk politik, uddannelsestænkning og ikke mindst i, hvad amerikanere forestiller sig er USA's vigtigste bidrag til verden: Den Amerikanske Idé forstået som individuel frihed til at søge lykke i tolerance overfor alle andres ret til samme. Greene vil spore ideen om kulturel pluralisme og dens filosofi i sin historiske, sociale og konkrete oprindelse frem for en filosofisk eller begrebslig analyse deraf. På den måde forankrer Greene sin historie om det heftigt diskuterede kulturbegreb og dets forvandlinger i en konkret historie om, hvordan bevægelse, mobilitet, i en amerikansk politisk og social kontekst omformes fra at være noget suspekt til at være selve inkarnationen af The American Way. Greene viser, hvordan eksplosionen i den amerikansk-jødiske befolkning i årene

op mod 1. Verdenskrig og disse immigranternes indtog på de amerikanske universiteter blandede sig med den amerikanske filosofiske pragmatisme og politiske progressivisme, som opstod nogenlunde samtidigt.

Da den jødiske befolkning i de store amerikanske byer voksede eksplosivt i disse år, voksede også presset på de højere amerikanske uddannelsesinstitutioner som fx Harvard, Johns Hopkins, Cornell og andre prestigøse universiteter. De fine protestantiske universiteter, hvis studerende og ansatte var fra den amerikanske protestantiske elite, søgte ihærdigt at holde de jødiske studerende ude, men de jødiske immigranternes vilje til integration og systematiske nedtoning eller helt eliminering af deres offentlige jødiskhed, gjorde det på nærmeste umuligt at diskriminere uden at ty til åbenlys antisemitisme. De jødiske immigranter søgte akademiske studier i langt højere grad end andre befolkningsgrupper, hvilket Greene primært giver deres sociale situation skylden for men kombineret med den tyske lærdomskultur, mange kom til USA med, samt for manges vedkommende også en jødisk boglighedstradition. Universiteterne udviklede sig til magnet for jødiske 1. og 2. generationsimmigranter, fordi her kunne de omfortolke, udvikle og udfolde deres jødiskhed samtidigt med, at de fik adgang til samfundets privilegerede positioner.

På universiteterne allierede de jødiske studerende sig med de progressive kræfter, som arbejdede for at nedbryde af traditionelle race- og classeskel i USA. Filosofer og uddannelsesfolkere som C.S. Peirce, William James og John Dewey blev afgørende for formuleringen af kulturel pluralisme som et særligt amerikansk, moderne, progressivt og fremtidsrettet perspektiv. Jødiske studerende og doktorander studerede den amerikanske pragmatisme og fortolkede den som både en kulturanalyse og en fremtidsvision. Det, pragmatismen gav de jødiske studerende, var et mobilt, universelt og relationelt analyseperspektiv, hvor forståelse og værdier fundamentalt set skabes af sammenhængen mellem tegnet, fortolkeren og det sociale fællesskab. Denne grundforståelse førte til formuleringen af en kultur- og uddannelsespolitik, hvor vi, det menneskelige fællesskab, kan skabe en bedre verden ved at forandre grundstrukturer og grundforståelser. Intet er givet udover forskellighed og fortolkning. Disse jødiske intellektuelles bedste eksempel på, hvor ilde det kunne gå, hvis man fokuserer på det givne og fortiden, fremfor det, der skal og kan komme, var Europas tragiske vej mod 1. Verdenskrig. Derfor satte de pragmatisme-inspirerede intellektuelle USA op mod Europa som fremtidens land, hvor mulighederne er uendelige for dem, der kan og vil og er i stand til at tolerere andres ret til samme stræben.

Den kulturelle pluralismes centrale idemand var Horace M. Kallen (1882-1974). Kallen studerede på Harvard og hans doktorafhandling blev vejledt af William James, og Kallen vedblev gennem sit liv med at betragte James som sin vigtigste filosofiske inspirationskilde. Kallens engagement i amerikansk kulturpolitik og -tænkning blev for alvor vakt af populariteten af smeltedigelm-metaforen i tidens kulturdebat. Israel Zangwills meget populære skuespil 'The Melting Pot' blev i

årene efter dets opførelse i USA (1908) et udbredt billede på, hvordan immigranterne til landet omsmeltes til amerikanere. Kallen så denne metafor som decideret farlig for det amerikanske demokrati. For hvem bestemte, hvad folk skulle smeltes om til? Hvem var de rigtige amerikanere? Gennem artikler, foredrag og bøger udviklede Kallen sin kritik af smeltediglen som et forsøg på at fastholde nordøstamerikaneres kulturelle dominans til en kulturteori og kultur- og socialpolitik for USA. Kallen argumenterede for, at mennesker kom til USA for at være frie til at være dem, de er, sammen med dem de gerne vil være sammen med. Nordmænd levede mere norsk i Minnesota end i Norge, var et af hans eksempler, og det var faktisk i Kallens øjne USA's potentiale. Skandinaver, irere, italienere og jøder kunne revitalisere deres liv med andre af samme gruppe i USA i fælles forståelse af netop denne ret. Betingelsen, mente Kallen, for denne frihed var og skulle være, at man anerkendte alles ret til netop denne frihed, og at al politik i USA skulle bunde i et, som han udtrykte det, socialt håb for alle. Alle amerikanere skulle tage udgangspunkt i, at alle amerikanere har været kolonister, var kommet fra andre steder i verden, og forsøgte i USA at forløse et socialt håb om et bedre, friere, liv. Amerikanere er ikke bofaste, de er mobile på vej mod det sociale håb for alle og retten til at være sig selv.

Kallens kulturteori er uhyre lig senere multikulturelle teorier og ideologier. Men hvor den konventionelle akademiske visdom sætter amerikansk multikulturalisme i historisk forbindelse med antropologiens udvikling i USA og måske i særlig grad med Franz Boas og hans elever, så skaber Greene en anden og meget sandsynlig sammenhæng. Den kulturelle kulturalisme som teori og politik blev ifølge Greene skabt af en konkret social kontekst og oplevelse, nemlig den jødiske, i USA, og ideen blev spredt via de amerikanske universiteter. Den centrale distributionsmekanisme var ikke primært den antropologiske forskning men progressiv amerikansk uddannelses- og kulturpolitik og ikke mindst jødiske studenterorganisationer.

Greene viser, hvordan den jødiske studenterorganisation The Menorah Association, som opstod på Harvard i 1906, og gennem de næste årtier spredtes gennem det amerikanske universitetslandskab, meget aktivt promoverede kulturel pluralisme og Kallens kulturelle og sociale tænkning. The Menorah Association fik en enorm betydning i perioden mellem 1. og 2. Verdenskrig, fordi den blev samlingspunkt for de jødiske studerende på tværs af USA, og gav dem mulighed for at dyrke deres jødedom på en akademisk, sekularistisk måde, der vakte minimalt anstød blandt deres medstuderende og fakulteterne, fordi foreningen ikke var officielt konfessionel. The Menorah Association fastholdt sin almene relevans ved at dyrke jødisk historie som medskaber af den vestlige civilisation på samme måde som andre akademiske selvskaber havde græske eller romerske navne og idealer. Harvard og andre universiteter kæmpede i mod i begyndelsen, men med støtte fra progressive akademikere som Kallen og John Dewey endte The Menorah med at have over 80 satellitter og titusindvis af medlemmer i 1920'erne og

30'erne. Det er virkelig interessant, når Greene opruller den aktive, systematiske måde, hvorpå Menorah-folkene spredte ideen om den kulturelle pluralisme, skabte netværk på kryds og tværs gennem amerikanske campusser og lagde politisk pres på universitetsledelserne. Samtidigt førte foreningen kampe med og mod andre jødiske organisationer, som var i mod Menorahs sekulære, videnskabelige karakter og så foreningen som værende i mod jødisk religion og for assimilering.

Der er mange dybt interessante spor i Greenes bog. The Menorah Associations helt afgørende historiske inspirationskilde var den tyske Wissenschaft des Judentums-bevægelse, som opstod i 1820'erne. Wissenschaft des Judentums grundlæggere ville legitimere jødedommen for den moderne verden gennem videnskab, litteratur og historie. De ville bringe jøderne og jødedommen ud af traditionen og ind i videnskabens moderne verden inspireret af tyske humanister som von Humboldt, Ranke og ikke mindst tysk bibelforskning. I videnskaben så de både anerkendelsen, accepten og ikke mindst det sociale håb for fremtidens jødedom. De ville bruge det jødiske bidrag til kulturhistorien, religionen og antik sprog og tænkning som fundament for jødernes kulturelle fornyelse og dermed forny en levende, spirituel kærlighed til jødedommen formidlet gennem videnskabens begreber og etos. The Menorah Association brugte Wissenschaft des Judentums som direkte inspiration og så dybe paralleller mellem bevæggrundene for Wissenschaft des Judentums' grundlæggere og deres egne. Især lagde de vægt på det inderlige men regenerative perspektiv på arbejdet. Byg og du skal bygges.

Zionismen blev en væsentlig problematik for Menorah. I lang tid forsøgte foreningen at afholde sig fra direkte støtte til zionisterne i Palæstina, men i sidste ende valgte Menorah officielt at støtte zionismen. Det er uhyre interessant, som Horace Kallen og mange andre amerikanske progressive intellektuelle forstod zionismen som et forbilledligt eksempel på netop den kulturelle pluralisme. Menorah vægrede sig fra at støtte zionismen, ikke fordi det ville uforeneligt med deres filosofi, men fordi det ville blive opfattet som sekterisk af deres omgivelser. For mange amerikansk-jødiske intellektuelle associerede med Menorah var zionismen en naturlig forlængelse af Wissenschaft des Judentums, kulturel pluralisme og generel tolerance. I lyset af, hvordan zionismen er blevet opfattet af multikulturalister siden 1970'erne, er det jo i sandhed en tanke værd.

Greenes bog sætter efter min mening spørgsmålstejn ved, om kulturalismens og multikulturalismens historie skal forbindes så tæt med antropologien og etnologiens kulturbegreber, som langt størstedelen af forskningen i kulturbegrebets historie og spredning hidtil har gjort. Den jødiske immigration til USA og de jødiske immigranternes omfavnelser af pragmatismen og den kulturelle pluralisme ser ud til at have spillet en stor rolle for spredningen og normalisering af det perspektiv, som senere bliver kaldt multikulturalisme, og det er bestemt et nyt og interessant perspektiv i forskningen.

Sammenfattende på denne anmeldelse af tre nye og virkelig gode bøger indenfor jødisk historie, vil jeg pege på, at de ud over at være gode også demonstre-

rer en ny tendens til, at forskning i jødisk historie bliver brugt som eksemplarisk for almene forhold i den moderne verden. Man kan med Hegel sige, at jødisk historie ofte ses som det almenes konkrete realisering. Jødisk historie er simpelt hen transnational, global, og alligevel lokal. Jøderne har fastholdt etnisk-religiøs sammenhold, en fælles historie og mytologisk oprindelse og en vis rituel homogenitet gennem århundreder uden politisk suverænitet og fælles territorium indtil Israels oprettelse i 1948. Man kan stadig studere jøderne i deres usædvanlige egenart; som kulturhistorisk fundament for 'den vestlige civilisation' og kristendommen, og som både modernitetens og mobilitetens avantgarde og ofre.

Jødiske kulturstudier og kulturhistorie bevæger sig i disse år fra en partikulær, jødisk periferi i forskningen mod centrum af moderne kulturhistorie, og det er disse tre værker virkeligt gode eksempler på. Det er der kun godt at sige om udover, hvis det skulle føre til bøger af 'bidragstypen', dvs. bøger der påpeger jøderne bidrag til verden, som i deres misforståede godhed kommer til underforstå, at det er nødvendigt at understrege jødernes bidrag til verden. Man kan læse de tre anmeldte værker som eksempler på, hvordan man forbilledligt kan balancere mellem interessen for den jødiske partikularitet og jødisk historie som vigtig del af modernitetens kulturhistorie. Bøgerne viser, hvordan jødisk historie opløser en almindelig dikotomi i kulturhistorie mellem forankring i stedslighed, geografi og nationalitet på den ene side og global og/eller transnational mobilitet på den anden. Jødisk histories manglende tilpasning til almindelige skemaer og metahistorier er dens vigtige bidrag til modernitetens brede kulturhistorie.

JAKOB EGHOLM FELDT

LEKTOR, PH.D.

INSTITUT FOR KULTUR OG IDENTITET

ROSKILDE UNIVERSITET

RIBE BYS HISTORIE

Søren Bitsch Christensen (red.): *Ribe Bys Historie*, 3 bd., Dansk Center for Byhistorie og Esbjerg Kommune, 2010

At Ribe er Danmarks ældste by kan nok ikke diskuteres, men hvor gammel den egentlig er, er stadigvæk et åbent spørgsmål. Ganske vist har man fundet en brønd, der nok er fra begyndelsen af 700-tallet, men denne enlige svale skaber jo ikke nogen by. Ikke desto mindre valgte byens vise fædre at fejre byens 1300-års-jubilæum i 2010, og denne beslutning var medvirkende til, at en ny Ribes historie i tre pæne bind så dagens lys. En anden årsag kunne være, at Ribe ophørte med at være købstad ved kommunalreformen i 1970 og tilmed ophørte med at være en selvstændig kommune den 1. januar 2007, da den indgik i Esbjerg Kommune.

En endnu bedre begrundelse er dog, at Ribes historie i middelalderen og nyere tid nok har været grundigt beskrevet tidligere, hvorimod den nyere tid ikke før har fået en samlet behandling. Som redaktøren rigtigt skriver i bind 3 s. 15: "En by skal studeres i sin helhed, for at historien kan være befolkningen behjælpelig med at forstå fortiden, knytte identitetsmæssige bånd til byen og anvise muligheder for fremtiden."

I bogværket er samtlige kapitler forsynet med noter, der er fortløbende for hvert bind, og som bag i bindet giver fyldige og præcise henvisninger til de benyttede kilder (såvel trykte som arkivalier) og litteratur, således at de udgør et godt hjælpemiddel, for læsere, der vil søge yderligere oplysninger om et bestemt emne. I hvert bind er der også en fyldig litteraturliste samt et godt register med henvisninger til forekommende person- og stednavne. Et sagregister har redaktionen nok ikke ment var nødvendigt. Det ville ellers have været rart med et sådant fælles for alle tre bind, og med et elektronisk manuskript kunne det være lavet på en formiddag.

Hvert bind er organiseret således, at bindet er delt op i nogle få store kapitler. Nogle af disse er skrevet af enkeltpersoner, mens andre kapitler er delt op igen i en række mindre afsnit, som forskellige forfattere har skrevet. Det betyder givetvis, at det faglige niveau bliver højere i de opdelte kapitler end i de samlede, idet redaktionen har udvalgt eksperter til at skrive de enkelte afsnit. For bind 1's vedkommende gælder det således, at kapitlet 'Folk i Ribe' er skrevet af Ingrid Nielsen, 'Økonomi og erhverv' af Bjørn Poulsen og 'Bykultur og byliv' af Lars Bisgaard. Derimod er kapitlerne 'Landskabet og byrummet' samt 'Magt og styre' skrevet af flere forfattere. Der er sikkert fordele ved en sådan disposition, men det kan vanskeligt benægtes, at stilen bliver noget flimrende, idet hver forfatter har sin egen udtryksform, selv om der selvfølgelig har eksisteret en fælles skrivevejledning. Dog hjælper det meget, at der i slutningen af hvert kapitel er en opsummering, der lidt misvisende kaldes for 'karakteristik'.

Indledningsvis skal billedredaktørerne Karen Margrethe Melby og Anders V. Knudsen fra Ribe Byhistoriske Arkiv roses. Bøgerne er i et usædvanligt stort omfang udstyret med fine og klare illustrationer. Anne Slot Frandsen, Esbjerg Kommune, har stået for tilrettelæggelsen af værket samt for kortene, og det er hun bestemt god til. Kortene er placeret på de relevante pladser, således at de virkelig opfylder en funktion som en uddybning af teksten og ikke bare som pynt. Det er bare en skam, at der intet sted i de tre bind er ofret plads til et ordentligt moderne kort over byen, hvorpå man kan se de enkelte gamle gader med de eksisterende og forsvundne bygninger, møller, byporte m.v. For de indfødte læsere er det naturligvis ikke noget problem, men vi andre kan godt have svært ved at følge med i beskrivelserne, f.eks. hvis man ikke ved, at Nørreport lå mod øst og Sønderport mod vest i byen.

Der er som sagt mange gode kort og kortskitser i bøgerne over enkelte emner: kirkelige institutioner m.v., men i en sådan skala, at man ikke kan læse gadenavnene. Et enkelt kort, der viser udstrækningen af de to landsogne, havde også været nyttigt.

Der er næppe tvivl om, at et vigtigt element af betydning for Ribes fremvækst var dæmningen over Ribe Å med de tre gennemløb med tilhørende vandmøller, der ifølge Ingrid Nielsen på side 93 siges at være anlagt af kong Christoffer 1. kort før 1255. Dette baseres på et diplom fra samme år, hvori kongen erkender, at (opdæmningen til) Kongens Mølle har bevirket, at Lustrup eng, der tilhørte biskoppen, er blevet oversvømmet. Kongen overtager Lustrup og giver til gengæld Harbøre til biskoppen. Det skal dog bemærkes, at der ikke står noget i dokumentet om, at møllen og dæmningen er nye, så den uvidende anmelder må misbruge sin stilling til at antage, at dæmningen går helt tilbage til byens første tid, for uden en fast forbindelse over åen bliver de store anlæg på begge sider af åen meningsløse.

Ole Degn gentager i bind 2 s. 217 oplysningerne om, at Kongens Mølle blev anlagt i 1200-tallet og var "årsagen til anlæggelsen af den lange dæmning med vejen over åen". Jeg vil dog mene, at dæmningen med vejen må være kommet først, og som en sidegevinst har man fået mulighed for at anlægge møllen.

For indfødte er den etymologiske betydning af de tre gadenavne: Overdammen, Mellemdammen og Nederdammen sikkert indlysende, idet de har lært som børn at 'dam' er det samme som 'dæmning' i hvert fald på tysk. Det kunne man nu også godt have fortalt læserne. Og hvor ville et kort over dæmningen m.v. have været oplysende.

Mange læsere vil sikkert også ønske at få en kronologisk ordnet oversigt over Ribes udvikling i middelalderen ved siden af de tematiske afsnit. En sådan findes også men i form af tre kapitler alle skrevet af Morten Søvsø, der er middelalderarkæolog og museumsinspektør ved Sydvestjyske Museer. Der er dels tale om et kapitel, der hedder 'Bebyggelsesmønster' (bd. 1 s. 45-54, der er forsynet med en række gode kort, dels kapitlet om 'Ribes huse' (s. 68-76) og endelig det sammenfattende kapitel 'Et byrum vokser frem - karakteristik af 800 års udvikling' (s. 94-102). Det sidste kapitel har til gengæld ingen kort.

Jeg tror, at de tre kapitler med fordel kunne være integreret til ét samlet kapitel med tilhørende kort og billeder.

Blandt afsnittene i bind 1 skal jeg, uden at forklejne andre, nævne Bjørn Poulsens store afsnit om Ribes handel, fiskeri og håndværk i middelalderen baseret på omfattende forskning i utrykte kilder og litteratur (s. 201-244). Det fremgår overbevisende af hans undersøgelser, at Ribe efter ca. 1450 og de næste 200 år forsyne store dele af Nordeuropa med okser. Dette gav en stabil basis for flere rige købmænd men også fortjenester til adelige godsejere, bønder og stude-købmænd samt driverne, der bragte de store flokke til og fra byen. Der er ingen tvivl om, at Ribe i senmiddelalderen var den største danske fjernhandelsby. Som det fremgår af bind 2, der dækker perioden 1520-1850, så ændrede denne situation sig gradvist, indtil Ribe i midten af 1800-tallet var en lille, men hyggelig provinsby med en alt for stor kirke.

Værkets redaktør Søren Bitsch Christensen, der er stadsarkivar i Århus og leder af Center for Byhistorie, har skrevet fortræffelige indledninger til alle tre bind. I indledningen til bind 2 med titlen 'Byens udvikling 1520-1850' sætter han Ribes historie i perspektiv med de øvrige danske byer. Han viser med nogle gode diagrammer, hvordan ikke alene Ribe men hele Vestjylland både med hensyn til økonomi og befolkning formindskedes i forhold til Sjælland og især København.

Søren Bitsch understreger, at der ikke er nogen monokausal forklaring på Ribes absolutte og relative tilbagegang. Det var ikke kun reformationen eller oksehandelens omlægning, der var skylden, og det var ikke alene de katastrofale stormfloder 1634 og 1720 og heller ikke besættelserne 1627-29, 1644 og 1657-60, den sidste tilmed ledsaget af en tyfus-epidemi. Men alle disse ulykker var sammen med det faktum, at skibsfarten fra og til Ribe stagnerede, skyld i at havnen fra omkring 1730 sandede til, og at andre havne i regionen (Ho, Hjerting, Fanø, Flensborg) gradvist overtog Ribes skibsfart og handel. Dette tilsammen var medvirkende til, at Ribe fra o. 1550 at have været på plads nr. 2 af landets byer i relation til deres byskat (en formueskat), i 1845 var sunket til plads nr. 18.

Til gengæld oplevede Ribe kun en enkelt større brand nemlig i 1580, hvilket er årsagen til, at så mange fine huse fra renæssancen har overlevet. Det skyldes især, at efter branden blev mange huse genopført i bindingsværk, hvilket var billigere end grundmur. Kapitlet 'Ribes huse', der er skrevet af arkitekt Steffen Søndergaard, er flot illustreret med modeltegninger af udvalgte huse i bindingsværk.

Søren Bitsch understreger s. 86: 'Reformation eller ej', så er kontinuiteten fra middelalderen meget betydelig, fordi kirkerne, skolerne og deres embedsmænd stadigvæk beboede de fleste stenhuse i Ribe. Afgørende for byens struktur var derimod nedlæggelsen af Riberhus og sløjfningen af volde og grave i 1600-tallet.

Arkivar Ole Degn forsvarede i 1981 sin disputats i to bind om 'Rig og fattig i Ribe'. Han har koncentreret sin store viden på området sammen med meget nyt materiale til at skrive et meget oplysende kapitel med samme titel (s. 88-133). Ole Degn (og alle læserne) er så heldig, at der i Ribe er bevaret skattelister helt tilba-

ge til 1545, hvilket er ganske enestående i Danmark. Det betyder, at han kan lave nogle meget spændende analyser i tid og rum af befolknings- og erhvervsudviklingen i byen tilmed på et solidt grundlag.

Det er tankevækkende så stabil den sociale topografi i byen er. De rige boede i et øst-vestgående strøg fra Nørreport over dæmningen med Nederdammen, Mellemdammen, Overdammen, Stenbogade og videre til Sønderport, mens håndværkere og andre mindre bemidlede boede spredt omkring i byen. Denne struktur holdt sig uændret i århundreder. Der er næppe andre byer i Danmark, hvis socialtopografi er så grundigt behandlet som Ribes, takket være Ole Degn.

Kontinuiteten i byens styre synes også at være fortsat på trods af enevældens indførelse i 1660. Jeppe Büchert Netterstrøm (lektor ved Aarhus Universitet) fremhæver, (s. 148) at på trods af den stigende centralisering så bevarede Ribe længe "sit udstrakte selvstyre i indre anliggender", hvilket vil sige, at det fortsat var en lille gruppe af købmandsfamilier, der regerede byen.

Ole Degn har også skrevet det vigtige kapitel om 'Økonomi og erhverv' i perioden 1520-1660, hvor handelen og skibsfarten stadigvæk blomstrede, selv om der er tydelige tegn på tilbagegang. Kapitlet er meget overskueligt takket være en lang række meget flotte kort, som mange historielærere forhåbentlig vil kopiere over på deres iPad og bruge i undervisningen.

Analysen af kirkebøgerne indgår mærkeligt nok ikke i bogværket, og det er faktisk synd. Begravelseslisterne afslører nemlig helt klart, at der var en meget voldsom koppeepidemi i Ribe i 1705 med 150 begravede (det normale tal var 40), hvoraf størstedelen var børn. Den frygtede byldepest kom også til Ribe i 1712. Den kom utvivlsomt fra den danske hær i området omkring Elben og i Holsten, hvor der netop i 1712 var voldsomme udbrud i Hamborg, Glückstadt og Rendsborg. Mange af de døde i Sct. Catharinæ landsogn var nemlig skyts-knægte, der var arbejdssoldater i artilleriet, og som var indkvarteret hos borgerne. I 1778 var der igen en voldsom koppe-epidemi i byen, men bortset fra en uidentificeret epidemi i 1746 var 1700-tallet stort set fredeligt med hensyn til epidemier. Redaktionen har åbenbart ikke ønsket, at læserne af Ribe Bys Historie skulle have kendskab til disse sørgelige begivenheder. Det vil anmelderen dog råde bod på i en senere artikel.

Reformationen var naturligvis skelsættende i Ribe. Biskoppen mistede sit gods og sin politiske magt og skulle i stedet for sørge for, at sognepræsterne passede deres kald. Kronens styrkede politiske magt viste sig, ved at lensmanden på Riberhus fik langt større indflydelse end tidligere på byrådets og dets virksomhed. Denne udvikling blev stærkt accentueret efter enevældens indførelse i 1660. Dette fortæller Jeppe Büchert Netterstrøm glimrende om i kapitlet 'Konge, by og kirke- magt og styre' (s. 133-165).

Ribe bys historie bind 3 dækker hele perioden fra 1850 til 2010. Hovedredaktøren Søren Bitsch Christensen har også her skrevet en rigtig god indledning til bindet med titlen 'Fra købstadskommune til bysamfund'. Han fremhæver med

rette, at afgørende for Ribes udvikling i denne periode var grænsedragningen mellem Danmark og Preussen i 1864, der placerede rigsgrænsen få km fra byen, hvilket afskar Ribe fra sit sydlige og østlige opland. Det gav dog på den anden side Ribe en masse fordele at være grænseby, men dem mistede man til gengæld igen i 1920, da grænsen blev flyttet til syd for Tønder.

Hvad der nok var værre for Ribe, var fremkomsten af Esbjerg i 1870-erne, der på mange måder var en stærk og dynamisk konkurrent for Ribe. Ribe blev aldrig nogen industriby, selv om apoteker Frederik von Stöcken sammen med jernstøber Frederik Axelsen i 1848 grundlagde Ribe Jernstøberi. De evige problemer med tilsandingen af Ribe Å blev delvis løst i 1875, da byen blev forbundet med jernbanen Kolding-Esbjerg ved et sidespor til Bramming, men det hjalp ikke rigtigt på byens vækst.

I det 20. århundrede blev Ribe først og fremmest en by, der byggede sin eksistens på turisme og historie. Søren Bitsch fremhæver, at allerede i 1904 påpegede borgmester Tvermoes i en kommission, der var nedsat af regering for at hjælpe på Ribes økonomiske forhold, at netop kultur-turismen kunne blive byens redning. Men det var der nu ingen, der troede på dengang.

Det havde givetvis en positiv indvirkning på turismen, at de arkæologiske udgravninger mellem 1970 og 1990 påviste, at Ribe var Danmarks ældste by. Museet 'Ribes Vikinger' med sin nye og spændende formidlingsform bidrog bestemt også til at gøre byen til et turistmål.

Bogværkets afslutning er lidt sørgelig, idet Ribes gloriøse historie som selvstændig by som nævnt ophørte i 2007, da den blev en del af Esbjerg Kommune. Det er spørgsmålet, om selve fremkomsten af værket skal ses som et led i kampen for at bevare byens selvstændighed, men da det første bind udkom i 2010, var den sag for længst afgjort. Den kan så måske læses retrospektivt, som et forsøg på at forstå, hvorfor det gik så galt for Ribe. Jeg vil nu foreslå, at dette fine bogværk læses for at give læseren en rigtig god oplevelse af Ribe bys spændende historie skrevet af en række meget kompetente forfattere med en dygtig og engageret redaktion.

Det er jo en stor opgave at skrive, redigere og udgivet et sådant fornemt værk. Der er da heller ikke mange byer, der inden for det sidste årti har fået en så omfattende byhistorie. Det gælder dog Vejle (*Vejles Historie* bd. 1-4, red. af Asbjørn Hellum 1997-2002), Viborg (*Viborgs Historie* bd. 1-3, red. af Henning Ringgaard Lauritsen og Lars Munkøe) samt Skive Kommune (*Skive Kommunes Historie* bd. 1-3, red. af Niels Mortensen 2001-2003), hvor den sidste dog dækker hele den nye storkommune.

Der er selvfølgelig mange ligheder mellem disse byhistorier, som alle er skrevet af et større antal forfattere. Hvad der er specielt for Ribes Historie, er de indledende afsnit til hvert bind samt nogle konkluderende afsnit alle skrevet af Søren Bitsch Christensen, der sætter Ribe ind i en national og regional sammenhæng i de forskellige perioder. Hvis den særligt interesserede læser ønsker at få disse

perspektiver uddybet, kan han uden at flytte sig fra skrivebordet gå ind på Center for Byhistories hjemmeside og f.eks. læse i *Den digitale Byport*, med oversigter over Danmarks byer i forskellige perioder samt monografier om de enkelte byer. Det hele naturligvis styret af Søren Bitsch Christensen.

KARL-ERIK FRANDSEN
DOCENT, DR.PHIL.
SAXO-INSTITUTTET
KØBENHAVNS UNIVERSITET

MOLTKE

Knud J.V. Jespersen, Carsten Porskrog Rasmussen, Hanne Raabymagle & Poul Holstein (red.): *Moltke – Rigets mægtigste mand*, Gads Forlag 2010

Det er faktisk mærkeligt, at denne bog ikke er udkommet før. Adam Gottlop Moltke (1710-1792) var i Frederik V's regeringstid landets mægtigste mand og satte et gigantisk fingeraftryk på Danmarks og Europas historie. Alligevel er der aldrig skrevet en hel kvalificeret og perspektiverende biografi om denne væsentlige mand. Nu i anledning af 300-året for hans fødsel er der blevet postet en masse penge i en smuk, gennemillustreret og meget dyr bog om ham. Alligevel må man konstatere, at vi stadig efter denne udgivelse mangler en biografi om A.G. Moltke.

Bogen består af en række indlæg fra velrenommerede forskere. Knud J.V. Jespersen beskriver Moltke i den politiske verden. Carsten Porskrog Rasmussen beskriver Moltke som godsejer. Hanne Raabymagle fortæller om Moltke som mæcen og Poul Holstein giver en prisværdig kort gennemgang af slægten Moltke. Så langt så godt.

Bogen er letlæst og uhyre velskrevet og er igennem alle afsnittene præget af, at alle forfatterne er kapaciteter inden for deres felt. Søger man en letlæst opsummering af Moltkes liv og gerning, er dette et godt sted at starte.

Knud J.V. Jespersens indlæg er det længste og giver en glimrende indføring i især forholdet mellem Frederik V og Moltke. Dette forhold, der er gensidigt gavnligt fordi Moltkes magt bygger på den enevældige velvilje og kongens mulighed for at eksisterer på trods af egne problemer og svagheder bygger på Moltkes evne til at glatte ud og skabe kompromisser, bliver beskrevet i detaljer.

Carsten Porskrog Rasmussens indlæg fremlægger en fremragende redegørelse dels for en godsejers liv og problemer i 1700-tallet gennem eksemplet Moltke. Dette er spændende og relevant og især Porskrogs forsøg på at få Moltkes udgifter og indtægter til at passe sammen giver et fremragende indtryk af de problemer, som Moltke har siddet og kæmpet med.

Hanne Raabymagle giver en udførlig beskrivelse af Moltkes virksomhed både som kunstmæcen, som bygherre og som embedsmand i blandt andet i forbindelse med kunstakademiet.

I forordet til bogen beretter forfatterne om, hvordan familien Moltke har fået ideen til bogen og har hjulpet med finansieringen. Derudover hævdes det har familien ikke påvirket tilblivelsen af bogen. Dette er rimeligvis rigtigt på et formelt niveau, men ser man det som helhed, er det alligevel tydeligt at bogen er blevet til et helteepos over Moltke. Enkelte eksempler skal gives herpå.

Når Jespersen tolker Moltkes langsomme karrierehop, som et udslag af at han i modsætning til resten af statsadministrationen må bygge sin karriere på kva-

lifikationer frem for forbindelser (s. 23) er det en meget venlig tolkning. Når den svenske gesandt Flemmings rosende karakteristik af Moltke tages for pålydende (41) samtidig med, at samme gesandts rosende beskrivelse af kongen beskrives som overdrevent rosende (43) er det ikke helt stilsikkert. I Porskrogs ret spændende beskrivelse af Moltkes økonomi beskriver han, hvordan et hul i budgetterne må være blevet dækket af tilskud fra kongen (163f). Der kunne vel også være tale om, at de bestikkelser som Moltke har modtaget har været større end hidtil antaget. I hele Raabymagles beskrivelse af Moltkes aktivitet som mæcen diskuteres der ikke en eneste gang, hvorfor han bruger så mange penge på den type aktiviteter, selvom Porskrog overbevisende dokumenterer, at han har pengeproblemer. Et begreb som *conspicuous consumption* er påfaldende fraværende.

Helhedsindtrykket af Moltke er af en fredselskende konservativ embedsmand, der af kærlighed til Gud og kongen fører Danmark gennem klippefyldt farvand. Enhver uregelmæssighed især på det økonomiske område henføres til, at Moltke bare ville gøre det godt for sine børn, som jo skulle have noget at arve. På den måde ligger bogen i slipstrømmen på Edvard Holms konservative billede af 1700-tallet. Dermed bliver bogen uden nye vinkler på såvel Moltke som 1700-tallet og dermed fuldstændig ufarlig.

Meget nyt er der ikke i bogen. Den er imidlertid velskrevet, gennemarbejdet og vil stå sig smukt på herregårdsbiblioteket på Bregentved.

ASSER AMDISEN

CAND.MAG.

DEN FRIE HØJSKOLE

KØBENHAVNS BEFÆSTNING

– EJ BLOT TIL TVIST?

Jens Ole Christensen m.fl.: *Københavns Befæstning – Til Fædrelandets Forsvar*, Gads Forlag 2012

Det er ikke sjældent sket, at militære forsvarsværker har fået tilkæmpet sig en symbolsk status – som f.eks. fæstningsbyen Granada i Sydspanien gjorde det med de kristnes endelige undertvingelse af muslimerne på den Iberiske Halvø i 1492, og som Bastillen i Paris gjorde det i 1789, da dets fald blev symbolet på Den franske Revolutions succes. I danmarkshistorien er Dannevirke, Fredericia og skanserne ved Dybbøl til forskellige tider og på forskellig måde blevet gjort til en illustration af national modstandskraft, sejr eller nederlag. Hertil kommer også den befæstning, der i 1880'erne og 1890'erne etableredes om København. Også denne blev et symbol, men på en atypisk måde: Den blev ikke et militært symbol, men et politisk.

Befæstningen har indtil nu i litteraturen generelt været fremstillet som et politisk projekt eller et politisk problem. Det misforhold, der tilsyneladende var imellem Estrups mere beskedne ønsker til en københavnsk befæstning og det endelige noget mere bastante resultat, har fået politiske historikere til at fremstille befæstningen som et politisk symbol, og det er som sådan, det fremstår i de gængse oversigtsfremstillinger. Et alternativt synspunkt leverede Claus Hagen Petersen i den desværre glemte udsendelsesrække "Danmark i 1000 år", hvor han hævdede befæstningen som et projekt, der var til "for syns skyld".

Bogen *Københavns Befæstning – Til Fædrelandets Forsvar*, der er et produkt af forskning på ledende militærhistoriske institutioner, har derimod haft til formål at tegne et billede af befæstningen fra en militær vinkel.

Bogen er et ærligt værk, der ikke foregiver at være noget, den ikke er. Værket er ikke et omvendelsesskrift, der forsøger at vække en begejstring for militærhistorie hos pacifister, antimilitarister og andet godtfolk. Den taler direkte til de af os, der i sin tid var skyld i, at bøger om våben, krig og uniformer som nogle af de få altid var udlånt på skolebiblioteket. Bogen er illustreret med militære kort, fæstningsbyggeri og mænd i uniform, der, hvis ikke fotograferet officielt og i galla, oftest er portrætteret med et våben, der får et jagtgevær til at ligne en ærtebøsse. Konkrete øvelser og tænkte scenarier beskrives med fremdrift og indlevelse, og man ender altså med en ganske klar fornemmelse af, hvilke tanker der forsøgtes udført med oprettelsen af befæstningen – og hvorvidt de lykkedes.

Bogen holder samtidig fokus ganske klart på saglig historieskrivning og griber end ikke til det billige trick at citere marineminister Jøhnke for, hvad han på

et statsrådsmøde meddelte konge og kolleger, at han agtede at gøre i den af krigsminister Madsen foreslåede kanon – et citat, der nu ellers er fast repertoire i mere populære historiske skildringer af forsvarspolitikken i starten af 20. århundrede. Bogen er ikke sensationssøgende. Den fortæller pålideligt en historie, der ikke *gøres* spændende, men *er* spændende.

Den militære vinkel virker i høj grad til nuancering af det billede, som politiske historikere har malet af befæstningens duelighed. I de politisk historiske værker er fæstningen generelt blevet fremstillet som forældet ved færdiggørelsen – et synspunkt, der ikke udpræget fokuseres på i dette værk. At værket var, eller i hvert fald blev, forældet, fordi man ved at opretholde og udbygge det forgæves forsøgte at følge en stormende udvikling, nævnes som noget, der står klarere i bagklogskabens lys. Derimod hævdes det i bogen, at befæstningen faktisk havde en reel afskrækkende virkning, idet tyskerne vurderede, at man ville skulle binde for store styrker til projektet, end der rimeligvis kunne undværes – dog med denne væsentlige nuancering, at en heldigere tysk udvikling under Første Verdenskrig kunne have virket til frigivelse af styrker, der kunne bruges på en invasion. Snarere nævnes som fæstningens store brist ved færdiggørelsen, at Nordfronten ikke var tilstrækkeligt befæstet. Dermed var altså befæstningen ikke forgæves, den var bare ufuldstændig. Denne fremstilling af en noget mere brugbar fæstning virker således til at fremhæve fæstningen som berettiget ikke bare som indenrigs-politisk kampmiddel, men også som forsvarspolitisk projekt i 1880'erne, hvilket Carsten Due-Nielsen fremhæver i tredje bind af *Dansk Udenrigspolitikks Historie*.

Københavns Befæstnings entydige militære vinkel er altså et forfriskende bidrag til dansk historiefortælling, men det efterlader dog endnu engang det spørgsmål ubesvaret, hvordan dette militære element står i forbindelse med det politiske? Hvordan er den militære betragtning af befæstningen relevant for politikerne – hvis overhovedet? Hvad var f.eks. den radikale regering Zahles forhold til befæstningen og hvorfor? Hvor de moderate – f.eks. Niels Neergaard – accepterede forliget og dermed befæstningen som et udgangspunkt, man måtte bygge på, fremhæves det ligeledes i bogen, at den radikale regering logisk nok ikke delte denne begejstring. Under Første Verdenskrig forestod forsvarsminister P. Munch en lukning af hullerne i Nordfronten, men antages ligeledes ikke at ville sætte alt ind på et modangreb, hvis der skulle blive sat fjendtlige tropper i land på Sjælland. Fra et entydigt militært udgangspunkt kommer dette til at fremstå selvmodsigende, men hvilke politiske begrundelser lå bag et sådant træk, når regeringen i udgangspunktet var antimilitaristisk? Dette har tidligere været forsøgt besvaret af Bo Lidegaard i dennes bidrag til *Dansk Udenrigspolitikks Historie*: Her fremstiller Lidegaard det på den måde, at det meget forberedelsesarbejde uden større formål ville få Tyskland til at indse unødvendigheden af at sætte ind mod det lidet truede Danmark. Dette svar omhandler imidlertid kun grøftegravningerne ved Tunestillingen og ikke lukningen af Nordfronten, som Munch kun tøvende accepterer med faste flankersværker og dækningsrum i beton. Man kan med rette stille

spørgsmålet om også dette kan omfattes af samme svar, idet disse udbygninger, som bogen nævner, blev omgærdet af alvorlig skepsis fra radikal side, fordi de var varige og altså i højere grad med et fast og direkte formål. I udgivelsen fremhæves det netop, at selv under Første Verdenskrig virkede befæstningen, i hvert fald delvist afskrækkende, og dermed synes endda at have været et misforhold mellem den radikale intention og resultatet. Imidlertid står fortsat det spørgsmål ubesvaret, om den radikale politik – at forhindre fjendtlig invasion ved at undlade at provokere militært – var en virksom strategi, og hvilke ting der i så fald havde ændret sig i 1940.

Alt i alt gør bogen dog, hvad der synes at være formålet – nemlig at fremstille befæstningen som et militært redskab og tilmed som et, der i visse perioder faktisk havde betydning, en pointe som politiske historikere ofte henkastet har afvist. Bogen gør desuden med fotos og de afsluttende bemærkninger, også hvad den kan, for at fremstille befæstningen som bevaret historisk arv og et stadig attraktivt udflugtssted. Således ender bogen med at give indtryk af et væsentligt mere vitalt billede af Københavns befæstning – såvel historisk som i dag – og bogen bidrager altså til at genoplive det historiske minde om et forsvarsværk med en facetteret historie. Dette er prisværdigt.

JENS WENDEL-HANSEN

PH.D.-STIPENDIAT

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND

AARHUS UNIVERSITET

DANSK FAGBEVÆGELSE

Knud Knudsen: *Dansk fagbevægelses historie frem til 1950*, Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens historie 2011

Knud Knudsen fragter over 700 sider læseren gennem dansk fagbevægelses udvikling i perioden 1850-1950. Knudsens ærinde er "at skrive en bred og generel fremstilling af fagbevægelsens historie", og det må man sige, at han kommer omkring med. Forfatteren angiver, at denne brede fremstilling "tager udgangspunkt i arbejdet og arbejdsforholdene", og her er det mere tvivlsomt, om fremstillingen for alvor kommer i dybden – det forbliver en meget organisationsbunden fremstilling, også når vi hører om værkstedsforhold og arbejdsgange. Mere om det længere fremme.

Knudsen har været interesseret i at få skrevet en samlet fremstilling af organisationsdannelsen igennem den berørte periode, en historie, der jo for så vidt er skrevet mange gange før, og fra mange forskellige synsvinkler, men ofte inden for enkelte brancher eller med et særligt fokus på én bestemt overgangsfase: Eksempelvis de først fagforeningsdannelser i 1870 efter lavenes ophør; brydningerne omkring Septemberforliget 1899; konflikterne mellem socialdemokrater og kommunister i 1930'erne osv.

For at håndtere denne lange og komplekse historie er fremstillingen bygget op omkring tre hovedtemaer:

1. Industrialisering, fag og arbejde, der særligt berører arbejdspladsforhold, såsom hvordan industrialiseringen slog igennem i forskellige fag.
2. Relationer mellem arbejdspladser og organisationer, herunder agitationen i forhold til arbejdspladserne.
3. De faglige organisationer, deres opgaver og kamptemaer. Spørgsmål, der her står centralt, er, hvordan udfordringerne på arbejdspladserne påvirkede de opgaver som organisationerne tog op samt om der udviklede sig en særlig organisationskultur.

Fremstillingen er fra 1870 og frem kronologisk opbygget i 10-års perioder – visse perioder dog af noget længere varighed. De nævnte tre temaer gennemgås systematisk for hver periode for sig. Dette sikrer på den ene side en meget omfattende materialepræsentation, men får tillige som konsekvens, at deskriptionen bliver fremtrædende på bekostning af analyse og diskussion; afhandlingen er gennemgående materiale- snarere end problemstyret. Det betyder til gengæld, at man med Knud Knudsens bog vil have et opslagsværk, som man kan vende tilbage til mange gange, hvis man bliver i tvivl om, hvordan organisationsdannelsen vandt frem i en bestemt branche i en bestemt periode, hvilke hoveddiskussioner om

mekanisering, løndannelse mv., der fandt sted i hvilken periode, hvordan udviklingen mellem fagforeninger, forbund og landsorganisation havde sine bestemte afgørende milepæle osv. Der ligger et meget stort og omfattende materialeindsamlende og -bearbejdende arbejde bag de 700 sider.

Hvad angår dette materiale, er der først og fremmest brugt jubilæumslitteratur fra diverse fagforeninger og -forbund (samt fra den politiske gren af arbejderbevægelsen), erindringsskrifter og biografika fra fremtrædende personer i den faglige og politiske bevægelse, samt i relativt stort omfang også fagblade, der i og med deres samtidighed er en meget central kilde til presserende problemstillinger omkring organisering, teknologi og andre udfordringer. Derudover spiller andre forfatters behandling af lignende problemstillinger naturligt en stor rolle – bl.a. jo også fordi der er tale om temaer, der er grundigt behandlet af det akademiske miljø gennem hele det 20. århundrede, ikke mindst fra 1970'erne og frem. De to kapitler, der omhandler perioden frem til 1870 baseres nærmest udelukkende på sådan litteratur, herunder dennes brug af samtidens debattører. I denne tidlige periode – og til dels i forbindelse med de følgende – spiller i øvrigt Henry Bruuns værk *Den faglige arbejderbevægelse i Danmark indtil Aar 1900* af gode grunde en meget fremtrædende rolle.

Materialegrundlaget baseres endvidere på de erindringer fra ældre arbejdere, der blev indsamlet af Nationalmuseet efter 1950. Knudsen er behørigt reserveret over den udsagnskraft (med referencer til de historiefaglige debatter om deres brugbarhed) disse kan tillægges, samtidig med, at han fremhæver deres mulighed for at tilføre det tørrere organisationsbaserede litteratur en personlig vinkel, ligesom de kan være en kilde til de forskellige fags udvikling i perioden fra 1890'erne og frem. Forfatteren har arbejdet med disse erindringer siden slutningen af 1980'erne og får altså først for alvor nu gjort brug af dem. Det kan ærgre, at interessen for at få et bredere (om man vil: 'nedefra-') perspektiv på arbejdsliv og organisationsdannelse ikke har ledt ham til selv at foretage interviews. Trods en måske umiddelbar lighed med erindringer – det personlige, det subjektive, nedefra-perspektivet osv. – er interviews en form for materiale af en væsensforskellig karakter. Interviews kan dels foretages også med mennesketyper, for hvem erindringsskrivning ligger meget fjernt (og som måske åbner andre verdener end den typiske selvrefleksive og -iscenesættende erindringsskriver), dels er de langt mere velegnede til at uddybe sammenhænge, til at fastholde fokus på det, forskeren er interesseret i, til at åbne øjnene for nye sammenhænge, til at komme bag om betydningen af tilsyneladende almene betegnelser (Knudsen har selv en god diskussion af de mange betydninger, ordet 'arbejde' kan have, baseret på hans læsning af erindringerne – igennem interviews kan man for alvor få begreb om denne kompleksitet). Interviews foretaget i 1980'erne og 1990'erne kan faktisk beskrive forhold så langt tilbage som i 1920'erne, -30'erne og -40'erne, og en meget stor del af de oplysninger og beskrivelser kan berige indsigten i også tidligere perioder, så længe man via andre kilder har kendskab til, om andre forhold – hie-

rarkier, arbejdsdeling, arbejdsprocesser, værkstedsforhold i bred forstand – i øvrigt udviser en høj grad af kontinuitet.

Erindringerne kommer i Knudsens fremstilling ikke for alvor til at tilføje kvalitativt nye perspektiver. I det relativt begrænsede omfang de bruges (langt mere begrænset end det indikeres af bagsidetekstens ”arbejdet og arbejdsforholdenes udvikling belyst gennem arbejderne og håndværkernes egne erindringer”) giver de nuancer til f.eks. kompleksiteten i arbejdsopgaver i forhold til det, der også kan være beskrevet i eksempelvis fagbladene, og de kan give noget kulturhistorisk kolorit i form af slagfærdige sentenser fra velskrivende erindringskrivere. Men de bliver ikke et korrektiv til det øvrige organisationsbundne materiale eller åbner for fundamentalt nye perspektiver. Det skyldes formentlig, at hovedtråden i fremstillingen er spundet omkring de diskussioner, der tages i formaliserede fora i foreninger og organisationer – og her kan den erindringsbaserede viden dårligt blive andet end et supplement.

Bogens styrke er dens redelige og systematiske gennemgang og forsøg på at få kortlagt de vigtigste milepæle i udviklingen. Man er ikke i tvivl om, at der er gjort en kæmpe bestræbelse på, at de centrale udviklingstræk, hvad angår organisering og iværksættelse af nye reguleringsformer, er kommet med.

I mine øjne er fremstillingen mindre overbevisende, når det kommer til forklaringer på udviklingen af fagbevægelsen og ’arbejdet’. Det gælder f.eks. i forhold til redegørelsen for sammenhænge, der leder til organiseringen. Her peges der flere steder (bl.a. s. 14f og 665) på forskellige oprindelseshistorier, som det er svært at være uenig i, men som heller ikke for alvor får fat i, hvad der er på spil: nogle organisationer opstod gennem en udskillelse fra de eksisterende svendelav, nogle organisationer opstod uafhængigt, på fagets egne præmisser og endelig opstod nogle foreninger i kølvandet på Internationales opløsning. Andre steder (bl.a. s. 192) taler Knudsen om ”beskyttelse af faget og værn mod trusler ’udefra’” som baggrund for organisationsdannelse, og her er man nok nærmere en mere principiel indsigt – men uden at det er en problematik, der forfølges.

I forlængelse heraf er der flere diskussioner, som man kan ærgre sig over ikke bliver ført – eller som bliver slået an, uden at der for alvor tages livtag med dem. Det gælder eksempelvis spørgsmålet om heterogenitet og differentiering, der tages op, samtidig med, at der immanent arbejdes med ’klassen’ (bl.a. i forlængelse af E.P. Thompson, s. 40). Emnet italesættes også flere gange i spørgsmålet om, hvorvidt man skal forstå arbejderkulturen som grundet på ’fag’ eller ’klasse’ (f.eks. s. 13: ”hvordan var forholdet mellem classesolidaritet og fagidentitet, var det mere faglig identitet end klassebevidsthed?”), men ud over at man må forstå, at der nok menes, at det er lidt begge dele, tages problematikken ikke op. Ingen vil i dag påstå, at arbejdere – heller ikke gennem den berørte periode – skal ses som en homogen klasse, men det skulle gerne lede til et nyt spørgsmål frem for blot en konstatering. For hvad er arbejderne så; er de blot at se som samfundsborgere på lige fod med alle mulige andre, så kan vi jo blot kalde dem mennesker eller indivi-

der? Dette rimer dårligt med, at arbejderbevægelsen og 'menige' arbejdere i meget høj grad er blevet anskuet som kollektivt agerende – netop bl.a. gennem fagorganisationerne – ligesom de i en over hundredårig periode har spillet en stærkt dagsordensættende rolle i det danske – og mange andre – samfund. Knudsen har en fin pointe (s. 661) om, at man altid har sagt at arbejdere 'i gamle dage' var mere solidariske end 'nu' – uanset hvornår dette 'nu' er placeret i kulturhistorien. Således er problematikken differentiering/enhed (eller egoisme/solidaritet) tilsyneladende en grundfigur, der fortjener en forklaring. Jeg har selv sporet både heterogeniteten og den kollektive optræden i materiale fra arbejdspladser fra midten af 1800-tallet og op gennem hele det 20. århundrede – hvor der i arbejdets verden åbenbarer sig en sand mangfoldighed af grænsedragninger og grupperinger; ikke blot mellem 'fag', men inden for værksteder og afdelinger. Jeg har fundet begrebet monopolisering velegnet til at pege på et bærende princip i sikringen af livsbetingelserne for folk, der på det kapitalistiske marked sælger et stykke arbejde, der uanset faglig kompleksitet er defineret fra virksomhedens side og kan eftergøres af andre (med andre ord: lønarbejdere). Gennem monopolisering sikrer arbejderne inden for et bestemt arbejdsområde sig forhandlingsret og indflydelse. Imidlertid involverer monopolisering ikke blot inklusion. Hvis den skal være et brugbart virkemiddel over for modparten, kan den ikke involvere alle arbejdere, men må netop være eksklusiv i forhold til andre arbejdere – kun således kan lønforbedringer (og alle øvrige tænkelige forbedringer af arbejdsforholdene) sikres en anerkendelse af modparten.

På denne baggrund giver det rigtig god mening, at arbejdere nogle gange opfører sig stærkt ekskluderende over for andre arbejdere – det er faktisk en nødvendighed for i bestemte sammenhænge at kunne forhandle en aftale hjem – ligesom det også er en selvfølge, at de i andre sammenhænge vil stå frem på et bredt kollektivt grundlag. En dobbelthed, der vel at mærke ikke kun berører lønforhold, men er uadskillelig fra et kompleks af hverdagslig kulturel praksis, såsom forhold til kollegaer, acceptable omgangsformer, hierarkier, holdninger, anerkendelse, værdighed osv.

Dette er som sagt en problematik, der berøres mange steder gennem bogen, men som aldrig egentlig udforskes. Et sted skriver Knudsen, at "Skulle model-snedkerne nødvendigvis have deres egen fagforening? Kunne de ikke stå hos de øvrige snedkere? Det kunne de åbenbart ikke!" (s. 93) – en formulering, der antyder, at det ikke anses for egentlig relevant at bore i, hvad der er på færde, når faggrænserne trækkes. Det er ikke uproblematisk, når hele bogen skal være en kortlægning af, hvordan 'arbejdet' og 'det faglige', spiller en konstituerende rolle for bogens hovedemne: fagorganisationerne. Det interessante med denne evindelige grænsedragning mellem fag og specialer – af alle arter og på alle niveauer i bevægelsen: værkstedsgulv, fagforeninger, forbund – er nemlig, at den dybest set *ikke* er konstitueret af arbejdets indhold, 'faget' om man vil. Til syvende og sidst afhænger et 'fags' grænsedragning i forhold til andre af, hvad der er politisk/for-

handlingsmæssigt muligt på et givent tidspunkt. Selvsagt er det bedste argument for at monopolisere et bestemt fagområde som 'murerarbejde', 'snedkerarbejde', 'tømrerarbejde', at man kan henvise til en særlig evne til at udføre den type arbejde – og eventuelt kræve uddannelse og svendebrev for optagelse i fællesskabet – men der er talrige eksempler, der viser, at det ikke i sig selv er dette, der sikrer en 'faglig' afgrænsning. Man kan jo sådan set bare se på arbejdsmændene i den berørte periode; det arbejde, de laver, kunne strengt taget udføres af de faglærte svende, men arbejdsmændene opnår monopol på det fordi de i denne kulturhistoriske periode (det har knebet mere det sidste kvarte århundrede) har fagpolitisk mulighed for at sikre sig arbejdsgivernes og de andre 'fags' anerkendelse; herefter er de forskellige ufaglærte arbejdsområder at betragte som arbejdsmændenes 'fag' – fuldstændig parallelt til de 'rigtige fag'. Knudsen nævner selv grænsestridigheder flere gange, bl.a. også mellem snedkere og tømrere (s. 195f), hvor det selvsagt også kan være svært at begrunde en klar skillelinje ved mange af arbejdsfunktionerne. Ikke desto mindre opfattes begge som rigtige og selvberoende fag.

Således kan tilsyneladende indlysende identiteter ændres under nye konjunkturer. Blandt mange andre eksempler kan nævnes forskallingsarbejde ved betonstøbning, hvor Carl-Erik Andresen har vist, hvordan dette grove, værktøjsdelæggende arbejde, går fra at være et job for ufaglærte arbejdsmænd til at være faglært tømrerarbejde, da konjunkturerne strammer til i 1950'erne. I bogen forbliver 'faglig identitet' noget, der begrundes i dels den uddannelse man har, dels de fagtermer der knytter sig til det (s. 660) to aspekter, der selvsagt ikke er til at komme uden om, men som i den grad bliver relativiseret, hvis man er opmærksom på, hvordan både det ene og det andet skifter med teknologisk udvikling (og konstant nye funktioner og processer, der gøres til 'fagets') og fagpolitisk styrke (der betinger, *hvad* man har mulighed for at definere som 'fagets').

En materialisering af disse principper finder man på det formelle, organisatoriske område i de såkaldte værkstedklubber eller fabriksklubber. Jeg har ledt efter en omtale af dem, men kun fundet et sted, hvor de nævnes – og her helt en passant (omkring en bestemmelse i martsoverenskomsten 1904, s. 351). Dette er noget besynderligt, eftersom klubberne fra i hvert fald 1900 er en helt formaliseret del af fagforeningssystemet og har en central betydning på større virksomheder. Her kan arbejderne etablere klubber for særlige arbejdsområder med henblik på indflydelse på og regulering af lokale arbejdsforhold. En klub skal anerkendes af fagforeningen, klubbens formand er typisk tillidsmand for det pågældende område og klubberne fører forhandlingsprotokoller helt på linje med fagforeningerne. Efter år 1900 bliver systemet med en fællestillidsmand – der samlet repræsenterer klubberne – almindeligt. Netop i klubregi kan man se den konstante forhandling af arbejdsområder, rettigheder og uoverensstemmelser (også af og til i forhold 'opadtil', til fagforeningen), men frem for alt er det arbejde som klubberne foretager sig, langt tættere på det daglige arbejde – som er bogens hovedanliggende – end det, der materialiserer sig i fagforeningerne. Jeg har ved tidligere lejligheder

undret mig over, at ikke andre har inddraget klubberne som noget helt naturligt i den øgede interesse i værkstedsforhold og en differentiering af, hvad lønarbejde indebærer for den enkelte. En af de få der har været opmærksom på dem (eller fundet dem interessante) er Walter Galenson, arbejdsattaché ved den amerikanske ambassade i København, som i 1955 udgiver en overordentlig indsigtsfuld analyse af det danske arbejdsmarkedssystem – og som Knudsen også refererer til flere gange, men altså uden at tage fat i dette aspekt af organisationslivet.

I forlængelse af spørgsmålet om sameksistens mellem differentiering og enhed ligger jo i øvrigt hele spørgsmålet om, hvorvidt arbejderne ville et opgør med kapitalen, om deres kamp – og samling – var et led i en bevægelse mod et andet samfund. Som bekendt var det jo en del af retorikken og programmerklæringerne langt op i 1900-tallet – i netop fagbevægelsen. Jeg har andetsteds argumenteret for, at det *ikke* var en sådan bestræbelse, der skabte arbejdernes opbakning til fagbevægelsen, men derimod muligheden for at få indflydelse på sine livsbetingelser gennem at være et anerkendt subjekt med rettigheder – *samtidig med* at truslen om netop denne målsætning var et slagkraftigt middel til at opnå indflydelse. Det kan her undre, at forfatteren kun tager problematikken op i forbindelse med, at den omtales i det gennemgåede materiale (som omkring 1870, ifm. spørgsmålet om socialisering/bedriftsråd i 1920'erne og igen i 1940'erne) frem for at gøre den til genstand for en egentlig analyse. Blot for at understrege, at spørgsmålet ikke kun hører til i arbejderbevægelsens barndom, talte smedeformand Hans Rasmussen på arbejdspladserne i 1940'erne stadig om socialisering af produktionsmidlerne som målsætningen – samtidig med at Danmark lagde sig lige i kølvandet af verdens største kapitalistiske magt, USA – og som bekendt var samfundsomvæltning stærkt på dagsordenen igen omkring 1970. Jeg er selv af den opfattelse, at det aldrig har været samfundsomvæltning, der begrundede den 'menige' arbejders opbakning til bevægelsen, men netop fordi spørgsmålet var med til at gøre arbejderbevægelsen til noget man lyttede til – og med en deraf følgende bred politisk opbakning til dens moderate del, Socialdemokratiet, på bekostning af de radikale yderfløje – er det jo helt centralt i forhold til fagforeningernes mulighed for at positionere sig. Fagforeningerne havde kontakten fra arbejderbevægelsens top til værkstedsgulvet – eller de var i hvert fald det bedste bud på en forbindelseslinje til potentielt samfundstruende elementer på arbejdspladserne. Et sådant synspunkt berøres eksempelvis i Bo Lidegaards bøger om Krag og om den danske udenrigspolitik og jeg har selv systematisk prøvet at forfølge dette perspektiv i bogen *Mellem storpolitik og værkstedsgulv*. Knudsen nævner ganske vist, at den internationale dimension ikke har fundet plads i nærværende sammenhæng, men det er svært at se, hvordan den kan undværes, hvis man skal forstå dansk fagbevægelses historie i den berørte periode. Fagbevægelsens rolle og samfundsmæssige nøgleposition hænger snævert sammen med internationale forhold, hvilket især bliver tydeligt i tilspidsede situationer: omkring 1870 efter Internationales grundlæggelse; efter 1. verdenskrig med revolutionære strømninger i vores nabolande; i

1930'ernes (og igen umiddelbart efter krigen) yderligere tilspidsning af kampen om arbejdernes sjæle for enten en moderat, samfundsstabiliserende linje, eller en radikal samfundsomvæltende linje. Man kan synes, at dette er fjernt fra værkstedsgulvet – men det er lige præcis den 'menige' anonyme arbejder, som man er potentielt bange for, som man appellerer til og prøver at vinde for sin sag. Og derfor er der en meget nær sammenhæng mellem fagforeningernes samfundsmæssige rolle og værkstedsgulvet; eller 'arbejdet', som det hedder i afhandlingen.

Med andre ord er arbejdsidentiteten og fagidentiteten – og dermed dansk fagbevægelses historie – komplekse størrelser, der langt fra alene konstitueres af det, der konkret laves eller af 'traditionen', men er indvævet, dels i hvad der kan anerkendes som faglighed af andre fagidentiteter og arbejdsgiversiden, dels i den samfundsmæssige italesættelse af 'arbejdere' under skiftende storpolitiske betingelser. Det havde været spændende, hvis sådanne diskussioner var blevet taget op i forhold til det store materiale, som Knudsen har været igennem, kortlagt og systematiseret.

NIELS JUL NIELSEN

LEKTOR

AFD. FOR ETNOLOGI, SAXO-INSTITUTTET

KØBENHAVNS UNIVERSITET

ARBEJDSMILJØ

Kurt Jacobsen: *Velfærdens pris. Arbejderbeskyttelse og arbejdsmiljø i 150 år*, Gads Forlag 2011

En dansk arbejderbeskyttelseslovgivning kan dateres tilbage til fabriksloven af 1873, der skulle beskytte børn og unge mod udnyttelse og sundhedsfarer i fabriksdrevet virksomhed. Siden er lovgivningen til beskyttelse mod arbejdsulykker og erhvervssygdomme blevet udvidet i dybden såvel som bredden. Alle typer af produktion er i dag dækket af lov om arbejdsmiljø, alle lønmodtagere er dækket, og tilsyn med samt regulativer for indretning af arbejdspladser er til stadighed blevet udvidet op gennem det 20. århundrede. Alligevel er arbejdsulykker og arbejdsrelaterede sygdomme fortsat et stort problem. Så sent som i 2008 blev omtrent 50.000 arbejdsskader anmeldt til Arbejdstilsynet, hvortil kom 16.000 tilfælde af erhvervssygdomme. De samlede udgifter til sygedagpenge, erstatninger, genoptræning, hospitalsbehandling samt tabt produktionsværdi udgør årligt anslået 45-50 mia. kr.

Arbejderbeskyttelse og arbejdsmiljø har været genstand for adskillige detailstudier gennem årene, men først nu med Kurt Jacobsens bog *Velfærdens pris* har vi, som også undertitlen antyder, fået den samlede og systematiske historiske behandling af emnet fra fabriksloven af 1873 til nutidens diskussion om slidgigt, psykiske arbejdsskader osv. Emnet er ganske vist behandlet før, senest af Asbjørn Sonne Nørgaard, der har studeret arbejderbeskyttelse gennem det 20. århundrede med afsæt i en politologisk korporatisme-forskning, men langt fra med den historiske nøjagtighed som præger Kurt Jacobsens bog.¹ Jacobsens bog er bygget temmelig kronologisk op omkring de store reformer, såsom fabrikslovene fra 1873 til 1913, arbejderbeskyttelseslovene i 1954 og den store arbejdsmiljøreform i 1975. Reformernes historie og indhold skildres indgående på baggrund af kommissionsbetænkninger, samt Rigsdagens og Folketingets forhandlinger. En anden stor kildegruppe er Fabrikstilsynets og senere Arbejdstilsynets årlige beretninger om tilsynsvirksomheden.

Analysen føres på det grundlag igennem med en klarhed og systematik, der gør det muligt at se udviklingen i og kampe mellem de politiske og faglige interesser – og ikke mindst, hvordan et 'arbejderbeskyttelsessystem' forholder sig til skiftende politiske og samfundsmæssige konjunkturer. Man savner dog en klar

¹ Asbjørn Sonne Nørgaard: *The Politics of Institutional Control. Corporatism in Danish Occupational Safety and Health Regulation & Unemployment Insurance, 1870-1995*, Aarhus: Politica 1997.

metodisk og teoretisk diskussion samt en grundig stillingtagen til den allerede eksisterende litteratur på området.

Til trods for, at den første arbejderbeskyttelseslov allerede blev vedtaget i 1873, gik udviklingen meget trægt i mange årtier. Der var en stærk modvilje fra arbejdsgiverside mod at lovgive om voksne arbejderes arbejdsforhold, og i lang tid blev desuden landbrugets arbejdere stort set afskåret fra effektivt tilsyn og beskyttelse. Spørgsmålet om arbejdsulykker har reelt to sider: en forebyggelses-/beskyttelsesdel og en økonomisk kompensationsdel. Hvis man sammenligner beskyttelsesdelen med kompensationsdelen, dvs. arbejderulykkesforsikringen, som denne anmelder har beskæftiget sig indgående med, træder et interessant mønster frem.² Beskyttelseslovgivningen var ganske vist med fabriksloven af 1873 kommet først, men udviklingen blev i høj grad indskrænket til det egentlige fabriksarbejde og var de første mange år primært rettet mod børn og kvinder i industriarbejdet. Arbejdsgiverne og de borgerlige partiers magt i Rigsdagen, efter 1913 først og fremmest i Landstinget, hindrede i vid udstrækning en udvidelse af arbejderbeskyttelsen. Forklaringen er, at arbejderbeskyttelse og fabrikslovgivning direkte griber ind i kontrollen med selve arbejdet og arbejdsprocesserne og dermed i magtforholdet 'inden for fabriksporten'. Ulykkesforsikringslovgivningen handler derimod om køb og salg af arbejdskraft og reguleres i et forsikringssystem 'uden for fabriksporten'. Den lovpligtige ulykkesforsikring er derfor udformet efter en anden logik, hvor en forsikringspræmie er en omkostning på linje med lønomkostninger. Præmieudgifterne kan som sådan i større eller mindre grad, afhængig af erhverv, væltes over på varepriserne.

I det omfang, de borgerlige partier og arbejdsgiverne har et strukturelt magtovertag, vil ulykkesforsikringen kunne udvikles, mens arbejderbeskyttelsen vil halte betydeligt efter. Kompensationslove finder med andre ord lettere politisk opbakning end beskyttelseslove. I 1916 vedtog Rigsdagen en ulykkesforsikring, der dækkede stort set alt lønarbejde i Danmark, hvorimod fabriksloven af 1873 dækkede langt mindre og overvejende industriproduktion. Efter besættelsen kom denne strukturelle dynamik igen til udtryk, da en socialdemokratisk regering stillede forslag til en meget betydelig forøgelse af ulykkesforsikringens ydelser. Her lagde de borgerlige partier stemmer til store kostbare reformer i 1948-49, mod at et lige så ambitiøst arbejderbeskyttelseslovforslag fra regeringen blev barberet kraftigt ned. Resultatet blev tre arbejderbeskyttelseslove fra 1954, der kun i begrænset omfang gik videre end den efterhånden stærkt forældede fabrikslov fra 1873.

Ved siden af de politiske og parlamentariske konjunkturer peger Kurt Jacobsen på den danske arbejdsmarkedsmodel som en forklaringsfaktor i sig selv. Det

² Se eksempelvis Lars Schädler Andersen: "Ulykkesforsikring", i: Jørn Henrik Petersen m.fl. (red.): *Mellem skøn og ret. Dansk Velfærdshistorie, bind 2, 1898-1933*, Syddansk Universitetsforlag 2011, s. 417-489.

er en gennemgående tese i *Velfærdens pris*, at den danske aftalemodel på arbejdsmarkedet i perioder har virket hæmmende på en udvidelse af arbejderbeskyttelsen. Den danske model er bygget op omkring en mekanisme, hvor arbejdsmarkedets parter forhandler løn- og arbejdsforhold gennem et fastlagt aftale- og overenskomstsystem. Men i årene efter oprettelsen af Arbejdsrådet i 1901, hvor arbejdsmarkedets parter fik sæde, blev den danske aftalemodel så at sige bygget ind i arbejderbeskyttelsen, til trods for at netop beskyttelsesdelen i høj grad i udgangspunkt var formuleret som et lovgivningsanliggende. Kurt Jacobsen viser i bogen meget klart, hvordan skiftende regeringer op gennem det 20. århundrede sikrede sig, at nye initiativer vedrørende arbejderbeskyttelse på forhånd kunne godkendes af parterne i Arbejdsrådet. En enig indstilling fra Arbejdsrådet gjorde vedtagelse i Folketinget til en formsag. I visse tilfælde kunne politikere gemme sig bag dette som et figenblad, og i andre tilfælde beklagede visse politikere sig over, at man overtog grydeklare retter fra DA og LO. Under alle omstændigheder er det påfaldende, at hvor politikerne tidligt i 1900-tallet førte store politisk-ideologiske slag om fabriks- og arbejderbeskyttelseslovgivningen, blev Folketinget med tiden et stempelkontor for Arbejdsrådets indstillinger, hvor alt var klappet af mellem arbejdsmarkedets hovedorganisationer, førend politikerne fik overdraget aftaleteksten.

Denne gradvise styrkelse af korporatismen kan være en fordel, da aftaler kan få stor legitimitet, når parterne er taget med på råd. Omvendt kan nye initiativer kvæles, hvis både LO og DA er indstillet på det. Det var tilfældet under højkonjunktoren i 1960'erne, hvor arbejdsmarkedets parter så en fordel i forøgelse af produktiviteten og erhvervslivets konkurrenceevne, mod at arbejderne fik mere i lønningsposen. Og arbejderbeskyttelse kostede jo penge, der kunne bremse konkurrenceevnen og arbejderne drømme om forstadsvilla og charterrejser.

Når der ikke desto mindre blev vedtaget en lov om arbejdsmiljø i 1975, der i vid ustrækning medførte et stort spring i både dækning på arbejdsmarkedet og i formålsparagraffen, skyldtes det netop angreb fra 'systemeksterne' kræfter. I ungdomsoprørets kølvand begyndte kritiske studerende, samfundsforskere, journalister og fagforeningsaktivister at sætte fokus på velstandssamfundets skyggeside i form af nedslidning, psykiske problemer, en stigende ulykkesfrekvens osv. Det var med Kurt Jacobsens ord den pris, der blev betalt for velstand og velfærd. De 'blodrøde' kritikere i starten af 1970'erne hævdede, at arbejderbeskyttelseslovgivningen beskyttede produktionen mere end arbejderne. 'Systemet' blev rystet og fagbevægelsens top måtte endelig reagere og sætte det nye begreb arbejdsmiljø højt på dagsordenen. Resultatet blev lov om arbejdsmiljø fra 1975, hvor selve begrebet arbejdsmiljø signalerede en diskursændring. Det handlede ikke længere kun om at beskytte *arbejderne* mod farligt arbejde. Nu skulle fokus i lige så høj grad være på at gøre selve *arbejdspladsen* så ufarlig som mulig. Med forskellige ændringer er loven fra 1975 stadig hovedloven på arbejdsmiljøområdet – og stadig med arbejdsmarkedets organisationer i den afgørende rolle.

Kurt Jacobsen abonnerer efter denne anmelders vurdering på den samme type forklaringsmodel, der præger andre studier af arbejderbeskyttelse og arbejdsmiljø. Der er i bogen et stærkt fokus på at identificere netop de institutionelle strukturer i forholdet mellem staten og arbejdsmarkedet, der så at sige 'fast-fryser' styrkeforholdet mellem de sociale klasser på et givent tidspunkt. Denne korporatismeforklaring er i høj grad nyttig, når det gælder at forklare store dele af udviklingen – mest der, hvor den institutionelle inertie slår igennem. Forandringer, som den i 1975, kommer så at sige hovedsagelig fra eksterne kræfter, som presser forandringer igennem. Systemet reagerer på ydre stimuli. Udenlandske studier af arbejdsulykkesproblematikken peger dog på, at der i lige så høj grad inden for et system som arbejderbeskyttelsen eksisterer et stadigt magtspil mellem bureaukrati, politik og ekspertise, som kan generere ny viden og nye alliancer, der ved siden af de parlamentariske og organisationsmæssige perspektiver har forklaringskraft. Disse bureaukrater og eksperter er for så vidt alle til stede i Kurt Jacobsens bog i form af læger, arbejdsmedicinere og embedsmænd. De har spillet en vigtig rolle lige siden læge Emil Hornemanns foredrag om børnearbejde på det nordiske industrimøde i 1872. Men man kunne med fordel have understreget dem som en særlig aktørgruppe i forklaringen på arbejderbeskyttelsens og arbejdsmiljøets historiske udvikling.

Når det er sagt, er Kurt Jacobsens bog skrevet med indlevelse, indignation og overblik. Bogens store fortjeneste er den overbevisende afdækning af problemerne med et parallelsystem, hvor arbejdsmarkedets parter i to forskellige sammenhænge forhandler om, hvad der af parterne kan opfattes som modsatrettede interesser; løn vs. arbejdsmiljø. Historiske studier af den svenske arbejderbeskyttelses historie vidner omvendt om en langt mere effektiv bekæmpelse af ulykkesfarer fra og med 1930'erne. Årsagen er dels, at man i den svenske storindustri tidligt så et produktionsfremmende aspekt af arbejderbeskyttelse, dels at de svenske socialdemokratiske regeringer har lyttet mere til eksperter frem for arbejdsmarkedets organisationer.³

LARS SCHÄDLER ANDERSEN

LEKTOR, PHD.

INSTITUT FOR KULTUR OG GLOBALE STUDIER

AALBORG UNIVERSITET

³ Christer Lundh & Christer Pettersson: *Arbetsmiljö, arbetarskydd och utvärdesforskning. Ett historisk perspektiv*, Lund: Lunds Universitet 1987.

KONSPIRATIONSHISTORIER OM DEN KOLDE KRIG

Dino Knudsen: *Amerikaniseringen af den danske fagbevægelse. Marshallhjælp, kold krig og transatlantiske forbindelser 1945-1956*, København: Museum Tusculanums Forlag 2012.

Iben Bjørnsson: *Arbejderbevægelsens Informations Central. Socialdemokratiets kamp mod kommunismen 1944-1973*, Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, 2012.

Drama, konspiration, hemmelige møder, kommunister – det lyder som hovedingredienserne til en klassisk koldkrigsthiller fra 1950'erne. Om det er derfra, inspirationen kommer, skal jeg ikke gøre mig klog på, men der ser ud til at være en tendens til, at en yngre generation af koldkrigshistorikere synes at interessere sig mere for sensationen, afsløringen af det hemmelige møde og den skjulte dagsorden end for at forstå, hvorfor det skete og hvilke konsekvenser det havde. De sidste spørgsmål er selvfølgelig også sværere at besvare, og måske heller ikke lige så opmærksomhedsgivende. Risikoen er netop når sensationer og afsløringerne præsenteres uden en god forståelse for den historiske sammenhæng, en diskussion af intentioner og konsekvenser, bliver det videnskabeligt set en tynd suppe, der koges.

Der er tale om en populistisk vending i den akademiske historieskrivning, der også rækker ud over koldkrigsforskningen. Der er nok flere årsager til den. Historikere vil gerne læses af så mange så muligt. Forlagene vil gerne sælge bøger, og de synes ofte ikke om lange forskningsoversigter eller metodiske diskussioner og forbehold. Hertil kommer den offentlige (medie)opmærksomhed, som både universiteter og forskere i stigende grad higer efter. Det trækker alt sammen i samme retning. Og der trækkes nok mest af alt i forskningen om den kolde krig, der vel er ved at overtage besættelsestidens position som det populære og politiserede historietema. Det kræver, at forskerne har is i maven. Det er fint (også) at lave mere populære (og polemiske) bøger, det er fint med opmærksomhed om sit arbejde, det er fint at sælge mange bøger. Ingen tvivl om det. Men historieforskning handler om, at vi skal blive klogere. Det være sig ved at finde ud af noget nyt, ved at udvikle nye måder at spørge på, problematisere gængse forståelser eller noget helt fjerde. Man kan ikke kompensere for analysens kvalitet ved at iklæde den sensationens og afsløringens gevandter. Så er det sagt: Det er den sure gamle mand, der taler her! Spørgsmålet er så, hvordan de to bøger i denne anmeldelse klarer den vanskelige balancegang?

De to bøger handler om det samme: Kampen mod kommunismen under den kolde krig. Dino Knudsen fokuserer i sin bog på de transatlantiske forbindelser og på hvordan, den danske fagbevægelse bliver en del af USA's kamp mod kommunismen. Iben Bjørnsson fokuserer på den kamp mellem kommunister og socialdemokrater, der fandt sted på det danske arbejdsmarked. To sider af samme sag, og de to bøger supplerer således hinanden. De er også begge overvejende baseret på arkivstudier. Men på trods af det åbenlyse fællesskab, og at begge bøger er udgivet i 2012 af historikere fra Københavns Universitet, er der mærkeligt nok ikke meget, der tyder på et egentligt samarbejde. Der er én enkelt reference til Bjørnsson hos Knudsen, der til gengæld slet ikke optræder i Bjørnssons litteraturliste.

Dette til side. Lad os se på de to bøger.

Dino Knudsen undersøger i sin bog de bånd, der blev knyttet mellem dansk og amerikansk fagbevægelse under den tidlige kolde krig. Som også andre historikere fx Vibeke Sørensen, Sissel Bjerrum Fossat m.fl. har vist, handlede Marshallhjælpen ikke bare om at få sat gang i den danske produktion, men der fulgte også en politisk dimension med.¹ Den amerikanske hjælp drejede sig om at fremme den økonomiske genopbygning og at vinde den ideologiske armlægning med kommunismen. Her var det oplagt at se mod fagbevægelsen, der i Danmark var socialdemokratisk, anti-kommunistisk og med en internationalt set usædvanlig stærk stilling på arbejdsmarkedet. Knudsen viser baseret på omfattende studier i danske og især amerikanske arkiver, hvordan dette samarbejde udviklede sig. Efter i de første kapitler at have præsenteret den amerikanske fagbevægelses internationale arbejde og de centrale aktører, Jay Lovestone og Irving Brown, kommer vi til Danmark og formanden for De samvirkende Fagforbund, Eiler Jensen. De tre delte et meget stærkt anti-kommunistisk verdensbillede, der gav et godt afsæt for et tæt samarbejde. Det betød, at den danske fagbevægelse blev inddraget i den internationale kamp mod kommunismen, der blandt andet fandt sted i Det faglige Verdensforbund. Det åbnede for, at repræsentanter for den socialdemokratiske del af fagbevægelsen som en del af Marshall-programmet kunne komme på studieophold i USA. På listen over de transatlantiske rejsende finder vi bl.a. økonom Jørgen Paldam, der på grund af en ungdomsflirt med kommunismen kun med nød og næppe fik adgang til USA, samt den senere statsminister Anker Jørgensen. Endelig betød det, at USA fulgte udviklingen på det danske arbejdsmarked ganske tæt. De tre dimensioner er ikke ukendt territorium for historieforskningen, men Knudsen beskriver dem med nye detaljer, mere dokumentation og får dem vævet sammen til en samlet historie. Jeg havde gerne set, at den var gået

¹ Vibeke Sørensen: *Denmark's Social Democratic Government and the Marshall Plan 1947-50*, København: Museum Tusculanum 2001; Sissel Bjerrum Fossat: *The American Way eller den danske model? Danske studierejser til USA under Marshall-planens tekniske bistand 1948-1955*, Ph.d.-afhandling, Syddansk Universitet 2001. Begge optræder i Knudsens litteraturoversigt, men i meget begrænset omfang i bogen.

tættere på de danske aktørers motiver og dermed på den lokale danske kamp mellem kommunister og socialdemokrater. Der er ingen tvivl om, at denne kamp blev meget kraftigt påvirket af den kolde krig (udover Knudsens påvisning af socialdemokraternes amerikanske forbindelser, er DKP's tætte bånd til Moskva jo veldokumenterede), men spørgsmålet er, om den kolde krig er hele forklaringen? Indrømmet: Det ville have krævet en meget tykkere bog. Knudsen har en let pen. Bogen er generelt velskrevet og en fornøjelse at læse. Der er dog enkelte steder, hvor fortællelysten løber lidt af med forfatteren, og teksten dermed kommer til at fremstå en smule naiv og analytisk ufordøjet. Det gælder fx personkarakteristikken af den legendariske amerikanske fagforeningsmand og koldkriger, Jay Lovestone (s. 31-38), der uden antydningen af ironi præsenteres som lidt af en antikommunismens supermand, "en mand af folket" og "en rigtig haj". Især det sidste er svært at tro. Bogens fotografier af Lovestone synes ikke at verificere det udsagn. Det gælder også bogens titel. Når Knudsen får klemt 'amerikanisering' ind i bogens titel, så er det måske lidt for meget. Det er klart, at forlæggere gerne vil have tidens signalord ind i bøgernes titler, så de lettere kan søges og bedre kan sælges. Begrebet bruges dog ikke så meget i analysen, og behandles reelt kun i et påklisset efterskrift, hvor konklusionen vel nærmest er, at det ikke er et særligt anvendeligt begreb. Knudsen bruger det da reelt heller ikke i sin analyse. Hvorfor så bruge det i titlen. Havde det i det hele taget ikke været mere relevant at kigge mod et andet af tidens historiefaglige buzz words 'transnational' Det har en fokus på processen, som forekommer mere relevant her.²

Hos Iben Bjørnsson fylder de transatlantiske forbindelser ikke nær så meget. De behandles i et enkelt kapitel, der diskuterer, om den socialdemokratiske fagbevægelse udleverede oplysninger om danske kommunister til amerikanerne. Bjørnssons fokus er på Danmark og Norden. Bogen behandler primært den i 1945 oprettede Arbejderbevægelsens Informations-Central (AIC). Den blev landskendt i forbindelse med avisernes "afsløringer" af en "socialdemokratisk efterretningscentral" i 1998. Historien om denne afsløring indleder Bjørnssons bog, der kan betegnes som et forsøg på at dokumentere avisernes påstande fra 1998: Var AIC en socialdemokratisk efterretningsorganisation – ja eller nej? 260 sider og ikke mindre end 901 noter senere er svaret nok mest et klart 'tja, bum, bum'. Jeg er i hvert fald ikke lige så overbevist, som Bjørnssons selv er. Vi følger AIC's forhistorie i 1930'erne og etableringen umiddelbart efter krigen, hvor kampen mod kommunisterne tog til. Bjørnsson viser og dokumenterer forskellige sider af AIC's arbejde: Fraktionsarbejdet som samlede socialdemokraterne på arbejdspladserne, AIC's løbende registrering af kommunisternes styrke i primært den københavnske fagbevægelse og samarbejdet med forskellige andre anti-kommunistiske organisationer (fra Arne Sejrs hemmelige arbejde til Hjemmeværnet). I de afsluttende ka-

² For en dansk introduktion se Nils Arne Sørensen, "Den transnationale vending?", *Historisk Tidsskrift*, vol. 109, 2, s. 459-472.

pitler kommer vi endda til det nordiske samarbejde, Storbritannien og USA. Især det nordiske samarbejde indeholder interessante dimensioner. Det blev på grund af de store ligheder mellem landene, det generelt tætte samarbejde og gode personrelationer meget tæt, og det kunne være spændende med en mere systematisk undersøgelse af dette. Der er også andre spændende eksempler og arkivfund undervejs i bogen, der baserer sig på arbejderbevægelsens og især AIC's relativt omfattende arkiv, og der ligger en genuin arbejdsindsats i gennemgangen af dette.

Men når bogen skal gøres op – og det skal den jo i en anmeldelse – føler jeg mig ikke overbevist af Bjørnssons analyse. Der er især fire ting, som jeg har det svært med. For det første mangler jeg et blik (en interesse?) for den del af AIC's arbejde, som ikke var hemmelig-agtig. Det gør jeg dels fordi, dette fyldte rigtigt meget i AIC's daglige arbejde. AIC handlede ikke kun om at bekæmpe kommunister. Erhard Jacobsen, der som ung også var forbi talentreden AIC, fortæller i sine erindringer, at hans opgave var at imødegå Retsforbundet, der med sin snak om grundskyld åbenbart blev set som en politisk trussel. Og hvad stod der i de publikationer, som AIC side efter side sendte til de socialdemokratiske tillidsmænd. I hovedpublikationen, den socialdemokratiske grønspejlsbog *Socialdemokratiske Noter*, fyldte anti-kommunismen (og de lister der betegnes som efterretningsarbejde, og som altså blev offentliggjort) kun en lille del. Hovedparten af de mange sider handlede simpelthen om at forklare partiets politik. Det snævre fokus på AIC mere eller mindre skjulte anti-kommunistiske arbejde ender med at blive en slags selvopfyldende profeti. For det andet fordi jeg savner et blik for, at AIC ikke kun handlede om at kue modstanderne, men i lige så høj om at disciplinere sine egne. Og her var den kommunistiske trussel så effektiv, at hvis den ikke havde været der af sig selv, havde AIC næsten været nødt til at opfinde den. Det leder til de tredje forbehold: En manglende kildekritisk distance til AIC's arkiv. Bjørnssons berører selv i indledningen problemet om, hvorvidt man kan stole på AIC's arkivalier, men glemmer det flere gange, når pointerne skal slås fast. Der er især i kapitel 4 om registrering og efterretninger en tendens til at tage alle antydninger, overfortolke dem og udelukke det, der peger i en anden retning end konklusionen om, at AIC var en efterretningsorganisation. S. 120 er argumentet om samarbejdet med Arne Sejrs firmaet ligefrem, at "Det er ikke umuligt, at AIC er blevet underrettet om flere af disse møders gang uden at det er skrevet ned." Det er næppe umuligt, men det er også en påstand helt uden belæg. Jeg tror også, at AIC samlede informationer osv., men helhedsbilledet af AIC er mere kompliceret og nuanceret, end det fremstilles her. Med den meget brede definition på efterretningsarbejde tror jeg, alle politiske partier ville falde i den kategori. En effektiv forberedelse af en valgkamp kræver kendskab til, hvor modstanderne står stærkt, avisudklip fra deres aviser, lister over egne tillidsfolk, koordinering af disse m.v. Man tør slet ikke tænke på de personinformationer, man vil kunne finde i en spindoktors sorte bog. Endeligt – for det fjerde – savner jeg, at bogen i højere grad bruger og diskuterer med den eksisterende litteratur. Hvordan adskiller Bjørnssons billede sig fra

det mindre dramatiske billede, historikeren Henning Grelle har præsenteret i en fin lille artikel fra 2008?³ Hvordan står Bjørnssons analyse i forhold til den mere omfattende forskning om Socialdemokratiet og kommunisterne under den kolde krig? En ordentlig diskussion med den eksisterende litteratur ville have tvunget Bjørnssons til (selv-)kritisk at reflektere over sine egne resultater og perspektiv, og det havde efter min mening gavnet analysen. Bjørnssons bog fremstår mindre sprogligt gennemarbejdet end Knudsens. LO bliver fx (s. 32) den "mest magtfulde medbestemmer" i AIC, KAD's afdeling 5 bliver (s. 59) til "kvindernes afd. 5", s. 66-67 er der faldet tekst ud, og flere steder mangler den sproglige præcision, der kunne have skærpet og nuanceret pointerne. Hvis man vil slå små søm i, skal man ikke bruge en forhammer. Der er i hvert fald høj risiko forbundet med det. Bogen ville have vundet ved en genuin gennemarbejdning – dette også sagt til forlaget.

Faldt de så i den grøft jeg indledningsvist jamrede over? Ja og nej. Det er langt fra de værste eksempler vi har set fra dansk koldkrigsforskning, Begge bøgerne bidrager med nye detaljer om dansk kold krigshistorie baseret på arkivundersøgelser. Begge forfattere udviser imidlertid en uforklarlig insisteren på at ville præsentere noget nyt og helst afslørende. Knudsen slipper bedre fra det end Bjørnssons. Der er – især hos Iben Bjørnssons – ikke meget respekt for den eksisterende forskning. Det er for så vidt i orden men kun, hvis man indgår i en reel og seriøs diskussion med den. For begge gælder, at de – efter min mening – oversælger deres undersøgelser for at få dem til at fremstå mere dramatiske end deres analyser berettiger til.

KLAUS PETERSEN

PROFESSOR, PH.D.

CENTER FOR VELFÆRDSSTATSFORSKNING

SYDDANSK UNIVERSITET

³ Henning Grelle: "AIC – Propaganda- eller efterretningsorganisation?", *Årsskrift for Arbejderbevægelsens Bibliotek & Arkiv*, 2008, s. 30-37.

AMERIKA, DANMARK OCH AMERIKANISERINGEN

Søren Hein Rasmussen & Rasmus Rosenørn (red.): *Amerika i dansk kulturliv 1945-75*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2010

Nils Arne Sørensen (red.): *Det amerikanske forbillede? Dansk erhvervsliv og USA, ca. 1920-1970*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2011

Dorthe Gert Simonsen & Iben Vyff (red.): *Amerika og det gode liv. Materiel kultur i Skandinavien i 1950'erne og 1960'erne*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2011

De tre antologierna är sprungna ur forskningsprojektet "Amerikansk på dansk: Amerikaniseringsprocesser i Danmark 1945-1947", finansierat av Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation, och ur en konferens vid Syddansk Universitet 2008, "Amerikansk på dansk". Många medverkande är historiker, men här förekommer även litteraturvetare, konstvetare, filmvetare, etnologer och andra. Fokus ligger på Danmark, även om *Amerika og det gode liv* också indrager Norge och Sverige.

Artiklarna skildrar danska Amerikabilders och amerikanska förebilders roll för efterkrigskrigsdecenniernas kulturdebatt, 1960-talets protestsång, veckopressen, lanseringen av Fordbilar i Danmark, detaljhandelns förändring, de danska socialdemokraternas världsbild, svensk raggarkultur, köksdesign och till och med danska kokböckers urval av recept samt mycket annat.

NÅGRA VIKTIGA BEGREPP

De medverkande delar en grundläggande syn på amerikanisering som ett möte mellan olika kulturer, som inte heller själva är några monoliter. "... '[A]merikanisering' handler om overførsel af amerikanske varer, viden, værdier og normer, teknologier, organisationsformer og institutioner til andre lande..."¹ Detta är också den vanliga uppfattningen bland forskare idag. Mottagarkulturerna lånar emellertid inte det amerikanska i oförändrad form utan anpassar det till egna traditioner och seder. Detta skiljer sig från två andra definitioner av amerikanisering som fortfarande förekommer i en del sammanhang. Dels har amerikanisering definierats som en "kulturimperialism" varigenom USA i kraft av sin

¹ Nils Arne Sørensen: "Det amerikanske forbillede?", i Nils Arne Sørensen (red.): *Det amerikanske forbillede? Dansk erhvervsliv og USA, ca. 1920-1970*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2011, s. 9.

ekonomiska och politiska styrka påtvingar andra länder och samhällen sin egen kultur. För danskt vidkommande präglar denna uppfattning en äldre studie som *Amerikanisering af dansk kulturliv i perioden 1945-58*.² Dels har amerikanisering identifierats med modernisering som sådan; benämningen "amerikanisering" skulle vara uppkommen bara därför att USA varit det modernaste landet i världen, där det moderna manifesterat sig tidigare än på andra håll. I det första fallet har amerikanisering betraktats som något negativt, i det senare oftast som något positivt eller åtminstone oundvikligt.

Men forskningen har kommit att i högre grad än tidigare uppmärksamma att kulturens konsumenter tolkar och brukar den efter sina egna behov och intressen och ingalunda alltid på det sätt dess producenter avsett. Det är också få forskare idag som betraktar modernisering som något entydigt. Tvärtom har man visat hur en mångfald moderniseringsprocesser påverkat samhällen på olika sätt, frambragt varierande reaktioner och mynnat ut i olikartade resultat. Inte heller amerikanisering behöver se likadan ut i olika samhällen. Antologiartiklarna visar också hur danskarna tillägnade sig amerikanska impulser selektivt och domesticerade dem, det vill säga förändrade deras karaktär för att anpassa dem till sina egna förhållanden.

Att amerikanisering betraktas som ett kulturmöte betyder dock inte att enigheten bland forskarna är total; man är till exempel oense om hur stor makt parterna har i detta möte. Medan Richard Pells betonat européernas frihet att själva välja ut och anpassa amerikanska lån, har Mel van Elteren menat att deras handlingsutrymme överskattats.³ Här ligger en av antologiartiklarnas största förtjänster: de visar hur amerikanisering kunde se ut i enskilda fall, vem som drev på, vem som gjorde motstånd och vad resultatet blev. Ofta fanns inhemska "americanizers", danska aktörer som aktivt verkade för att införa amerikanska idéer eller metoder.⁴ Men aktörerna var inte nödvändigtvis danska; till exempel tvang Marshallplanen danskarna att förhålla sig till en mängd amerikanska initiativ.⁵ Konkreta historiska studier kan sätta fingret på hur inflytande, motstånd och anpassning skiftade från område till område på ett sätt som makroteorier om amerikanisering inte kan göra. Forskningens tyngdpunkt har legat på makronivå

² Peter Knoop Christensen (red.): *Amerikanisering af det danske kulturliv i perioden 1945-58*, Ålborg: Ålborg Universitetsforlag 1983.

³ Richard Pells: *Not Like Us: How Europeans Have Loved, Hated, and Transformed American Culture Since World War II*, New York: Basic Books 1997; Mel van Elteren: *Americanism and Americanization: A Critical History of Domestic and Global Influence*, Jefferson: McFarland & Co. 2006.

⁴ Se t.ex. Kåre Ørum Andersen: "FDB som amerikaniseringsagent i dansk detailhandel efter 1945", i *Det amerikanske forbillede?*, s. 119.

⁵ Sissel Bjerrum Fossat: "Mekaniseringen af landbruget – mekanikplevver og djævelskab eller det moderne familiebrugs fremtid?", s. 56-61; Marianne Rostgaard: "Mrs. Consumer og fremvæksten af selvbetjeningsbutikker i Danmark", s. 258; båda i *Det amerikanske forbillede?*

och på nationsnivå. Jag känner inte till många sådana här fallstudier från andra länder, åtminstone inte systematiskt sammanställda, och antologierna blir spännande inte minst därför.

Amerikaniseringsbegreppet blir intressantast i förbindelse med begrepp som modernitet och globalisering, vilka också diskuteras i några bidrag. Ibland har begreppen amerikanisering och modernisering, som sagt var, identifierats med varandra. Hans Hertel tycks också i sin artikel vilja sätta likhetstecken mellan amerikanisering och "det moderna", vilket för honom framför allt är nedbrytningen av klassdistinktioner inom kulturlivet.⁶ Johs. Nørregard Frandsen skiljer däremot mellan "amerikanisering" och en mer generell "modernisering", och Sissel Bjerrum Fossat vill också se amerikanisering som en specifik form av modernisering. "Amerikanisering er her et underbegreb til modernisering, der henviser til en ganske bestemt modernisering på et bestemt tidspunkt og et bestemt sted."⁷ Det synes vara ett lovande sätt att närma sig amerikanisering som fenomen: som en form modernisering kan men inte med nödvändighet behöver ta sig. Men man bör tillägga att varken amerikanisering eller modernisering måste se ut på ett speciellt vis. Amerikanisering kan utgå från olika element av det amerikanska som väljs ut för att sedan i olika form införlivas med skilda kontexter. Modernisering kan i sin tur utformas på varierande sätt; det kan finnas många olika moderniteter. Författarna är inte helt tydliga med om de tänker sig många eller bara en form av modernitet.

Det är idag vanligare att tala om globalisering än om amerikanisering, men relationen mellan de båda begreppen är ofta oklar. Det kan vara så att mer kulturpåverkan än förr idag kommer från andra håll än USA. Men det torde ändå fortfarande i betydande utsträckning vara amerikanska bilder, symboler och produkter som sprids genom globaliseringen. Ibland används "globalisering" och "amerikanisering" också närmast som synonymer.⁸ Det gör de emellertid inte hos Morten Bendix Andersen, som tangerar problemet när han i sitt bidrag frågar sig om den moderna reklamen är ett uttryck för amerikanisering eller för en hemortslös globalitet. Dorthe Gert Simonsen och Iben Vyff berör också kort begreppen på ett principiellt plan.⁹ Det hade dock gärna fått utvecklas mer. Kanske kan

⁶ Hans Hertel: "Storebror Sam og den forbudne frugt", i Søren Hein Rasmussen og Rasmus Rosenørn (red.): *Amerika i dansk kulturliv, 1945-75*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2010, s. 29f och 34.

⁷ Fossat: "Mekaniseringen af landbruget", s. 52 (citatt); Johs. Nørregaard Frandsen: "Det lille hus på parcellen" i Dorthe Gert Simonsen & Iben Vyff (red.): *Amerika og det gode liv. Materiel kultur i Skandinavien i 1950'erne og 1960'erne*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2011, s. 156 och 169ff.

⁸ Se t.ex. Benjamin R. Barber: *Jihad vs. McWorld: Terrorism's Challenge to Democracy*, London: Corgi Books 2003.

⁹ Morten Bendix Andersen: "Forbrugeren på sigtekornet", i Sørensen *Det amerikanske forebillede?*, s. 294; Dorthe Gert Simonsen & Iben Vyff, "Amerika og et gode liv", i Simonsen & Vyff *Amerika og det gode liv*, s. 7.

amerikanisering här i analogi med sin relation till modernisering ses som en särskild, historiskt kontingent form av globalisering?

Ett viktigt spørsmål rör amerikaniseringens eller globaliseringens gränser. Globalisering skildras ofta som uppkomsten av transnationella nätverk för spridning av idéer, varor och praktiker tvärs över traditionella nations- och kulturgränser. Även amerikanisering kopplas gärna till sådana nätverk, som till exempel antyds av titeln på den svenska antologin *Networks of Americanization*.¹⁰ Niels Kayser Nielsen påpekar emellertid i sin artikel om den begränsade amerikanska påverkan av dansk sport att nätverksteorier har svårt att hantera de gränser för kulturpåverkan som också finns.¹¹

Antologiernas styrka och bidrag till forskningen ligger alltså i empiriska analyser av de konkreta sammanhang vari amerikanska fenomen och idéer förmedlats till Danmark. Här belyses kulturen och dess förändringar i Danmark under en stor del av 1900-talet genom det danska samhällets förhållande till amerikansk kultur. Det vore dock givande med mer diskussion av förhållandet mellan amerikaniseringsbegreppet och begrepp som globalisering och modernisering. En tydligare utredning härav kunde ha gjort analysresultaten ännu intressantare.

VIDARE UPPGIFTER?

Den större begreppsdiskussion jag efterlyste är svår att föra inom ramen för mindre fallstudier. Därtill riskerar bredare trender att komma i skymundan i sådana studier. För att få syn på dessa större trender behöver blicken lyftas till en högre abstraktionsnivå. Här har makroteoretiska perspektiv något att tillföra, men det har även analyser på *middle range*-nivå. Hur var föreställningarna om det amerikanska organiserade på en mera övergripande dansk eller skandinavisk nivå, och hur förhöll de sig till andra föreställningar? Diskurser eller berättelser om USA har samspelat med föreställningar om Danmark. Det är sådana diskurser eller berättelser som dikterat hur en modernisering kunde se ut och borde värderas och följaktligen också avgjort vad i det amerikanska som framstått som önskvärt eller som hotande. Amerikaniseringen har kunnat antaga olika skepnader och framstå på olika sätt beroende på vilka föreställningar man gjort sig om det danska och om Danmarks framtid. Antologiartiklarna är väl också tänkta att ge bitar av större bilder eller berättelser om Danmark och det amerikanska.

Ett ytterligare sätt att få grepp om större meningssammanhang kunde vara en längre tidslinje. Några artiklar innehåller bakgrunder om mellankrigstidens och i något fall till och med 1800-talets och det tidiga 1900-talets danska Amerikabilder. Men någon utförligare presentation ges inte. Antologiernas tidsavgräns-

¹⁰ Rolf Lundén & Erik Åsard (red.): *Networks of Americanization: Aspects of the American Influence in Sweden*, Uppsala: Uppsala universitet 1992.

¹¹ Niels Kayser Nielsen: "Sport og amerikanisering indtil ca. 1975" i Rasmussen & Rosenørn *Amerika i dansk kulturliv*, s. 254.

ningar antyder snarast att amerikaniseringen före 1945 endast handlade om teknik och näringsliv, medan den på kulturens område först blev en kraft att räkna med efter andra världskriget. Men åtminstone amerikansk film och jazz var ju starkt närvarande från 1920-talet? Och var amerikaniseringen verkligen ett överspelat kapitel efter 1975? En diskussion av amerikanisering i ett längre tidsperspektiv kunde också anknyta till diskussionen om hur gammal som fenomenet globaliseringen egentligen är.

Man kunde även vinna ett och annat på en jämförelse mellan olika länder. Det finns ett flertal nationella studier om Amerikabilder och amerikanisering i europeiska länder, varför underlag för internationella komparationer inte saknas. Den tredje volymen antyder ju också att det kan finnas fördelar med utblickar mot andra länder.

Uta G. Poiger har dessutom en poäng när hon framhåller vikten av att inte fokusera uteslutande på USA utan även ta andra "andra" i betraktande.¹² Flera av antologibidragen nämner att Sverige, Storbritannien och Tyskland också ofta tjänade som förebilder eller jämförelsepunkter, och många amerikanska impulser förmedlades till Danmark via dessa länder. Detta är särskilt intressant eftersom man kan förmoda att impulserna då redan anpassats och förändrats i de länderna. En studie av vilken roll dessa "andra" spelade för Danmark skulle kanske kunna belysa såväl förändringar som kontinuiteter i dansk omvärldsorientering.

Avslutningsvis kan sägas att amerikanisering och Amerikabilder bör studeras både därför att de faktiskt påverkat dansk kultur och samhällsliv och därför att de fungerat som uttryck och katalysatorer för förhoppningar, rädslor, attraktioner och aversioner i danskt medvetande. Genom dem får vi kännedom om viktiga sidor av dansk social och kulturell förändring under 1900-talet och om samhällets självbild och framtidsförväntningar. De antologier som står i centrum för mina reflektioner här innehåller många utmärkta studier som ger värdefulla bidrag till vår kunskap om och förståelse av Danmarks amerikanisering, samtidigt som det finns mer man kunde göra för att få en bättre bild av de större sammanhangen. Både små fallstudier och större överblickar behövs.

MARTIN ALM

ADJUNKT, PH.D.

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND

AARHUS UNIVERSITET

¹² Uta G. Poiger: "Americanization and Multidirectional Citation in the Cold War", i Simonsen & Vyff *Amerika og det gode liv*, s. 35 och 40.

temp

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

NR. 5 2012

ARTIKLER

Palle Svensson

Var vore forfatningsfædre demokrater? 5

Christian Egander Skov

Tilbage til normaliteten
– den højrekonservative parlamentarismekritik 28

Bertel Nygaard

Konservativ utopi?
F.C. Sibberns politik i 1840 52

Lone Kølle Martinsen

Bondefrihed og andre verdensbilleder
Idehistoriske studier af B.S. Ingemanns Danmarkshistorie 1824-1836 75

Bo Fritzboeger

Mikrohistorie og Aktør-Netværks-Teorier:
Kontekst, repræsentation og relevans 104

Christian Ydesen

At skabe orden i skolen –
intelligenstestning på Frederiksberg i 1930'erne 126

Ulrik Langen

Historien er gammel og gerrig
Tiltrædelsesforelæsning, 19. september 2012 144